

॥ श्रौतपाठः ॥
ŚRAUTAPĀṬHA

A VEDIC READER

IN
TWO PARTS

PART I—TEXTS
PART II—COMMENTARIES

Fasciculus 2

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA
1940

Beu 874

Ges 3354

मी॒ळ॒हु॒म्पती॑य॒ पृथि॑वी॒ परा॑हता॒ मद॑न्त्येत्य॒स्मदा॑ ।

मृ॒क्षो न॑ वो म॒रुतः॑ शिमी॒र्वा॒ अमो॑ दु॒धो गौ॑रिव॒ भीम॑युः ॥३॥

मी॒ळ॒हु॒म्पती॑ऽइव । पृथि॒वी । परा॑ऽहता ।

मद॑न्ती । ए॒ति । अ॒स्मत् । मा ।

मृ॒क्षः । न । वः । म॒रुतः॑ । शिमी॑ऽवान् । अमः॑ ।

दु॒धः । गौः॑ऽइव । भीम॑ऽयुः ॥३॥

नि॒ ये रि॒णश्चो॑जसा॒ कृथा॑ गा॒वो न॑ दु॒र्भरः॑ ।

अ॒श्मानं॑ चि॒त्स्वये॑ । पर्व॑तं गि॒रि म॑ च्या॒वय॑न्ति॒ वाम॑भिः ॥४॥

नि । ये । रि॒ण॒न्ति । ओ॒जसा॑ ।

कृ॒था । गा॒वः । न । दुः॑ऽर्भरः ।

अ॒श्मानम् । चि॒त् । स्व॒येम् । पर्व॑तम् । गि॒रिम् ।

म॑ । च्या॒वय॑न्ति । वाम॑ऽभिः ॥४॥

व॒त्तिष्ठ॑ नून॒मे॒षां स्तोमैः॑ स॒मुक्षि॑तानाम् ।

म॒रुतां॑ पु॒रुत॑म॒मपू॒र्व्यं ग॒वां सर्ग॑मि॒व ह्ये ॥५॥

उ॒त । ति॒ष्ठ । नू॒नम् । ए॒षाम् ।

स्तो॒मैः । स॒मऽउ॒क्षितानाम् ।

म॒रुता॑म् । पु॒रुऽत॒मम् । अ॒पू॒र्वम् ।

ग॒वाम् । स॒र्गम्ऽइ॒व । इ॒ये ॥१॥

यु॒क्त्वा॑ र॒थे यु॒क्त्वा॑ र॒थेषु॑ रो॒हितः ।

यु॒क्त्वा॑ इ॒री अ॒जिरा॑ धु॒रि वो॒ळ॒हवे॑ ब॒हिष्ठा॑ धु॒रि वो॒ळ॒हवे॑ ॥२॥

यु॒क्त्वा॑म् । हि॒ । अ॒र॒वीः । र॒थे ।

यु॒क्त्वा॑म् । र॒थेषु॑ । रो॒हितः ।

यु॒क्त्वा॑म् । इ॒री इति॑ । अ॒जिरा॑ । धु॒रि । वो॒ळ॒हवे॑ ।

ब॒हिष्ठा॑ । धु॒रि । वो॒ळ॒हवे॑ ॥३॥

उ॒त स्य॑ वा॒ज्य॒क॒वस्तु॑वि॒ष्वा॒गिरि॑ह स्म॒ प्रा॒यि द॒र्शतः॑ ।

आ॒ वो॒ यामे॑षु॒ म॒रुत॑श्चि॒रं क॒र॒त्य तं॑ र॒थेषु॑ वो॒वत॑ ॥४॥

उ॒त । स्यः॑ । वा॒जी । अ॒र॒वः । तु॒विऽस॒निः ।

इ॒ह । स्म॑ । प्रा॒यि । द॒र्शतः॑ ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । त्रिरम् । करन् ।

• प्र । तम् । रथेषु । बोद्धत ॥७॥

रथं नु मारुतं वयं भवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि विभ्रती सखा मरुत्सु रोदसी ॥८॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् ।

भवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुऽरणानि । विभ्रती ।

सखा । मरुत्सु । रोदसी ॥८॥

तं वः शर्धं रथेषुमं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सखा मरुत्सु मीळदुषी ॥९॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेषुमम् ।

त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुऽजाता । सुऽभगा । महीयते ।

सखा । मरुत्सु । मीळदुषी ॥९॥

॥ २८ ॥

५-८०

१—६ तत्त्वभवा आतेनः । उवाः । त्रिष्टुप् ।

धुत॑धामानं बृ॒हती॑मृतेन॑ अ॒ताव॑रोमरुण॑प्सु वि॒भाती॑म् ।

वे॒वीमु॑यसं॑ स्व॒राव॑हन्ती॑ म॒ति वि॒प्रासो॑ म॒तिभिर्ज॑रन्ते ॥१॥

धुत॑त् ऽधामानम् । बृ॒हती॑म् । अ॒तेन॑ ।

अ॒तऽव॑रोम् । अ॒रुण॑ ऽप्सुम् । वि॒ऽभा॒ती॑म् ।

वे॒वीम् । उ॒यस॑म् । स्वः । आ॒ऽव॑हन्तीम् ।

म॒ति । वि॒प्रासः॑ । म॒तिऽभिः॑ । ज॒रन्ते॑ ॥१॥

ए॒षा ज॑नं दर्श॑ता बो॒धय॑न्ती सु॒गान्प॑थः रु॒न्वती॑ या॒त्यग्रे॑ ।

बृ॒हद्र॑था बृ॒हती॑ वि॒श्वमि॑न्वो॒षा ज्योति॑र्यच्छ॒त्यग्रे॑ अ॒हाम् ॥२॥

ए॒षा । ज॑नम् । दर्श॑ता । बो॒धय॑न्ती ।

सु॒ऽगान् । प॒थः । रु॒न्वती॑ । या॒ति । अ॒ग्रे ।

बृ॒हत् ऽर॑था । बृ॒हती॑ । वि॒श्वम् ऽइ॒न्वा ।

उ॒वाः । ज्योतिः॑ । यच्छ॒ति । अ॒ग्रे । अ॒हाम् ॥२॥

ए॒षा गो॒भिर॒रुणे॑भिर्गु॒जाना॑स्त्रेध॒न्ती र॒यिम॑प्रा॒यु च॒क्रे ।

प॒थो र॒दन्ती॑ सु॒चिना॑य दे॒वी पु॒रु॒ष्टुता॑ वि॒भ्ववा॑रा वि॒ भ्राति॑ ॥३॥

ए॒षा । गो॒भिः । अ॒रुणे॑भिः । गु॒जाना॑ ।

अ॒स्त्रेध॑न्ती । र॒यिम् । अ॒प्रा॒यु । च॒क्रे ।

प॒थः । र॒दन्ती॑ । सु॒चि॒ताय॑ । दे॒वी ।

पु॒रु॒ष्टुता॑ । वि॒भ्व॒वारा॑ । वि॒ । भ्रा॒ति ॥३॥

ए॒षा व्ये॑नी भ॒वति॑ द्वि॒वर्हा॑ आ॒विष्क॑ण्वा॒ना त॒न्मं पु॒रस्ता॑न् ।

ऋ॒तस्य॑ प॒न्थाम॑न्वेति साधु॑ भ॒जान॑ती॒ष न॑ दि॒शो मि॑नाति ॥४॥

ए॒षा । वि॒व॒नी । भ॒वति॑ । द्वि॒वर्हा॑ ।

आ॒विः॒ष्क॒ण्वा॒ना । त॒न्मम् । पु॒रस्ता॑न् ।

ऋ॒तस्य॑ । प॒न्थाम् । अ॒नु ए॒ति । सा॒धु ।

भ॒जान॑ती॒षव॑ । न दि॒शः । मि॒नाति॑ ॥४॥

ए॒षा शु॒भ्रा न॑ त॒न्मो वि॒व्रानो॑र्ध्वं॒व आ॑ती॒ दशा॑वे॒ नो अ॒स्तात् ।

अ॒प॒ ह्ये॒षो वा॒धमा॑ना॒ तमा॑स्यु॒षा दि॒वो दु॒हिता॑ ज्योति॒षागा॑त् ॥५॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विद्वाना ।

ऊर्ध्वाऽहव । स्नाती । दशपे । नः । अस्मात् ।

अप । द्वेयः । बाधमाना । तमोसि ।

वषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥१॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नृत्योपेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ध्वती दाशुपे वायांनि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वधाकः ॥२॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नृत् ।

योषाऽहव । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ध्वती । दाशुपे । वायांनि ।

पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वधा । अकरित्यकः ॥३॥

॥ २९ ॥

६-५६

१-६ मरुताजो बार्हस्पत्यः । पूषा । १-४ गायत्री, ६ यजुश्च ।

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् ।

न तेन देव आदिषो ॥१॥

यः । ए॒नम् । आ॒दि॒देश॑ति । क॒र॒म्भ॒ऽअ॒त् । इति॑ । पू॒ष॒णम् ।

न । ते॒न । वे॒वः । आ॒दि॒शे ॥२॥

उ॒त॒ वा॒ स॒ र॒थी॑त॒मः॒ स॒व्या॑ स॒त्य॒ति॒यु॒जा ।

इन्द्रो॑ वृ॒त्राणि॑ जि॒घ्र॒ते ॥२॥

उ॒त॒ । वा॒ । सः॑ । र॒थि॑ऽत॒मः । स॒व्या॑ । स॒त्य॒ऽप॒तिः । यु॒जा ।

इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्र॒ते ॥२॥

उ॒ता॒वः॑ प॒रु॒षे॑ ग॒वि॒ सूर॑ऽक॒ हिर॑ण्य॒यम् ।

म्यै॒र॒य॒व॒धी॑त॒मः ॥३॥

उ॒त॒ । अ॒वः॑ । प॒रु॒षे॑ । ग॒वि॒ । सूरः॑ । अ॒क॒म् । हि॒र॒ण्य॒यम् ॥

नि । ऐ॒र॒य॒त् । र॒थि॑ऽत॒मः ॥३॥

य॒द्य॒ त्वा॑ पु॒रु॒ष्टु॒त॒ ब्र॒वा॒म॒ द॒क्ष॒ म॒न्तु॒मः ।

त॒त्तु॒ नो॑ म॒न्य॒ सा॒ध॒य ॥४॥

य॒त् । अ॒द्य॒ । त्वा॑ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । ब्र॒वा॒म॒ । द॒क्ष॒ । म॒न्तु॒ऽमः॑ ।

त॒त् । तु॒ । नः॑ । म॒न्य॒ । सा॒ध॒य ॥४॥

इ॒मं च॑ नो॒ ग॒वेष॑णं॒ सा॒तये॑ सी॒धो ग॒जम् ।

आ॒रात्पू॑ष॒वसि॑ भू॒तः ॥५॥

इ॒मम् । च॑ । नः॑ । गोऽ॒वेष॑णम् । सा॒तये॑ । सी॒धः । ग॒जम् ।

आ॒रात् । पू॒षन् । व॒सि । भू॒तः ॥५॥

आ॒ ते स्व॑स्ति॒मीम॑ह॒ आरे॑भ॒वमु॑पा॒वसु॑म् ।

अ॒द्या च॑ स॒र्वता॑तये॒ अ॒द्य स॒र्वता॑तये ॥६॥

आ॒ । ते॒ । स्व॒स्तिम् । ई॒महे॒ ।

आ॒रेऽअ॑द्याम् । उ॒पऽव॑सुम् ।

अ॒द्य । च॑ । स॒र्वऽता॑तये ।

अ॒द्यः । च॑ । स॒र्वऽता॑तये ॥६॥

॥ ३० ॥

६-६१

१—१४ सरस्वती बार्हस्पत्यः । सरस्वती ।

१—३, १३ जगती ; ४—१२ गायत्री ; १४ लिट् ।

इ॒यम॑द्वा॒द्रव॑स॒मृज॑न्तु॒तं दि॒वोदा॑सं॒ व॒ज्र॒भ्यां द॒ाम्नु॑ये ।

या श॒भ्वन्त॑मा॒वसा॑व॒सं प॒वि ता॑ ते॒ द॒त्ता॒पि त॒वि॒वा सर॑स्वति ॥१॥

इ॒यम् । अ॒द॒हान् । ग॒भ॒सम् । अ॒णऽअ॒यु॒तम् ।

दि॒वः॑ऽदा॒सम् । अ॒ग्निऽअ॒भ्याय॑ । वा॒यु॒वे ।

या । श॒म्भ॒न्तम् । आऽअ॒न्वा॒द् । अ॒व॒न्तम् । ए॒णि॒म ।

ता । ते । वा॒चा॒णि । त॒वि॒श । स॒र॒स्व॒नि ॥१॥

इ॒यं शु॒ष्मेभि॑र्वि॒स॒काऽवा॒क॒ज॒र॒सानु॑ गिरी॒णां त॒वि॒शेभि॑रु॒मि॒भिः ।

पा॒रा॒य॒त॒मो॒म॒य॒से सु॒वृ॒क्ति॒भिः । स॒र॒स्व॒नी॒मा वि॒द्या॒से॒म धो॒निभिः ॥२॥

इ॒यम् । शु॒ष्मेभिः॑ । वि॒स॒काऽवा॒क॒ । अ॒क॒ज॒न् ।

सा॒नु । गि॒री॒णाम् । त॒वि॒शेभिः॑ । ऊ॒र्मिऽभिः॑ ।

पा॒रा॒य॒त॒ऽमी॒म् । अ॒य॒से । सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑ ।

स॒र॒स्व॒नी॒म । आ । वि॒द्या॒से॒म । धो॒निऽभिः॑ ॥२॥

स॒र॒स्व॒नि दे॒व॒नि॒शो नि॑ ब॒र्ह॒य ग॒जा वि॒श्व॒स्य॑ वृ॒क्ष॒स्य॑ मा॒यिनः॑ ।

उ॒न क्षि॒ति॒भ्योऽव॒नी॒र॒वि॒शो वि॒श्वे॒भ्यो अ॒स्र॒वो वा॒जिनी॑व॒ति ॥३॥

स॒र॒स्व॒नि । दे॒वऽनि॒शः । नि॑ । ब॒र्ह॒य ।

ग॒जा॒म् । वि॒श्व॒स्य॑ । वृ॒क्ष॒स्य॑ । मा॒यिनः॑ ।

उत । श्रित्तिऽभ्यः । भवन्तीः । भविन्दः ।

विषम् । एभ्यः । मरुवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

म णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

धीनामविभ्यवतु ॥४॥

म । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती ।

धीनाम् । भवित्री । भवतु ॥४॥

यस्या देवि सरस्वत्युपग्रमे धने हिते ।

तद् न वृक्षतूर्ये ॥५॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽग्रमे । धने । हिते ।

तन्मम् । न । वृक्षऽतूर्ये ॥५॥

त्वं देवि सरस्वत्या वाजेषु वाजिनि ।

तद् पूर्वे नः सन्निम् ॥६॥

तवम् । देवि । सरस्वति । भव । वाजेषु । वाजिनि ।

तद् । पूर्वाऽरेव । नः । सन्निम् ॥६॥

उ॒त स्या॑ नः सर॑स्वती॒ घोरा॑ हिर॑ण्यवर्त॒निः ।

शृ॒त्र॒प्नी॑ व॒ष्टि सु॒ष्टुति॑म् ॥७॥

उ॒त । स्या॑ । नः॒ । सर॑स्वती । घो॒रा । हिर॑ण्यऽव॒र्त॒निः ।

शृ॒त्र॒ऽप्नी॑ । व॒ष्टि । सु॒ऽस्तु॒ति॑म् ॥७॥

यस्या॑ अ॒न॒न्तो अ॒हु॒न॒स्त्वेव॑ च॒रि॒णुर॑र्ण॒वः ।

अ॒म॒श्न॒र॒ति॒ रो॒क॒न् ॥८॥

यस्याः॑ । अ॒न॒न्तः । अ॒हु॒नः॑ । त्वे॒वः । च॒रि॒णुः॑ । अ॒र्ण॒वः ।

अ॒मः॑ । अ॒र॒ति॒ । रो॒क॒न् ॥८॥

सा नो॑ वि॒म्बा अ॒ति द्वि॒पः स्व॑स्म॒र॒म्या कृ॒ताच॑री ।

अ॒त॒न॒ स॒हो॒ऽस्य॑ सूर्यः॑ ॥९॥

सा । नः॑ । वि॒म्बाः । अ॒ति । द्वि॒पः । स्व॑स्मः । अ॒म्याः॑ । कृ॒तऽच॑री ।

अ॒त॒न॒ । अ॒हो॒ऽस्य॑ । सूर्यः॑ ॥९॥

उ॒त नः॑ प्रि॒या प्रि॒यासु॑ स॒त्त॒स्वसा॑ सु॒जु॒ष्टा ।

सर॑स्वती॒ स्तो॒म्या भू॒न् ॥१०॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्यसा । सुऽजुष्टा ।

सरस्वती । स्तोम्या । भून् ॥१०॥

आपप्रयी पार्थिवाम्पुरु रजो अन्तरिक्षम् ।

सरस्वती निदम्पानु ॥११॥

आऽपप्रयी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् ।

सरस्वती । निदः । पानु ॥११॥

त्रिधस्या सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती ।

वाजेवाजे हस्या भून् ॥१२॥

त्रिऽसधस्या । सप्तऽधातुः । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती ।

वाजेऽवाजे । हस्या । भून् ॥१२॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते धुम्नेभिरन्या अपसामपसमा ।

रथहव हृहती विम्बने हनोपस्तुन्या चिकितुषा सरम्बनी ॥१३॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । मासु । चेकिते ।

धुम्नेभिः । अन्याः । अपसाम् । अपऽसमा ।

रथऽऽव । हृहती । विऽम्बने । रुना ।

उपऽस्तुत्या । चिकितुया । सरस्वती ॥१३॥

सरस्वत्यभि नो नेवि वस्यो माप स्फुरीः पयसा मा न आ धक् ।

जपस्व नः सस्या वेश्या अ मा त्वन्क्षेत्राभ्यरणानि गम्भ ॥१४॥

सरस्वति । अभि । नः । नेवि । वस्य ।

मा । अप । स्फुरीः । पयसा । मा । नः । मा । धक् ।

जपस्व । नः । सस्या । वेश्या । अ ।

मा । त्वन् । क्षेत्राणि । भरणानि । गम्भ ॥१४॥

॥ ३१ ॥

६-६४

१—६ भरद्वाजो बार्हस्पत्यः । उवाच । निष्कृष ।

उदु भ्रिय उरसो रोचमाना अस्थुर्यां नोर्मयो कशान्तः ।

कणोति विम्बा सुपथा सुमान्यभृदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥१॥

उत् । ऊँ इति । भ्रिये । उरसः । रोचमानाः ।

अस्थुः । अपाम् । न । ऊर्मयः । कशान्तः ।

कृणोति । विश्वा । सुऽप्या । सुऽगानि ।

अभ्युत । ॐ इति । वस्वी । क्षत्रिणा । मघोनी ॥१॥

भद्रा दृष्ट्वा उवि या वि भास्युते शोचिर्भानवा यामपतन् ।

भाषिर्धक्ष, कृणुरे शुभमानोऽथो देवि लोकमाना महोभिः ॥२॥

भद्रा । दक्षे । अर्षिया । वि । भासि ।

उत् । ते । शोचिः । भामवः । ताम् । भयमवः ।

भादिः । यक्षः । कणुवे । शुभ्रमाणा ।

उपः । देवि । शंखमाता । महःऽभिः ॥२॥

सहस्रिं श्रीमच्छास्त्रो कदास्तो गाथः सुभगासुखिंया प्रधानाम् ।

अपेजने शूरो अस्मेय हात्र्वाधते तमां भजिरो न वोळ्हा ॥३॥

सहस्रं । सर्वम् । अकृणासः । कृण्वन्तः ।

गायः । सुभनाम् । उथिया । मथानाम् ।

अप॑ । ई॒जते॑ । शू॒यः । अ॒स्ना॒ऽद्वय॑ । दा॒त्रन् ।

बाधते । तमः । अजिरः । न । बोन्हा ॥३॥

सु॒गोत॑ ते सु॒पथा॑ प॒र्वते॑ष्व॒वाने॑ अ॒पस्तर॑मि स्व॒भाना॑ ।

सा न॒ आ ब॑ह पृथु॒यामन्नु॑ष्वे र॒यि दि॒वो दु॒हित॑रिष्य॒स्यै ॥४॥

सु॒गा । उत॑ । ने । सु॒पथा॑ । प॒र्वते॑षु ।

अ॒वा॒ने । अ॒पः । त॒र॒मि । स्व॒भा॒नो इति॑ स्व॒भानो॑ ।

सा । नः । आ । ब॒ह । पृथु॒ऽया॒मन् । नृ॒ष्वे ।

र॒यिम् । वि॒यः । दु॒हितः॑ । इ॒ष्य॒स्यै ॥४॥

सा ब॑ह यो॒क्षभि॑र॒वाता॑यो वर॒ ब॒हन्ति॑ जोष॒मनु॑ ।

त्वं दि॒वो दु॒हित॑र्या ह दे॒वी पू॒र्व॒ह॒नौ म॑ह॒ना द॑र्श॒ना भूः ॥५॥

सा । आ । ब॒ह । या । उ॒क्ष॒ऽभिः॑ । अ॒वा॒ता ।

उ॒पः । वर॑म । ब॒हन्ति॑ । जोष॑म् । भ॒नु ।

त्वंम् । दि॒व । दु॒हितः॑ । या । ह । दे॒वी ।

पू॒र्व॒ह॒नौ । म॑ह॒ना । द॑र्श॒ना । भूः ॥५॥

उ॒त्ते प॒य॒श्चि॒द्भस्ते॑र॒प॒स॒न्न॒र॒श्च ये पि॒तृ॒भा॒जो व्यु॑ष्टौ ।

अ॒मा भ॑ते ब॒हन्ति॑ भूरि॒ वाम॑मु॒जो दे॒वि वा॒शु॒पे म॑र्त्या॒य ॥६॥

उत् । ते । वयः । चिन् । वसतेः । अपसन् ।

मरः । ख । ये । पिन्ऽमाजः । विऽउष्टौ ।

ममा । सते । वहसि । भूरि । वामम् ।

उषः । देवि । वायुधे । मन्थाय ॥६॥

॥ ३२ ॥

७.५०

१-४ वसिष्ठो वैशाखर्षणि । १ मित्रावरुणी, २ अग्नि, ३ विश्वेदेवा ।

४ मय । १-३ जगतो, ४ अतिजगती, शकरी वा ।

भा मा मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विभ्यम्मा न मा गन् ।

भजकाव दुष्टशीकं निरो दधे मा मां पद्ये न रपसा विदस्सकः ॥१॥

भा । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् ।

कुलाययन् । विऽभ्यम् । मा । नः । भा । गन् ।

भजकाऽयम् । दुःऽदशीकम् । निरः । दधे ।

मा । माम् । पद्ये न । रपसा । विदन् । स्वकः ॥१॥

यद्विजामन्यकपि वम्भं भुवदग्रीवन्तो परि कुल्फौ ख वेहन् ।

भक्षिपुच्छोवन्नप वाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदस्सकः ॥२॥

यन् । वि॒ऽजाम॑न् । प॒रुषि॑ । व॒न्दन॑म् । भु॒वन् ।

अ॒ग्नी॒च॒न्तौ । प॒रि । कु॒न्तौ । च । वे॒दन् ।

अ॒ग्निः । तन् । शो॒चन् । अ॒प । वा॒ध॒ना॒म । इ॒तः ।

मा । मा॒म् । प॒द्ये॒न । र॒प॒सा । वि॒दन् । त्स॒रुः ॥२॥

य॒ अ॒न्म॒लो भ॒वन्ति॑ य॒दोष॑सु य॒दोष॑धी॒भ्यः प॒रि जा॒यते॑ वि॒षम् ।

वि॒द्वे दे॒वा नि॒ग्नित॑स्त॒सुब॑न्तु॒ मा मां प॒द्ये॒न र॒प॒सा वि॒द्वत्स॒रुः ॥३॥

यन् । श॒न्म॒लो । भ॒वन्ति॑ । यन् । य॒दोष॑सु ।

यन् । भो॒ग॒धी॒भ्यः । प॒रि । जा॒यते॑ । वि॒षम् ।

वि॒द्वे । दे॒वाः । निः । इ॒तः । तन् । सु॒ब॒न्तु ।

मा । मा॒म् । प॒द्ये॒न । र॒प॒सा । वि॒दन् । त्स॒रुः ॥३॥

याः प्र॒व॒तो नि॒वत॑ उ॒द॒त उ॒द॒न्व॒तीर॑नु॒द॒काश्च॑ याः ।

ता अ॒ह॒म॒भ्यं प॒य॒सा पि॒ब॒मा॒नाः शि॒वा दे॒वीर॑शि॒प॒वा भ॒वन्तु॑

स॒र्वा म॒द्यो अ॒शि॒मि॒दा भ॒वन्तु॑ ॥४॥

याः । प्र॒ऽव॒तः । नि॒ऽव॒तः । उ॒द॒न्व॒तः ।

उ॒द॒नऽघ॒नी । अ॒नु॒द॒का । न । याः ।

ताः । भ॒स्मभ्य॑म् । प॒य॒सा । पि॒न्व॒मा॒नाः ।

शि॒षाः । रे॒षी । अ॒शि॒प॒दाः । अ॒य॒न्तु ।

म॒वाः । न॒घः । अ॒शि॒मि॒दाः । अ॒य॒न्तु ॥४॥

॥ ३३ ॥

७ ८९

१—४ दमिणो मैत्रावरुणि । वरुणा । १—४ गायत्री , ५ अरात्री ।

मो सु वरुण मृ॒न्म॒यं गृ॒हं रा॒ज॒स॒हं ग॒म॒म् ।

मृ॒ळः सु॒क्ष॒त्रं मृ॒ळ॒य ॥१॥

मो इति । सु । वरुण । मृ॒न्म॒यम् । गृ॒हम् । रा॒ज॒स॒म् । अ॒हम् । ग॒म॒म् ।

मृ॒ळः । सु॒क्ष॒त्रं । मृ॒ळ॒य ॥१॥

यदे॒मि प्र॒स्फु॒रन्नि॒त्र इ॒तिर्न॒ ध्मा॒नो अ॒ग्नि॒यः ।

मृ॒ळः सु॒क्ष॒त्रं मृ॒ळ॒य ॥२॥

यन् । यमि । प्र॒स्फु॒रन्मृ॒क्ष्य । इ॒तिः । न । ध्मा॒नः । अ॒ग्नि॒यः ।

मृ॒ळः । सु॒क्ष॒त्रं । मृ॒ळ॒य ॥२॥

क॒त्तवः॑ स॒मह॑ दी॒नता॑ प्र॒तीपं॑ ज॒गमा॑यु॒चे ।

मृ॒ळः सु॒क्षत्र॑ मृ॒ळय॑ ॥३॥

क॒त्तवः॑ । स॒मह॑ । दी॒नता॑ । प्र॒तिऽई॒पम् । ज॒गम॑ । यु॒चे ।

मृ॒ळ । सु॒क्षत्र॑ । मृ॒ळय॑ ॥३॥

अ॒पां म॒ध्ये त॒प्ति॒धांसं॑ तृ॒ष्णा॒यिद्ज॒रितार्॑म् ।

मृ॒ळः सु॒क्षत्र॑ मृ॒ळय॑ ॥४॥

अ॒पाम् । म॒ध्ये । त॒प्ति॒ऽधांसं॑ । तृ॒ष्णा । अ॒यिद्ज॑ । ज॒रितार्॑म् ।

मृ॒ळ । सु॒क्षत्र॑ । मृ॒ळय॑ ॥४॥

य॒त्किञ्च॑ ई॒रुण॑ दै॒व्ये ज॒नेऽभि॒द्रोहं॑ म॒नुष्या॑श्च॒राम॑सि ।

अ॒चि॒त्ती॒ यत्तव॑ ध॒र्मा यु॒योपि॑म मा न॒स्तस्मा॑दे॒नसो॑ दे॒व री॒रिपः॑ ॥५॥

यत् । किम् । च । ई॒रुम् । ई॒रुण॑ । दै॒व्ये । ज॒ने ।

अ॒भि॒ऽद्रो॒हम् । म॒नुष्याः॑ । च॒राम॑सि ।

अ॒चि॒त्ती॒ । यत् । तव॑ । ध॒र्म । यु॒योपि॑म ।

मा । नः । तस्मात् । ए॒नसः॑ । दे॒व । री॒रिपः॑ ॥५॥

॥ ३४ ॥

८-५०

१ - २० अर्गः प्रागाथ । अग्निः । प्रागाथः (विषमा बृहती समा सतीबृहती) ।

अम॑ आ॒ या॒ह्यमि॒भिर्हो॑तारं॒ त्वा॒ वृ॒णीम॑हे ।

आ॒ त्वा॒मन॑क्तु॒ मय॑ता॒ हवि॑ष्यन्ती॒ यजि॑ष्ठं॒ बहि॑रा॒स्यदे॑ ॥१॥

अ॒ग्ने॑ । आ॒ । या॒हि॒ । अ॒ग्नि॑ऽभिः ।

हो॒ता॒रम् । त्वा॒ । वृ॒णीम॑हे ।

आ॒ । त्वा॒म् । अ॒न॒क्तु॒ । म॑ऽय॒ता॒ । ह॒वि॒ष्य॒न्ती॒ ।

य॒जि॑ष्ठम् । ब॒हिः॑ । आ॒ऽस्य॑दे ॥१॥

अ॒प॒च्छा॒ हि॒ त्वा॒ सह॑सः॒ सू॒नो॒ अ॒क्षि॑रः॒ श्रु॒ष॒श्चर॑न्त्य॒ध्वरे॑ । *

ऊ॒र्जो॑ न॒पात॑म॒ घृ॒त॒केश॑मीमहे॒ऽग्नि॑म॒ यज्ञे॑षु॒ पू॒र्व्यम् ॥२॥

अ॒प॒च्छा॒ । हि॒ । त्वा॒ । स॒ह॒सः॒ । सू॒नो॒ इति॑ । अ॒क्षि॑रः ।

श्रु॒षः॑ । च॒र॒न्ति॑ । अ॒ध्व॒रे॑ ।

ऊ॒र्जः॑ । न॒पा॒तम् । घृ॒त॒ऽकेश॑म् । इ॒म॒हे॑ ।

अ॒ग्नि॑म् । य॒ज्ञे॑षु॒ । पू॒र्व्यम् ॥२॥

ॐ ८८४७४

अग्ने॑ क॒विर्वे॒धा अ॒स्मि हो॒ता पा॒वक॒ यक्ष्यः॑ ।

म॒न्द्रो यजि॑ष्ठो अ॒ध्वरे॒ष्वो॒ह्यो वि॒प्रेभिः॑ शु॒क्ल॒ म॒न्म॑भिः ॥३॥

अग्ने॑ । क॒विः । वे॒धाः । अ॒स्मि ।

हो॒ता । पा॒व॒क॒ । य॒क्ष्यः॑ ।

म॒न्द्रः । यजि॑ष्ठः । अ॒ध्वरे॒षु । ई॒ह्यः॑ ।

वि॒प्रेभिः॑ । शु॒क्ल॒ । म॒न्म॑भिः ॥३॥

अ॒द्रो॒ध॒मा स॒हो॒श॒नो य॒दि॒भ्य दे॒वा अ॒ज॒स्र॒ वी॒तये॑ ।

अ॒भि प्र॒या॑न्ति सु॒धि॒ता व॒सो ग॒हि म॒न्द्र॒स्व धी॒तिभि॑र्हि॒तः ॥४॥

अ॒द्रो॒ध॒म् । आ॑ । स॒ह । उ॒श॒नः । य॒दि॒भ्य ।

दे॒वान् । अ॒ज॒स्र॒ । वी॒तये॑ ।

अ॒भि । प्र॒या॑न्ति । सु॒धि॒ता । आ॑ । व॒सो इति॑ । ग॒हि ।

म॒न्द्र॒स्व । धी॒तिभिः॑ । हि॒तः ॥४॥

त्व॒मि॒त्स॒प्र॒धा अ॒स्य॒ग्ने वा॒त॒सृ॒त॒सृ॒विः ।

त्वां वि॒प्रा॒सः स॒मि॒धा॒न दी॒दिव॑ आ वि॒वा॒स॒न्ति वे॒ध॒सः॑ ॥५॥

त्वम् । इत् । सऽप्रधाः । असि ।

अग्ने । ज्ञातः । कृताः । कविः ।

एवाम् । विप्रासः । समऽहधान । दीदिऽवः ।

आ । यिषासन्ति । वेधसः ॥५॥

शोका शोचिष्य दीदिहि विहे मयो रास्य स्तोत्रे महौ असि ।

देवानां शर्मन्मम सन्तु सूर्यः शत्रूणाहः स्वप्नयः ॥६॥

शोक । शोचिष्य । दीदिहि । विहे । मयः ।

रास्य । स्तोत्रे । महान् । असि ।

देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूर्यः ।

शत्रुऽसाहः । सुऽअप्नयः ॥६॥

यथा चिद् कुक्षमतसमाने सञ्जूर्धसि भूमि ।

एवाह मितमहो यो अस्मद्गुदुर्मन्मा कथं वेतनि ॥७॥

यथा । चिद् । कुक्षम् । अतन्मम् ।

जग्ने । समऽजूर्धसि । भूमि ।

ए॒व । इ॒ह । मि॒त्रऽम॒हः । यः । अ॒स्मऽभु॒क् ।

दुः॒ऽम॒मा । कः । ख । वे॒न॒ति ॥७॥

मा नो म॒र्ता॒य रि॒पवे॑ र॒क्षस्वि॑ने माघ॒शंसा॒य री॒रधः॑ ।

अ॒स्तेधा॒य॒स्त॒रणि॑भि॒र्यवि॑ष्य शि॒वेभिः॑ पा॒हि पा॒युभिः॑ ॥८॥

मा । नः । म॒र्ता॒य । रि॒पवे॑ । र॒क्षस्वि॑ने ।

मा । अ॒घऽशं॑सा॒य । री॒रधः॑ ।

अ॒स्तेधा॒य॒स्त॒रणि॑भिः । यवि॑ष्य ।

शि॒वेभिः॑ । पा॒हि । पा॒युभिः॑ ॥८॥

पा॒हि नो॑ भान॒ एक॑या पा॒युः॒ न द्वि॑तीयया ।

पा॒हि ग॒त॒र्भिस्त्रि॑भिर॒ज्जा॑यते पा॒हि च॒त॒स्त्रि॑व॒सो ॥९॥

पा॒हि । नः । अ॒ग्रे । एक॑या ।

पा॒हि । त॒त । द्वि॑तीयया ।

पा॒हि । ग॒त॒ऽभिः । त्रि॑भिर॒ज्जामि॑ । यते॒ ।

पा॒हि । च॒त॒स्त्रि॑भिर॒ज्जामि॑ । य॒सो इति॑ ॥९॥

पाहि वि॒श्वस्मा॑द्रक्ष॒सो अ॒रा॒व्यः । अ॒स्म वा॒जे॒षु नो॑ऽव ।

त्वामि॒दं नेदि॑ ठं दे॒वना॑तय॒ आपि॑ नक्षामहे वृ॒धे ॥१०॥

पा॒हि । वि॒श्वस्मात् । रक्ष॑सः । अ॒रा॒व्यः ।

अ॒ । अ॒स्म । वा॒जे॒षु । नः । अ॒व ।

त्वाम् । इत् । हि । नेदि॑ष्ठम् । दे॒व॒ना॒तये॑ ।

आ॒पिम् । नक्षाम॑हे । वृ॒धे ॥१०॥

आ नो॑ अग्ने॒ वयो॑वृ॒धं र॒यि पा॒वक॑ शंस्यम् ।

रास्वा॑ च न॒ उप॒माते॑ पु॒रु॒स्पृ॒हं सु॒नोती॑ स्वय॒शस्तर॑म् ॥११॥

आ । नः । अग्ने॑ । व॒यः । वृ॒धम् ।

र॒यिम् । पा॒वक॑ । शंस्य॑म् ।

रा॒स्व । च । नः । उ॒प॒मा॒ते । पु॒रु॒स्पृ॒हम् ।

सु॒नोती॑ । स्वय॑शः॒स्तर॑म् ॥११॥

येन॑ वं॒साम॑ पृ॒तना॑सु श॒र्धत॑स्तर॒न्तो अ॒र्य आ॑दि॒शः ।

स त्वं नो॑ व॒र्धे अ॒यसा॑ श॒चीव॑सो जि॒न्वा धि॒यो व॑सु॒विदः॑ ॥१२॥

येन॑ । व॑साम । धृ॑तनासु । श॑र्धनः ।

तर॑न्तः । अ॒यैः । आ॒ऽदि॑शः ।

स॑ । त्वम् । नः॑ । ध॒र्ध॑ । प्र॒यसा॑ । श॒चीव॑सो इति॑ श॒चीऽव॑सो ।

जि॒न्व । धि॒यः । वसु॑ऽविदः ॥१२॥

शि॒शा॒नो वृ॒षभो॑ यथा॒ग्निः शृ॒ङ्गे द॑वि॒ष्वन् ।

ति॒ग्मा अ॒स्य ह॒न॒धो न॑ प्र॒ति॒धृ॒ये सु॒ज॒म्भः स॒हस्रो॑ यद्दुः ॥१३॥

शि॒शा॒नः । वृ॒ष॒भः । यथा॑ ।

अ॒ग्निः । शृ॒ङ्गे इति॑ । द॑वि॒ष्वन् ।

ति॒ग्माः । अ॒स्य । ह॒न॒धः । न॑ । प्र॒ति॒ऽधृ॒ये ।

सु॒ऽज॒म्भः । स॒ह॒सः । यद्दुः ॥१३॥

नहि॑ ते॒ अ॒ग्ने वृ॒षभ॑ प्र॒ति॒धृ॒ये ज॒म्भा॒सो यद्वि॒नि॒ष्ठसे॑ ।

स त्वं॑ नो॒ ह॒नः सु॒दु॒तं द॑वि॒ष्ठधि॒ व॒सा नो॒ वार्या॑ पुरुः ॥१४॥

नहि॑ । ते॒ । अ॒ग्ने । वृ॒ष॒भ॑ । प्र॒ति॒ऽधृ॒ये ।

ज॒म्भा॒सः । यत् । वि॒ऽनि॒ष्ठसे॑ ।

सः । त्वम् । नः । होत॑रिति सु॒ऽहु॒नम् । ह॒विः । रु॒धि ।

य॑स्य । नः । वा॒य॒वा । पु॒रु ॥१४॥

हो॒वे वने॑षु मा॒त्रोः स॑ त्वा म॒र्तास॑ इ॒भ्यते ।

अ॒तन्द्रो॑ ह॒व्या वह॑सि ह॒विः॒ऽहु॒त आ॒दिदे॒वेषु॑ रा॒जन्मि ॥१५॥

हो॒वे । वने॑षु । मा॒त्रोः ।

सम् । त्वा । म॒र्तासः । इ॒भ्यते ।

अ॒तन्द्रः । ह॒व्या । वह॑सि । ह॒विः॒ऽहु॒तः ।

आन् । इत् । दे॒वेषु॑ । रा॒जन्मि ॥१५॥

सप्त हो॒ता॒रस्त॑मि॒दी॒लने॑ त्वा॒ग्ने सु॒न्यज॑म॒हय॑म् ।

भि॒नस्स्य॑द्रि॒ तप॑सा॒ वि वो॒चि॒या प्रा॑ने तिष्ठ॒ जना॑ अ॒ति ॥१६॥

सप्त । हो॒ता॒रः । तम् । इत् । इ॒ल्लते॑ । त्वा ।

आ॒ग्ने । सु॒न्यज॑म् । अ॒हय॑म् ।

भि॒नस्ति॑ । अ॒द्रिम् । तप॑सा । वि । वो॒चि॒या ।

प्र । अ॒ग्ने । तिष्ठ॑ । जना॑न् । अ॒ति ॥१६॥

अ॒ग्निम॑ग्निं वो॒ अ॒ग्निगुं॑ दृ॒वेम॑ वृ॒क्तव॑र्हि॒यः ।

अ॒ग्निं ह॑त॒प्रय॑सः श॒श्वती॑ष्या हो॒तारं॑ अ॒र्घ्याना॑म् ॥१७॥

अ॒ग्निम् अ॒ग्निम् । यः । अ॒ग्निः अ॒ग्निम् ।

दृ॒वेम॑ । वृ॒क्तः अ॒वर्हि॑यः ।

अ॒ग्निम् । ह॑त॒प्रय॑सः । श॒श्वती॑षु । आ ।

हो॒तारम् । अ॒र्घ्याना॑म् ॥१७॥

के॒नेन॑ श॒र्मस्त्व॑चने सु॒ग्राम॑ण्य॒ग्ने तु॒भ्यं चि॑कित्स्व॒ना ।

इ॒ष॒ण्य॒या नः॑ पु॒रुरूप॑मा भ॒र वा॒जं ने॑दि॒ष्ठमृ॒तये॑ ॥१८॥

के॒नेन॑ । श॒र्मन् । स्व॒चते॑ । सु॒ग्राम॑णि ।

अ॒ग्ने । तु॒भ्यम् । चि॑कित्स्व॒ना ।

इ॒ष॒ण्य॒या । नः॑ । पु॒रुः अ॒रूप॑म् । आ । भ॒र ।

वा॒जम् । ने॑दि॒ष्ठम् । अ॒मृत॑ये ॥१८॥

अ॒ग्ने अ॒रि॒मर्षि॑ इ॒षति॑स्ते॒षां नो॑ दे॒व रक्ष॑सः ।

अ॒प्रो॒षि॒वान्गृ॑ह॒णन्नि॒र्मह॑र् अ॒सि दि॒व्य॒स्यायु॑र्दु॒रो॒णयुः॑ ॥१९॥

अग्ने॑ । जरि॑तः । वि॒ष्पतिः॑ ।

ते॒षामः॑ । वे॒ष । रक्ष॑सः ।

अ॒मो॒रि॒ऽयान् । शृ॒ह॒ऽपनिः॑ । म॒हान् । अ॒सि ।

वि॒यः । पा॒युः । कु॒रो॒ण॒ऽयुः ॥१९॥

मा नो॑ रक्ष॒ मा वे॑शी॒दा॒घृणी॑य॒मो मा॒ यातु॑र्यान्मा॒वता॑म ।

प॒रो॒ग॒व्य॒न्यनि॒गम॑य॒ क्षु॒धम॑ग्ने॒ से॒ध रक्ष॑स्वि॒नः ॥२०॥

मा । नः॑ । रक्षः॑ । मा । वे॒शा॒न् । मा॒घृ॒णि॒य॒मो इ॒त्या॒घृ॒णि॒ऽव॒सो ।

मा । या॒तुः । या॒तु॒ऽमा॒वता॑म् ।

प॒रः॒ऽग॒व्य॒नि । अ॒नि॒गम॑ । अ॒य । क्षु॒धम॑ ।

अग्ने॑ । से॒ध । रक्ष॑स्वि॒नः ॥२१॥

॥ ३५ ॥

८९१

१—७ अथाला आलेखी । इन्द्रः । १—२ पश्चिक्तः । ३—७ अनुष्टुप् ।

क॒न्या ३ वा॒र॒या॒य॒नो सो॒मम॑पि॒ क्षु॒मा॒यि॒दन्

अ॒स्त॑ म॒र॒त्य॒म॒वी॒र॒द्रा॒य सु॒न॒वै त्वा श॒का॒य सु॒न॒वै त्वा ॥१॥

कन्या । याः । अथऽयनी ।

सोमम् । अथि । क्ता । अविदन् ।

अस्तम् । भरन्ती । अग्रवात् ।

इन्द्राय । सुनवे । त्वा । राकाय । सुनवे । त्वा ॥१॥

अग्नौ य एषि वीरको गृहं गृहं विवाकशत् ।

हर्म जम्भसुतं पिब धानावन्तं करस्मिणम् अपुषन्तमुक्थिभम् ॥२॥

असौ । यः । एषि । वीरकः ।

गृहम्ऽगृहम् । विऽवाकशत् ।

हर्म । जम्भऽसुतम् । पिब ।

धानाऽवन्तम् । करस्मिणम् । अपुषऽवन्तम् । उक्थिभम् ॥२॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।

शनेरिष शनकेरिषेन्द्रायेन्दो परि खव ॥३॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः ।

अधि । चन । त्वा । न । नेमसि ।

शनेऽद्वय । शनकेऽद्वय ।

इन्द्राय । इन्दो इति । परि । अथ ॥३॥

कुविच्छक कुचित्कर कुविघ्नो वस्यसस्करम् ।

कुवित्पतिद्विघ्नो यनीरिन्ध्रेण सम्गमामहे ॥४॥

कुविन् । शकम् । कुविन् । करम् ।

कुविन् । नः । वस्यस्यः । करम् ।

कुविन् । पनिऽद्विघ्नः । यनीः ।

इन्ध्रेण । सम्गमामहे ॥४॥

इमानि त्रीणि विष्टया मानोद्ग वि रोहय ।

शिरस्तनस्योर्वगमादिद् म उपोदरे ॥५॥

इमानि । त्रीणि । विष्टया ।

मानि । इन्द्र । वि । रोहय ।

शिरः । तनस्य । उर्वराम् । आम् ।

इदम् । मे । उप । उदरे ॥५॥

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं१ मम ।

अथो ततस्य यच्छिरः सर्षा ता रोमशा रुधि ॥६॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा ।

आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।

अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः ।

सर्षा । ता । रोमशा । रुधि ॥६॥

खे रथस्य खेऽमसः खे युगस्य शतकलो ।

अपालामिन्द्र त्रिपुण्ड्रकणोः सूर्यन्वयम् ॥७॥

खे । रथस्य । खे । अमसः ।

खे । युगस्य । शतकलो इति शतऽकलो ।

अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पुण्डी ।

अकणोः । सूर्यऽन्वयम् ॥७॥

॥ ३६ ॥

१०-७५

१-५ सिन्धुचित्त्रैकमथः । नद्यः । वयती ।

प्र सु व भाषी महिमानमुत्तमं काठवोचाति सद्ने विवस्वतः ।

प्र सप्तसप्त त्रेधा हि वक्रमुः प्र सूत्वरिणामति सिन्धुगेजसा ॥१॥

प्र । सु । वः । भाषः । महिमानम् । उत्तमम् ।

काठः । वोचाति । सद्ने । विवस्वतः ।

प्र । सप्तऽसप्त । त्रेधा । हि । वक्रमुः ।

प्र । सूत्वरिणाम् । भति । सिन्धुः । ओजसा ॥१॥

प्र तेऽरद्वरुणो यातवे पथः सिन्धो यज्ञाज्ज अभ्यद्रवस्त्वम् ।

भूम्या अधि प्रयता वासि सानुना यदेरामप्र जगतामिरज्यसि ॥२॥

प्र । ते । अरद्वन् । वरुण । यातवे । पथः ।

सिन्धो इति । यन् । याज्ञान् । अधि । अद्रवः । त्वम् ।

भूम्याः । अधि । प्रऽयता । वासि । सानुना ।

यद् । ययाम् । अमम् । जगताम् । इरज्यसि ॥२॥

दि॒वि स्व॒नो य॑न॒ते भू॒भ्योऽपर्य॑नन्तं गु॒प्समु॑दियति॒ भानु॑ना ।

अ॒भ्यान्दि॑च॒ प्र स्त॑नयन्ति॒ वृष्ट॑यः॒ सिन्धु॑र्यदेति॒ वृष॒भो न॑ रो॒हव॑न् ॥३॥

दि॒वि । स्व॒नः । य॑न॒ते । भू॒भ्या । उ॒परि॑ ।

अ॒नन्त॑म् । गु॒प्सम् । उ॒त् । इ॒यति॑ । भानु॑ना ।

अ॒भ्यान्ऽइ॒व । प्र । स्त॑नयन्ति॒ । वृष्ट॑यः ।

सिन्धुः॑ । य॒त् । ए॒ति । वृ॒षभः॑ । न । रो॒हव॑न् ॥३॥

अ॒भि त्वा॑ सिन्धो॒ शिशु॑मि॒म मा॒तरो॑ वा॒भ्या अ॒र्धे॒न्ति प॑य॒सेव॑ धे॒नवः॑ ।

रा॒जो॒व यु॒ष्वा न॑य॒ति त्व॑मि॒त्सिन्धो॑ यदा॒साम॑ प्र॒वता॑मि॒नश्न॑ति ॥४॥

अ॒भि । त्वा॑ । सिन्धो॒ इति॑ । शिशु॑म् । इ॒त् । न । मा॒तरोः॑ ।

वा॒भ्याः । अ॒र्धे॒न्ति । प॑य॒साऽइ॒व । धे॒नवः॑ ।

रा॒जाऽइ॒व । यु॒ष्वा । न॑य॒ति । त्व॑म् । इ॒त् । सि॒न्धो॑ ।

य॒त् । आ॒सा॒म् । अ॒मम् । प्र॒वता॑म् । इ॒नश्न॑ति ॥४॥

इ॒मं मे॑ ग॒ङ्गे य॑मु॒ने सर॑स्य॒ति शु॒तु॒घ्नि स्तो॑मं स॒च॒ता प॑रु॒ण्य ।

अ॒स्ति॒क॒न्या म॑रु॒द्ध्ये वि॒तस्त॒वाजो॑की॒धे शृ॒णु॒द्या सु॒षोम॑या ॥५॥

इ॒मम् । मे॒ । ग॒ङ्गे । य॒मुने॒ । स॒रस्व॒ति ।

शु॒तु॒द्रि । स्तो॒मम् । स॒न्व॒त । ष॒ष्ठि॒ । मा ।

अ॒सि॒ष॒न्या । म॒रु॒ऽवृ॒धे । वि॒त॒स्त॒या ।

आ॒र्जो॒की॒धे । शृ॒णु॒हि । मा । सु॒ऽलो॒म॒या ॥५॥

सृ॒ष्टा॒म॒या प्र॒थ॒मं या॒त॒वे स॒जः सु॒स॒त्वा र॒म॒या ह॒वे॒त्या र॒था ।

त्वं सि॒न्धो कु॒म॒या गो॒म॒ती क॒मुं मे॒ह॒न्वा स॒र॒यं या॒मि॒री॒य॒से ॥६॥

सृ॒ष्टऽअ॒म॒या । प्र॒थ॒मम् । या॒त॒वे । स॒ऽजः ।

सु॒ऽस॒त्वा । र॒म॒या । ह॒वे॒त्या । त्वा ।

त्वं । सि॒न्धो इति॑ । कु॒म॒या । गो॒ऽम॒तीम् । क॒मुम् ।

मे॒ह॒न्वा । स॒ऽर॒यम् । या॒मिः । इ॒य॒से ॥६॥

अ॒र्जो॒त्ये॒नी रु॒श॒नी म॒हि॒न्या परि॑ अ॒र्था॒सि भ॒र॒ते र॒जा॒सि ।

अ॒द्भ्यः सि॒न्धु॒र॒प्ता॒म॒प॒स्त॒मा॒भ्या न॒ वि॒त्रा व॒पु॒शं व॒र्श॒ता ॥७॥

अ॒र्जो॒ती । प॒नी । रु॒श॒ली । म॒हि॒ऽत्वा ।

प॒रि । अ॒र्था॒सि । भ॒र॒ते । र॒जा॒सि ।

अ॒व॒धा । सि॒न्धुः । अ॒प॒साम् । अ॒पः॒ऽत॒मा ।

अ॒म्भा । न । बि॒त्रा । व॒पु॒री॒ऽश्च । कु॒र्वा॒ता ॥७॥

स्व॒म्भा सि॒न्धुः सु॒र॒धा सु॒वा॒सा हि॒र॒ण्य॒पी मु॒क॒ता वा॒जिनी॑वती ।

ऊ॒र्णा॒य॒ती यु॒व॒तिः सी॒ल॒मा॒व॒त्यु॒ताधि॑ व॒स्ते सु॒भ॒गा॒मधु॑ध॒मम् ॥८॥

सु॒ऽअ॒म्भा । सि॒न्धुः । सु॒ऽर॒धा । सु॒ऽवा॒साः ।

हि॒र॒ण्य॒पी । सु॒ऽक॒ता । वा॒जिनी॑ऽय॒ती ।

ऊ॒र्णा॑ऽय॒ती । यु॒व॒तिः । सी॒ल॒मा॑ऽय॒ती ।

उ॒त । अ॒धि । व॒स्ते । सु॒ऽभ॒गा । मधु॑ऽधु॒ध॒मम् ॥८॥

सु॒खं र॒थं यु॒यु॒जे मि॒न्धु॒र॒भिन॑ ते॒न वा॒जं स॒नि॒य॒स्मि॒न्भा॒जौ ।

म॒हा॒न्ता॒स्य म॒हि॒मा प॒न॒स्य॒ते ऽव॒ध॒स्य स्व॒य॒श॒सो वि॒र॒प॒शिनः॑ ॥९॥

सु॒ऽख॒म् । र॒थम् । यु॒यु॒जे । सि॒न्धुः । अ॒भिन॑म् ।

ते॒न । वा॒जम् । स॒नि॒यन् । अ॒स्मिन् । भा॒जौ ।

म॒हा॒न् । हि । अ॒व॒ध॒ । म॒हि॒मा । प॒न॒स्य॒ते ।

अ॒व॒ध॒स्य । स्व॒ऽव॒श॒सः । वि॒र॒प॒शिनः॑ ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०-१५

१-१८ । १, ३, ६, ८-१०, १२, १४, १७ पुरुरवा ऐन ऋषि । उर्वशी देवता ।

२, ४, ५, ७, ११, १३, १५-१६, १८ उर्वशी ऋषिका । पुरुरवा देवता । लिट्ठप् ।

इ॒ये जा॒ये म॒नसा॒ तिष्ठ॑ घो॒रे ब॒र्चांसि॑ मि॒ध्वा रु॒णवा॒वही॑ नु ।

न मी॒ मन्वा॑ म॒नुदि॒तास॑ ए॒ते म॒यस्कर॑न्प॒रतरे॑ ब॒नाह॑न् ॥१॥

इ॒ये । जा॒ये । म॒नसा॑ । तिष्ठ॑ । घो॒रे ।

ब॒र्चांसि॑ । मि॒ध्वा । रु॒णवा॒वही॑ । नु ।

न । मी॒ । मन्वा॑ः । म॒नुदि॒तासः॑ । ए॒ते ।

म॒यः । क॒रन् । प॒रऽतरे॑ । ब॒न । अ॒हन् ॥१॥

कि॒मे॒ना वा॒चा रु॒णवा॑ त॒याह॑ प्रा॒कमि॑यमु॒पसा॑ममि॒येष॑ ।

पु॒क॒रवः॑ पु॒नस्मि॑ प॒रेहि॑ वृ॒षा॒प॒ना वा॒तऽवा॒हम॑स्मि ॥२॥

किम् । ए॒ना । वा॒चा । रु॒णवा॑ । त॒वा । अ॒हम् ।

म । अ॒कमि॑यम् । उ॒पसा॑मम् । अ॒मि॒याऽह॑म् ।

पु॒क॒रवः॑ । पु॒नः । अ॒स्मिम् । प॒रः । इ॒हि ।

वृ॒षा॒प॒ना । वा॒तऽवा॒हम् । अ॒हम् । अ॒स्मि ॥२॥

इ॒धुर्न॑ श्रि॒य इ॒धुधे॑र॒स॒ना गो॒पाः श॒न॒सा न॑ रं॒हिः ।

अ॒दी॒रे क॒नौ वि॑ द॒वि॒द्युत॑ओ॒रा न॒ मा॒युं चि॑त॒यन्त॑ धु॒नयः॑ ॥३॥

इ॒धुः । न । श्रि॒ये । इ॒धुऽधेः॑ । अ॒स॒ना ।

गो॒ऽसाः । श॒न॒ऽसाः । न । रं॒हिः ।

अ॒दी॒रे । क॒नौ । वि॑ । द॒वि॒द्युत॑म् । न ।

उ॒रा । न । मा॒युम् । चि॑त॒यन्त॑ । धु॒नयः॑ ॥३॥

सा॒ वसु॑ द॒ध॒ती भ॒व॒गु॒राय॑ व॒य उ॒पो य॒दि व॒ष्ट॒यन्नि॑गृ॒हान् ।

अ॒स्तं न॒न॒क्षे य॒स्मिन् वा॒क॒न्दि॒वा न॒क॒म् क॒न॒यि॒ता व॒ेत॒सेन॑ ॥४॥

सा । व॒सु । द॒ध॒ती । भ॒व॒गु॒राय॑ । व॒यः ।

उ॒पः । य॒दि । व॒ष्टि॑ । अ॒न्नि॑ऽगृ॒हान् ।

अ॒स्त॒म् । न॒न॒क्षे॑ । य॒स्मिन् । वा॒क॒न् ।

दि॒वा । न॒क॒म् । क॒न॒यि॒ता । व॒ेत॒सेन॑ ॥४॥

त्रिः॒ स्म मा॒हः क॒न॒य॒यो व॒ेत॒से॒नो॒त स्म॒ मेऽव॑त्यै॒ वृ॒णा॒सि ।

पु॒रु॒खोऽनु॑ ते॒ व॒ेत॒मा॒यं रा॒जा मे॒ वी॒र त॒न्य॑ स्त॒वा॒सीः ॥५॥

त्रिः । स्म । मा । बह्वः । स्मयथः । वैतसेन ।

उत । स्म । मे । मन्वत्यै । पूणासि ।

पुरुवरवः । भन्तु । ते । केतम् । भावम् ।

राजा । मे । वीर । तन्वः । तन् । आम्नीः ॥५॥

या सु॒ग्र॒णिः । शे॒निः । सु॒म्न॒मा॒ग्नि॒र्ह॒दे॒व॒श्रु॒र्न॒ प्र॒मि॒थि॒नी॒ च॒र॒ण्युः ।

ता॒ भ॒ञ्ज॒योऽ॒रु॒ण॒यो न॒ स॒द्यः । श्रि॒ये॒ गा॒वो न॒ घे॒न॒वोऽ॒म॒व॒न्त ॥६॥

या । सु॒ऽग्र॒णिः । शे॒निः । सु॒म्ने॒ऽमा॒ग्निः ।

ह॒दे॒ऽव॒श्रुः । न । प्र॒मि॒थि॒नी । च॒र॒ण्युः ।

ताः । भ॒ञ्ज॒यः । अ॒रु॒ण॒यः । न । स॒द्यः ।

श्रि॒ये । गा॒वः । न । घे॒न॒वः । अ॒म॒व॒न्त ॥६॥

स॒म॒स्मि॒ज्जा॒य॒मा॒न॒ आ॒स॒त॒ प्रा॒ उ॒ने॒म॒व॒र्ध॒न॒च॒ १ः । स्व॒मूर्तीः ।

म॒हे॒ य॒स्वा॒ पु॒रु॒षो॒ र॒था॒या॒व॒र्ध॒न॒स्व॒सु॒हृ॒त्या॒य॒ दे॒वाः ॥७॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । प्राः ।

उत । इम् । अवर्धन् । नयः । स्वऽमूर्तीः ।

म॒हे । यन् । स्था । पु॒रु॒षः । र॒णाय ।

अ॒व॒र्ध॒येन् । द॒क्षुः॒ऽह॒त्याय । दे॒वाः ॥३॥

स॒खा यदा॑सु ज॒हती॑ष्व॒त्क॒म॒मानु॑रीषु मानु॒षो नि॒पे॒षे ।

अ॒य॒ स्म म॑त्त॒र॒सन्तो॑ न भु॒ज्यु॒स्ता अ॒न्न॒सन्ध॑स्पृ॒शो ना॒भ्याः ॥४॥

स॒खा । यत् । आ॒सु । ज॒हती॑षु । अ॒त्क॒म् ।

ज॒मानु॑रीषु । मानु॒षः । नि॒ऽपे॒षे ।

अ॒य॒ । स्म । म॒त् । त॒र॒सन्तो॑ । न । भु॒ज्युः ।

ताः । अ॒न्न॒सन् । द॒क्षुः॒ऽस्पृ॒शः । न । अ॒भ्याः ॥४॥

यदा॑सु म॒र्तो अ॒मृता॑सु नि॒स्पृक् स॑ स्तो॒त्रोभिः॑ क॒तुभिर्न॑ पृ॒ह॒ के ।

ता आ॒तयो॑ न त॒न्धः शु॒भ्रत॒ स्वा अ॒भ्यासो॑ न की॒ल्यो द॒न्द्श॑नाः ॥५॥

यत् । आ॒सु । म॒र्तः । अ॒मृता॑सु । नि॒ऽस्पृक् ।

सम् । स्तो॒त्रोभिः॑ । क॒तुऽभिः॑ । न । पृ॒ह॒ के ।

ताः । आ॒तयः॑ । न । त॒न्धः । शु॒भ्रत॒ । स्वाः ।

अ॒भ्यासः॑ । न । की॒ल्यः । द॒न्द्श॑नाः ॥५॥

विद्युच्च॑ या॒ पत॑न्ती॒ द्विद्यो॑द्भ॒रन्ती॒ मे॒ अध्या॑ काम्यानि ।

जनि॑ष्टो॒ अपो॑ नर्य॒ सुजा॑तः प्रोव॒शो॑ निर॒त दी॒र्घमा॑युः ॥१०॥

वि॒द्युच्चा॑ । न । या । पत॑न्ती । द्वि॒द्योन् ।

भ॒रन्ती॑ । मे । अध्या॑ । काम्या॑नि ।

जनि॑ष्टो इति । अपः । नर्यः । सु॒जातः॑ ।

प्र । उ॒र्वशी॑ । नि॒रत॑ । दी॒र्घम् । आ॒युः ॥१०॥

ज॒ज्ञिषे॑ इ॒त्या गो॒पीध्या॑य॒ हि द॒धाथ॒ तन्पु॑रु॒रवो॒ म भोजः॑ ।

अशा॑सं॒ स्वा वि॒दुषी॑ स॒न्मि॒त्रह॒न् म आ॒भृणोः॑ किम॒भुष॑द्वास ॥११॥

ज॒ज्ञिषे॑ । इ॒त्या । गो॒पीध्या॑य । हि ।

द॒धाथ॑ । तन् । पु॒रु॒रवः॑ । मे । भोजः॑ ।

अशा॑सम् । स्वा । वि॒दुषी॑ । स॒न्मित्र॑ । अ॒हन् ।

म । मे । आ । आ॒भृणोः॑ । किम् । अ॒भुक् । व॒दा॒सि ॥११॥

कदा॑ सु॒नुः पि॒नरं॑ ज्ञात॒ इच्छा॑न्व॒क्तं नाश्रु॑ यत॒यद्वि॑जानन् ।

को॒ दम्य॑न्ती॒ सम॑न॒ता वि॒यूयो॑द्भ॒ यद॑ग्निः॒ अशु॑रेषु॒ दी॑श्यत् ॥१२॥

कदा । सृनुः । पि॒नर॑म् । जा॒तः । इच्छा॑न् ।

खक॑न् । न । अ॒धु । वर्त्त॑यन् । वि॒जान॑न् ।

कः । व॒म॒ती॒ इति॑ व॒म॒ऽप॒ती । स॒ऽम॒न॒सा । वि । पु॒पो॒न् ।

मघ॑ । यन् । अ॒रि॒तः । आ॒शु॒रेषु॑ । दी॒द॒यन् ॥१२॥

प्र॒ति॒ ब्र॒था॒णि वर्त्त॑यते॒ अ॒धु खक॑न् क॒न्दा॒भ्ये शि॒वायै॑ ।

प्र॒त॒प्ते॒ द्वि॒न॒वा य॒त्ते अ॒स्मे प॒रे॒ह्य॒स्त न॒हि मू॒र मा॒पः ॥१३॥

प्र॒ति । ब्र॒था॒णि । वर्त्त॑यते । अ॒धु । खक॑न् ।

न । क॒न्दा॒न् । आ॒भ्ये॑ । शि॒वायै॑ ।

प्र । त॒त् । ते । द्वि॒न॒व । य॒त् । ते । अ॒स्मे इति॑ ।

प॒रा । इ॒हि । म॒स्त॒म् । न॒हि । मू॒र । मा । मा॒पः ॥१३॥

सु॒दे॒वो अ॒द्य प्र॒प॒ते॒न्ना॒वृ॒त्प॒रा॒य॒नं प॒र॒मो ग॒न्त॒वा ङ ।

अ॒द्या शयी॑त॒ नि॒र्गृ॒ते क॒प॒स्थे॒ऽधे॒न॒ कृ॒का र॒म॒सा॒स्तो अ॒द्यः ॥१४॥

सु॒ऽदे॒वः । अ॒द्य । प्र॒ऽप॒ते॒न् । अ॒ना॒वृ॒त् ।

प॒रा॒ऽय॒त॒म् । प॒र॒मा॒म् । ग॒न्त॒वै । ङ॒ इति॑ ।

अथ । शयी॑न । निः॑ऽकृ॒तेः । उ॒प॑ऽस्थे ।

अथ । ए॒नम् । कृ॒काः । र॒भसा॑सः । अ॒धुः ॥१४॥

पु॒रुर॒वो मा मृ॑था मा म्र प॒तो मा त्वा कृ॑का॒सो अ॒शिवा॑स उ क्षन् ।

न वै स्त्रै॑णानि स॒ख्यानि॑ सन्ति सा॒लाकृ॑का॒णां हृ॒द्यान्ये॑ना ॥१५॥

पु॒रुर॒वः । मा । मृ॒थाः । मा । म्र । प॒तः ।

मा । त्वा । कृ॒का॑सः । अ॒शिवा॑सः । ऊ॒रति॑ । क्षन् ।

न । वै । स्त्रे॑णानि । स॒ख्यानि॑ । सन्ति ।

सा॒लाकृ॑का॒णाम् । हृ॒द्यानि॑ । ए॒ता ॥१५॥

यद्वि॒कृ॒पाचरं॑ म॒र्त्येष्व॑वन् रात्रीः शर॒द्घ॒त॒तः ।

धृ॒तस्य॑ स्तो॒कं स॒कृ॒दह॑ आ॒भामा॑ तादे॒वेर्न॑ तातृ॒पाणा॑ करामि ॥१६॥

यत् । वि॒कृ॒पा । अ॒व॒रम् । म॒र्त्येषु॑ ।

अ॒व॒सम् । रात्रीः । शर॒दः । घ॒त॒तः ।

धृ॒तस्य॑ । स्तो॒कम् । स॒कृ॒त् । अहः । आ॒भाम् ।

तात् । यव । इ॒वम् । त॒तृ॒पा॒णा । क॒रामि॑ ॥१६॥

अ॒न्तरि॒क्षमां॑ रज॒सो वि॒मानो॑मुप॑ शि॒श्याभ्यु॑र्व॒शी व॑सिष्ठः ।

उप॑ त्वा रा॒तिः सु॒हृत॑स्य ति॒ष्ठाञ्चि॑ व॒तस्व॑ हृ॒दयं॑ तप्यते मे ॥१७॥

अ॒न्तरि॒क्ष॒ऽग्राम् । रज॒सः । वि॒ऽमानो॑म् ।

उप॑ । शि॒श्यामि॑ । उ॒र्वशी॑म् । व॒सिष्ठः॑ ।

उप॑ । त्वा । रा॒तिः । सु॒ऽहृत॑स्य । ति॒ष्ठान् ।

नि । व॒तस्व॑ । हृ॒दयम् । त॒प्यते॑ । मे ॥१७॥

इति॑ त्वा दे॒वाः इ॒म आ॑हु॒रेळ॒ यथे॑मेत॒द्भव॑सि मृ॒त्युव॑न्धुः ।

प्र॒जा ते॑ दे॒वान् ह॒विषा॑ य॒जाति॑ स्वर्गं॑ उ॒ त्वम॑पि मा॒दया॑से ॥१८॥

इति॑ । त्वा । दे॒वाः । इ॒मे । आ॒हुः । ऐ॒ळ ।

यथा॑ । इ॒म् । ए॒तन् । भ॒वसि॑ । मृ॒त्युऽव॑न्धुः ।

प्र॒ऽजा । ते॑ । दे॒वान् । ह॒विषा॑ । य॒जानि॑ ।

स्वःऽमे॑ । उ॒ं इति॑ । त्वम् । अ॒पि । मा॒दया॑से ॥१८॥

॥ ३८ ॥

१०-१२८

१-८ । कुशिकः सीमरः, राशिर्वा भारद्वाजी । राशिः । गान्धरी ।

रात्री व्य॒वदा॒यती॑ पु॒रुषा॑ दे॒व्य १ क्ष॒भिः ।

वि॒भ्वा अ॒धि ध्रि॒व्योऽधि॑न ॥१॥

रात्री । वि । अ॒व्यन् । आऽय॒ती । पु॒रु॒षा । दे॒वी । अक्षऽभिः ।

वि॒भ्वा । अ॒धि । ध्रि॒व्यः । अ॒धि॒न ॥१॥

औ॒र्व॒मा अ॒म॒र्त्या नि॒वन्तो॑ दे॒व्यु १ व॒नः ।

ज्योति॒षा बा॒धते॑ तमः ॥२॥

आ । उ॒क । अ॒माः । अ॒म॒र्त्याः । निऽव॒नः । दे॒वी । उ॒नऽव॒नः ।

ज्योति॒षा । बा॒धते॑ । तमः ॥२॥

नि॒क स्व॒मा॒रम॒स्तु॒तो॒यस॑ दे॒व्या॒यती॑ ।

अ॒पे॒षु हा॒सते॑ तमः ॥३॥

निः । ऊ॒ँ॒ इति॑ । स्व॒मा॒रम् । अ॒स्तम् । उ॒य॒सम् । दे॒वी । आऽय॒ती ।

अ॒पे । इ॒त् । ऊ॒ँ॒ इति॑ । हा॒स॒ते॒ । तमः ॥३॥

सा नो अद्य यस्या वयं नि ते यामन् अविष्महि ।

वृक्षे न वसति वयः ॥४॥

सा । नः । अद्य । यस्याः । वयम् । नि । ते । यामन् । अविष्महि ।

वृक्षे । न । वसतिम् । वयः ॥४॥

नि ग्रामासो अविक्षत नि पृथ्व्यो नि पक्षिणः ।

नि द्येनासन्निर्यमः ॥५॥

नि । ग्रामासः । अविक्षत । नि । पृथ्व्यस्तः । नि । पक्षिणः ।

नि । द्येनासः । नि । अर्यमः ॥५॥

यवया वृक्ष्य १ वृक्षं यवय स्तेनमूर्ध्वे ।

अथ नः सुतरा अथ ॥६॥

यवय । वृक्ष्यम् । वृक्षम् । यवय । स्तेनम् । ऊर्ध्वे ।

अथ । नः । सुतरा । अथ ॥६॥

उप मा पेपिशासमः कृष्णं व्यकमस्थित ।

उप कृणेव पत्तय ॥७॥

उप॑ । मा॑ । पे॒पि॒शन् । तमः॑ । कृ॒ष्णम् । वि॒ऽअ॒कम् । अ॒स्थि॒त ।

उपः॑ । ऋ॒णाऽइ॒व । या॒तय॑ ॥७॥

उप॑ ते॒ गा॒र॒धा॒कर॑ कृ॒णी॒ष्व दु॒हित॑र्दिवः ।

रात्रि॑ स्तोमं॒ न जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

उप॑ । ते॒ । गाःऽइ॒व । आ॑ । अ॒कर॑म् । कृ॒णी॒ष्व । दु॒हितः॑ । दि॒वः ।

रात्रि॑ । स्तोमम् । न जि॒ग्युषे॑ ॥८॥

॥ ३९ ॥

१०-१२९

१—७ । प्रजापतिः परमेष्ठो । भावधत्तम् । जिघृक्ष ।

मा॒स॒दा॒सो॒मो स॒दा॒सी॒न॒दानी॑ मा॒सी॒द्वजो॑ नो॒ ध्यो॒मा प॒रो यत् ।

कि॒मा॒वरी॑वः कु॒ह क॒स्य शर्म॑न्नम् । कि॒मा॒सी॒द्वह॑र्न ग॒भीर॑म् ॥१॥

न । अ॒सन् । आ॒सीन् । मो॒दति॑ । सन् । आ॒सीन् । त॒दानी॑म् ।

न । आ॒सीन् । रजः॑ । नो॒ इति॑ । वि॒ऽओ॒म । प॒रः । यत् ।

किम् । आ॑ । अ॒वरी॑वरिति । कु॒ह । क॒स्य । शर्म॑न् ।

अ॒न्नम् । किम् । आ॒सीन् । ग॒हन॑म् । ग॒भीर॑म् ॥१॥

न मृत्यु॑रासी॒दमृ॑तं न तर्हि॑ न रा॒श्या अ॒ह आसी॑त्प्र॒केतः॑ ।

आनी॑द॒वातं स्व॒धया॑ तदे॒कं तस्मा॑द्वा॒न्यत्र॑ परः किं खना॑स ॥२॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि ।

न । राश्याः । अहः । आसीत् । प्रऽकेतः ।

आनीत् । अवा॒तम् । स्व॒धया॑ । तन् । एकम् ।

तस्मात् । इ । अन्यत् । न । परः । किम् । खन । आस ॥२॥

तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒लह॑म॒ग्रे ऽप्र॒केतं॑ स॒लिलं॑ स॒र्धमा॑ इ॒दम् ।

तु॒ष्ण्ये॒नाभ्य॑पि॒हितं॑ यदा॒सीत्तप॑सस्त॒मम॑हि॒ना जा॒यते॑कम् ॥३॥

तमः । आसीत् । तमसा । गूलहम् । अग्रे ।

अप्रऽकेतम् । सलिलम् । सधम् । माः । इदम् ।

तुष्ण्येन । आधु । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् ।

तपसः । तन् । महिना । अजायत । एकम् ॥३॥

काम॑स्तद॒ग्रे स॒मव॑र्त॒ताधि॑ मन॒सो रेतः॑ प्रथ॒मं यदा॑सीत् ।

सतो॑ बन्धुम॒सति॑ निर॒विन्द॑न्ह॒वि प्र॒तीप्या॑ कवयो॒ मनी॑षा ॥४॥

कामः । तत् । अमे । सम् । स्वर्तत् । अधि ।

मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् ।

सतः । बन्धुम् । असति । निः । अविन्दन् ।

इदि । प्रतिऽह्न्य । कथयः । मनीषा ॥४॥

तिर॒धीनो॑ चित॒नो र॒क्षि॒मरे॑षाम॒थः स्वि॒दासी॑३॒नुपरि॑ स्वि॒दासी॑३न् ।

रेतो॒धा आ॑सन्म॒हिमान॑ आ॒सन्स्व॒धा अव॑स्ता॒त्मय॑तिः पर॒स्तान् ॥५॥

तिर॒धीनः॑ । चि॒तऽन॑तः । र॒क्षि॒मः । ए॒षाम् ।

अ॒थः । स्वि॒न् । आ॒सी३न् । उ॒परि॑ । नि॒वन् । आ॒सी३न् ।

रेत॒ऽधाः । आ॑सन् । म॒हिमा॑नः । आ॒सन् ।

स्व॒धा । अव॑स्तान् । अ॒त्य॑तिः । पर॒स्तान् ॥५॥

को अ॒ज्ञा वे॒द् क इ॒ह अ॒ वोच॑न्कुल॒माजा॑ता कुल॒ इयं॑ वि॒सृष्टिः॑ ।

अ॒र्वाग्दे॒वा अ॒स्य वि॒सृज॑नेना॒था को वे॒द् यत॑ आच॒भूव ॥६॥

कः । अ॒ज्ञा । वे॒द् । कः । इ॒ह । अ॒ । वोच॑न् ।

कुलः । का॒ऽजा॑ता । कुलः । इ॒यम् । वि॒सृष्टिः॑ ।

अ॒र्वाक् । दे॒वाः । अ॒स्य । वि॒ऽस॒र्ज॒नेन ।

अथ॑ । कः । वे॒द् । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूव॑ ॥६॥

इ॒यं वि॒सृष्टि॑र्यत॑ आ॒ब॒भूव॑ यदि॑ वा॒ दधे॑ यदि॑ वा॒ न ।

यो अ॒स्या॒भ्यक्षः॑ प॒रमे॑ अ॒योम॒स्तो अ॒हं वे॒द् यदि॑ वा॒ न वे॒द् ॥७॥

इ॒यम् । वि॒ऽसृष्टिः॑ । यतः॑ । आ॒ऽब॒भूव॑ ।

यदि॑ । वा॒ । द॒धे । यदि॑ । वा॒ । न ।

यः । अ॒स्य । अ॒धि॒ऽभक्षः॑ । प॒रमे॑ । वि॒ऽभो॒मन् ।

सः । अ॒हं । वे॒द् । यदि॑ । वा॒ । न । वे॒द् ॥७॥

॥ ४० ॥

१०-१४५

१ ६ इन्द्राणी । सपत्नीनाराजम्, (उपनिषद्) । १-२ अनुष्टुप्, ६ परः क्तः ।

इ॒मां क॒नाभ्यो॑षधि॑ धी॒रुध॑ ब॒लव॑त्त॒माम् ।

यथा॑ स॒पत्नीं॑ बा॒धते॑ यथा॑ संवि॒न्दते॑ प॒तिम् ॥१॥

इ॒माम् । क॒नाभि॑ । ओष॑धिम् ।

धी॒रुध॑म् । ब॒लव॑त्त॒माम् ।

यया॑ । स॒ऽपत्नी॑म् । बा॒धते॑ ।

यया॑ । स॒म्ऽवि॒न्दते॑ । पति॑म् ॥१॥

उ॒त्ता॒न॒प॒र्णं सु॒भगे॑ दे॒व॒ज॒ते॒ सह॑स्यति ।

स॒पत्नी॑ मे॒ परा॑ घम॒ पति॑ मे॒ के॒वलं॑ कु॒रु ॥२॥

उ॒त्ता॒न॒ऽप॒र्णे । सु॒ऽभगे॑ ।

दे॒व॒ऽज॒ते॒ । सह॑स्यति ।

स॒ऽपत्नी॑म् । मे॒ । परा॑ । घम॒ ।

पति॑म् । मे॒ । के॒वलम् । कु॒रु ॥२॥

उ॒त्तरा॑हमु॒त्तर॑ उ॒त्तरे॑दु॒त्तरा॑भ्यः ।

अथा॑ स॒पत्नी॑ या॒ ममा॑धरा॒ साध॑राभ्यः ॥३॥

उत्॑ऽतरा । अ॒हम् । उत्॑ऽतरे ।

उत्॑ऽतरा । इ॒न् । उत्॑ऽतराभ्यः ।

अथा॑ । स॒ऽपत्नी॑ । या॒ । मम॑ ।

म॒धरा॑ । सा॒ । अ॒धरा॑भ्यः ॥३॥

नह्यस्या नाम॑ गृ॒णामि॑ नो॒ अस्मिन्॑मते॒ अने॑ ।

परा॑मेव॒ परा॑वत॒ सप॑त्नीं गमयाम॑सि ॥४॥

नहि॑ । अस्याः॑ । नाम॑ । गृ॒णामि॑ ।

नो॒ इति॑ । अस्मिन्॑ । र॒मते॑ । अने॑ ।

परा॑म् । ए॒व । परा॑ऽवतम् ।

सऽप॑त्नीम् । गम॑याम॒सि ॥४॥

अह॑मस्मि॒ सह॑माना॒थ त्व॑मसि॒ सास॑हिः ।

उ॒मे सह॑स्वती॒ भू॒षी स॑प॒त्नी मे॑ सहा॒य॒है ॥५॥

अह॑म् । अस्मि॑ । सह॑माना ।

अथ॑ । त्वम् । म॒सि । स॒सहिः॑ ।

उ॒मे इति॑ । सह॑स्वती॒ इति॑ । भू॒षी ।

सऽप॑त्नीम् । मे॑ । सहा॒य॒है ॥५॥

उप॑ तेऽघां॒ सह॑माना॒मभि॑ त्वा॒घां स॑ही॒षसा॑ ।

माम॑नु॒ य ते॒ मनो॑ ब॒त्सं गौ॑रि॒व धा॑वतु॒ पया॑ वा॒रिष॑ धा॒वतु॑ ॥६॥

उ॒प । ते॑ । अ॒धाम् । सह॑मानाम् ।

अ॒भि । त्वा॑ । अ॒धाम् । स॒हीय॑ता ।

मा॒म् । अ॒नु॑ । अ॒ । ते॑ । अ॒नः॑ ।

अ॒न॒सम् । गोः॑ऽह॒व । धा॒व॒न्तु॑ । प॒था । वाः॑ऽह॒व । धा॒व॒न्तु॑ ॥६॥

॥ ४१ ॥

१० १४६

१—६ देवमुनिरैरभ्यदः । अरण्यमाना । अनुष्टुप ।

अ॒र॒ण्यान्व॑र॒ण्यान्व॑सौ वा॒ मे॒व न॒ह्य॑सि ।

क॒था॒ प्रा॒मं न॑ पृ॒च्छ॑सि न॒ त्वा भी॑रि॒व वि॒न्द॒ती॑ ३ ॥१॥

अ॒र॒ण्या॒नि । अ॒र॒ण्या॒नि ।

अ॒सौ । वा॑ । अ॒ह॒व । न॒ह्य॑सि ।

क॒था । प्रा॒मम् । न॑ । पृ॒च्छ॑सि ।

न । त्वा॑ । भीः॑ऽह॒व । वि॒न्द॒ती॑ ३ ॥१॥

वृ॒षा॒वाय॑ व॒द॒ते यदु॑पा॒व॒ति वि॒चि॒कः॑ ।

आ॒घा॒टिभि॑रि॒व आ॒व॒य॑अ॒र॒ण्या॒निर्म॑हीयते ॥२॥

वृ॒षऽर॒वाय॑ । च॒रते॑ ।

यन् । उ॒पऽभ॒वति॑ । चि॒न्मि॒कः ।

मा॒धा॒टिभिः॑ऽइव । धा॒वय॑न् ।

अ॒र॒ण्यानिः॑ । म॒ही॒यते॑ ॥३॥

उ॒त गा॒वः॑वा॒दन्त्यु॒न वे॒दमे॒व दृ॒श्यते॑ ।

उ॒तो अ॒र॒ण्यानिः॑ स्वा॒यं श॒क॒टीरि॒व स॒र्जति॑ ॥४॥

उ॒त । गा॒वः॑ऽइव । अ॒व॒मि॒त ।

उ॒त । वे॒दमे॒वऽइव । दृ॒श्यते॑ ।

उ॒तो॒हति॑ । अ॒र॒ण्यानिः॑ । स्वा॒यम् ।

श॒क॒टीः॑ऽइव । स॒र्ज॒ति॑ । ४॥

न सा अ॒र॒ण्यानि॑र्ह॒स्यन्य॒ध्वे आ॒भिग॒च्छति॑ ।

स्वा॒त्रोः फ॒लस्य॑ अ॒र॒ण्याय॑ य॒थाका॒मं नि प॑द्यते ॥५॥

न । वे॒ । अ॒र॒ण्यानिः॑ । ह॒न्ति॑ ।

अ॒न्यः । चेत् । न । अ॒भिऽग॒च्छति॑ ।

स्वा॒दोः । क॒लस्य॑ । अ॒ग्न्याय॑ ।

यथाऽकामम् । नि । प॒प॒ते ॥५॥

आ॒ज्ञन॑गन्धि॒ सुर॑भि॒ बहु॑काम॒हृषी॑व॒लाम् ।

ग्राहं॑ सु॒गाणां॑ मा॒तर॑म॒रण्या॑निम॒शं॑स्ति॒षम् ॥६॥

आ॒ज्ञन॑ऽगन्धिम् । सुर॑भिम् ।

बहु॑ऽकामम् । अ॒ग्न्याय॑ऽव॒लाम् ।

अ । अ॒हम् । सु॒गाणाम् । मा॒तरम् ।

अ॒रण्या॑निम् । अ॒शं॑स्ति॒षम् ॥६॥

॥ ४२ ॥

१०-१५१

१-६ अ॒हो॑ कामा॒वनी॑ । अ॒हो॑ । अ॒ग्न्याय॑ ।

अ॒हो॒या॒ग्निः॑ स॒मिष्य॑ते अ॒हो॒या॒ ह॒यते॑ इ॒विः ।

अ॒हो॑ अ॒ग्नस्य॑ सु॒हो॑मि॒ बहु॑सा॒ वेद॑याम॒सि ॥१॥

अ॒हो॒या॒ । अ॒ग्निः॑ । स॒म् । ह॒यते॑ ।

अ॒हो॒या॒ । ह॒यते॑ । इ॒विः ।

अ॒ग्राम् । भ॒ग॒स्य । मूर्ध॑नि ।

स॒ख॒सा । आ । वे॒द॒याम॑सि ॥१॥

प्रि॒यं भ॒खे द॒त्तः प्रि॒यं भ॒खे दि॒वा॒स्ततः ।

प्रि॒यं भो॒जेषु॑ य॒ज्वस्वि॑त् म उ॒दितं॑ कृ॒षि ॥२॥

प्रि॒यम् । भ॒खे । द॒त्तः ।

प्रि॒यम् । भ॒खे । दि॒वा॒स्ततः ।

प्रि॒यम् । भो॒जेषु॑ । य॒ज्वऽसु॑ ।

द॒त्तम् । मे । उ॒दित॑म् । कृ॒षि ॥२॥

यथा॑ वे॒वा अ॒सुरे॑षु भ॒ग्रामु॑प्रेषु च॒क्रिरे॑ ।

ए॒वं भो॒जेषु॑ य॒ज्वस्व॑स्माकमु॒दितं॑ कृ॒षि ॥३॥

यथा॑ । वे॒वाः । अ॒सुरे॑षु ।

अ॒ग्राम् । उ॒प्रेषु॑ । च॒क्रिरे॑ ।

ए॒वम् । भो॒जेषु॑ । य॒ज्वऽसु॑ ।

अ॒स्माकम् । उ॒दित॑म् । कृ॒षि ॥३॥

अ॒क्षां दे॒वा य॒ज॒मा॒ना वा॒यु॒गो॒पा उ॒पा॒स॒ते ।

अ॒क्षां ह॒व्य॒ १ वा॒कृ॒त्या अ॒क्ष॒या वि॒न्द॒ते व॒सु ॥४॥

अ॒क्षाम् । दे॒वाः । य॒ज॒मा॒नाः ।

वा॒यु॒गो॒पाः । उ॒प । उ॒पा॒स॒ते ।

अ॒क्षाम् । ह॒व्य॒या । वा॒कृ॒त्या ।

अ॒क्ष॒या । वि॒न्द॒ते । व॒सु ॥४॥

अ॒क्षां प्रा॒तर्ह॑वाम॒हे अ॒क्षां म॒ध्य॒न्दि॒नं प॒रि ।

अ॒क्षां सूर्य॑स्य नि॒घ्न॒न्ति अ॒क्षे अ॒क्षाप॑ये॒ह नः ॥५॥

अ॒क्षाम् । प्रा॒तः । ह॒वाम॑हे ।

अ॒क्षाम् । म॒ध्य॒न्दि॒नम् । प॒रि ।

अ॒क्षाम् । सूर्य॑स्य । नि॒घ्न॒न्ति ।

अ॒क्षे । अ॒त् । अ॒पा॒य । इ॒ह । नः ॥५॥

॥ ४३ ॥

१०-१७०

१—४ विश्वाद् सोम्यः । सृये- । १-३ अयतो, ४ आस्वारपदक्तिः ।

विश्वाद् बृहन्पिबन्तु सोम्यं मध्वायुर्दधन्पतन्मविहन्तम् ।

यानजूनो यो अभिरक्षन्ति त्मना प्रजा पुषोष पुरुधा वि राजन्ति ॥१॥

विऽश्वाद् । बृहन् । पिबन् । सोम्यम् । मधु ।

आयुः । दधन् । यन्पतन्म । अविहन्तम् ।

यानऽजूनः । यः । अभिऽरक्षन्ति । त्मना ।

प्रऽजाः । पुषोष । पुरुऽधा । वि । राजन्ति ॥१॥

विश्वाद् बृहन्सुभूतं वाजसातमं धर्मन्द्वयो धरुणे सत्यमर्पितम् ।

अमित्रहा वृत्रहा वस्युहन्तमं ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥२॥

विऽश्वाद् । बृहन् । सुऽभूतम् । वाजऽसातमम् ।

धर्मन् । द्विषः । धरुणे । सत्यम् । अर्पितम् ।

अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । वस्युहन्तमम् ।

ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥२॥

इ॒दं॑ श्रे॒ष्ठं ज्योति॑षां ज्योति॑रुत्त॒मं वि॒श्वजि॑घ्र॒नजि॑दु॒च्यते॑ वृ॒हत् ।

वि॒श्व॒भ्रा॒ट् भ्रा॒जो म॑हि॒ सूर्यो॑ द॒हो उ॒रु प॑ग्र॒थे सह॑ भो॒जो अ॒भ्यु॑तम् ॥३॥

इ॒दम् । श्रे॒ष्ठम् । ज्योति॑षाम् । ज्योतिः॑ । उ॒त्त॒मम् ।

वि॒श्वऽजि॑न् । ध॒नऽजि॑न् । उ॒च्य॒ते । वृ॒हत् ।

वि॒श्वऽभ्रा॑ट् । भ्रा॒जः । म॑हि॒ । सूर्यः॑ । द॒हो ।

उ॒रु । प॑ग्र॒थे । सहः॑ । भो॒जः । अ॒भ्यु॑तम् ॥३॥

वि॒भ्राज॑न्ज्योति॒षा स्व॑र॒गच्छो॑ रो॒चनं॑ वि॒वः ।

ये॒ने॒मा वि॒श्वा भु॑य॒नाभ्या॑भृ॒ता वि॒श्वक॑र्म॒णा वि॒श्वदे॑व्या॒वता ॥४॥

वि॒ऽभ्राज॑न् । ज्योति॑षा । स्वः॑ ।

अ॒गच्छः॑ । रो॒च॒नम् । वि॒वः ।

ये॒न । ए॒मा । वि॒श्वा । भु॑य॒नानि॑ । आऽभृ॑ता ।

वि॒श्वऽक॑र्म॒णा । वि॒श्वदे॑व्यऽव॒ता ॥४॥

॥ ४४ ॥

१०-१९१

१ - ४ संवनन आग्निरसः । १ यमिः, २ - ४ संज्ञानम् । १, २, ४ अनुष्टुप्, ३ लिट् ।

सं॒स॒मि॒द्यु॒व॒से वृ॒ष॒स॒ग्ने वि॒श्वान्य॒र्ये आ ।

इ॒ल॒स्य॒दे स॒मि॒ध्य॒से स नो व॒सू॒भ्या भ॑र ॥१॥

सम्॑ऽसम् । इत् । यु॒व॒से । वृ॒ष॒न् ।

भ॒ग्ने । वि॒श्वानि॑ । अ॒यः । आ ।

इ॒ल॒ः । प॒दे । स॒म् । इ॒ध्य॒से ।

सः । नः । व॒सू॒नि । आ । भ॑र ॥१॥

सं ग॒च्छ॒ध्यं स व॒द्ध्यं स वो म॒नांसि॑ जा॒न॒ताम् ।

दे॒वा भा॒गं यथा॑ पूर्वे॑ सं॒ज्जा॒नाना॑ उ॒पा॒स॒ते ॥२॥

सम् । ग॒च्छ॒ध्यम् । सम् । व॒द्ध्यम् ।

सम् । वः । म॒नांसि॑ । जा॒न॒ताम् ।

दे॒वाः । भा॒गम् । यथा॑ । पूर्वे॑ ।

सम्॑ऽज्जा॒नानाः । उ॒प॑ऽआ॒स॒ते ॥२॥

स॒मा॒नो मन्त्रः॑ स॒मि॒तिः स॒मा॒नी स॒मा॒न मनः॑ सह॑ चि॒त्तमे॑षाम् ।

स॒मा॒न मन्त्र॑म॒भि मन्त्र॑ये वः स॒मानेन॑ वो ह॒वि॒षा जु॒होमि॑ ॥३॥

स॒मा॒नः । मन्त्रः॑ । स॒मू॒ऽइतिः॑ । स॒मा॒नी ।

स॒मा॒नम् । मनः॑ । सह॑ । चि॒त्तम् । ए॒षाम् ।

स॒मा॒नम् । मन्त्र॑म् । अ॒भि । मन्त्र॑ये । वः ।

स॒मा॒नेन॑ । वः । ह॒वि॒षा । जु॒होमि॑ ॥३॥

स॒मा॒नी व भा॑कृतिः स॒मा॒ना ह॒व्यानि॑ वः ।

स॒मा॒नम॑स्तु वो म॒ना यथा॑ वः सु॒स॒हा॒मति॑ ॥४॥

स॒मा॒नी । वः । भा॑ऽकृतिः ।

स॒मा॒ना । ह॒व्यानि॑ । वः ।

स॒मा॒नम् । अ॒स्तु । वः । म॒नः ।

यथा॑ । वः । सु॒ऽस॒ह । अ॒मति॑ ॥४॥

२ । वाजमनेयिसंहिता

॥ १ ॥

३६८

भा॒यं गौः॑ पृ॒श्नि॒र॒क॒र्मा॒द॒स॒द॒स्मा॒त॒रं पु॒नः ।

पि॒त॒रं॑ च॒ प्र॒य॒न्स्सः॑ ॥६॥

अ॒न्त॒श्च॒र॒ति॑ रो॒ध॒ना॒स्य॑ प्रा॒णा॒द॒पा॒न॒नी ।

स्य॑स्य॒ग्न॒हि॒नो॑ दि॒वम् ॥७॥

त्रि॒श॒ङ्ग॒म॒ वि॒ रा॒ज॒नि॒ वा॒क् प॒न॒हा॒य॑ धी॒य॒ने ।

प्र॒ति॒ व॒स्तो॒र॒ह॒ पु॒भिः॑ ॥८॥

॥ २ ॥

५-२३

र॒क्षो॒ह॒र्णं॑ व॒ल॒ग॒ह॒र्त॑ वे॒ण॒शो॒मि॒द॒म॒हं॑ तं व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॑रामि

यं मे॒ नि॒ष्ट॒थो॒ यम॑मा॒थो॒ नि॒ च॒क्ष॒ाने॒द॒म॒हं॑ तं व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॑रामि

यं मे॒ स॒मा॒नो॒ यम॑स॒मा॒नो॒ नि॒च॒क्ष॒ाने॒द॒म॒हं॑ तं व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॑रामि

यं मे॒ स॒व॒न्धु॒र्य॑म॒स॒व॒न्धु॒नि॒च॒क्ष॒ाने॒द॒म॒हं॑ तं व॒ल॒ग॒मु॒त्कि॑रामि

यं मे॒ स॒जा॒नो॒ यम॑स॒जा॒तो॒ नि॒च॒क्ष॒ानो॒त्कृ॒त्या॑ कि॒रामि॑ ॥२३॥

॥ ३ ॥

१०४

सूर्यत्वचस रथ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे
 दत्त सूर्यवर्चस रथ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्म
 दत्त मान्दा रथ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त
 मजक्षित रथ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मजक्षित रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त
 वाशा रथ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशा रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्म दत्त शयिष्ठा रथ
 राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शयिष्ठा रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त शकरी रथ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शकरी रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त जनभूत रथ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभूत रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त विभ्वभूत रथ राष्ट्रदा
 राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विभ्वभूत रथ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्तायः स्वराज रथ
 राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मे दत्त । मधुमतीर्मधुमतीभिः वृष्यन्ती महि क्षत्रं क्षत्रियाय
 वन्याना अनादृष्टा सीदन् सहीजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय वधतोः ॥४॥

॥ ४ ॥

१०२४

ह०सः शुचिपदमुरम्भरिक्षसहोता वेदिपदनिधिरुंगोपसन् ।

नृपहरेस्तद्वनसद्व्यामसदृजा गोजा कानजा भद्रिजा कृतं वृहन् ॥२४॥

॥ ५ ॥

११-६१

अदिनिष्टा दे॒वा वि॒श्वदे॒व्याव॑तो पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒ङ्गिर॑स्वत्प॒न्नन्त्य॑य॒ष्ट
 दे॒वानां॑ त्वा प॒त्नां दे॒वीर्वि॒श्वदे॒व्याव॑तोः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒ङ्गिर॑स्व॒धन्तू॑न् धि॒रणा॑-
 स्त॒वा दे॒वीर्वि॒श्वदे॒व्याव॑तोः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒ङ्गिर॑स्व॒धन्तू॑न् धी॒धता॑मु॒क्ते व॑रु॒त्रीष्टा॑
 दे॒वी वि॒श्वदे॒व्याव॑तोः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒ङ्गिर॑स्व॒धन्तू॑न् ग्मा॒स्त्या दे॒वी
 वि॒श्वदे॒व्याव॑तोः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒ङ्गिर॑स्व॒धन्तू॑न् जन॒यन्त्या॑न्वि॒ष्ठप॑न्वा दे॒वी
 वि॒श्वदे॒व्याव॑तोः पृथि॒व्याः स॒धस्ये॑ अ॒ङ्गिर॑स्व॒धन्तू॑न् ॥६१॥

॥ ६ ॥

१६-१-१६

मम॑स्ते रु॒द्र म॒म्यथ॑ उ॒तो त॒ इय॑से नमः ।

बा॒हुभ्या॑मु॒त ते॒ नमः॑ ॥१॥

या ते॑ रु॒द्र शि॒वा त॒नूग्धो॑रापाप॒काशि॑नो ।

तथा॑ म॒स्तभ्या॑ श॒न्तम॑या गि॒रिश॑न्ताभि॒ वाक॑शीहि ॥२॥

यामि॑तुं गि॒रिश॑न्त॒ हस्ते॑ वि॒भर्ष्य॑स्मवे ।

शि॒वां गि॒रिञ्च॑ तां कुरु॒ मा हि॒ंसीः॑ पु॒रुष॑ जग॒न् ॥३॥

शिखेन॑ घ॒वसा॑ त्वा॒ गिरि॑शाच्छा॒ वदाम॑सि ।

यथा॑ नः॒ सर्व॑मिज्जगदय॒स्म॒ सुम॑ना॒ असन् ॥४॥

अथ॑वो॒चदधि॒वक्ता॑ प्रथ॒मो दै॒व्यो भि॒षक् ।

अ॒हो॒ॐ॒श्च॒ सर्वा॑ग्र॒भय॑न्स॒र्वाश्च॑ यातु॒धान्योऽध॑राचीः परा॑ सु॒ख ॥५॥

अ॒सौ य॑स्ताम्रो॒ अरु॑ण॒ उत॑ ब॒भूः सु॑मङ्ग॒लः ।

ये च॑न॒ॐ ह॒द्वा भ॒धितो॑ दि॒शु धि॒ताः स॒हस्र॑शोऽवै॒गा॒ हे॒ड ई॒महे ॥६॥

अ॒सौ योऽय॑स॒पेति॑ नील॒ग्री॒यो धि॒लो॒हितः॑ ।

उ॒तै॒नं गो॒रा म॒रु॒ध्रम॒रु॒ध्रमु॒द॒हार्यः॑ स॒ दृ॒ष्टो मृ॒द॒यानि॑ नः ॥७॥

नमोऽस्तु॑ नील॒माया॑य स॒हस्रा॒क्षाय॑ भी॒दु॒षे ।

अथो॑ ये॒ अस्य॑ स॒न्धानोऽहं॑ तेभ्योऽकरं॑ नमः ॥८॥

प्र॒ मु॒ञ्च ध॒न्व॒नस्त्य॑मु॒भयो॑रा॒त्न्योर्ज्या॑म् ।

याश्च॑ ते॒ हस्त॑ इ॒षयः॑ परा॒ ता अ॒गवो॑ वय ॥९॥

वि॒ज्य ध॒नुः क॒प॒दि॒नो वि॒शान्यो॑ वा॒णयौ॑ २॥ उ॒त ।

अ॒ने॒शा॒ग्रस्य॑ या॒ इ॒षव॑ आ॒भुर॑स्य॒ नि॒षङ्ग॑धिः ॥१०॥

या ते हेतिर्मीदुष्टम हस्ते यभूव ते धनुः ।

तथास्मन्विश्वतस्त्वमेयदमया परि भुज ॥११॥

परि ते धन्यनो हेतिस्मान्वृणक्तु विश्वतः ।

अथो य इषुभिस्तवहि अस्मन्नि धेहि तम् ॥१२॥

भवतस्य धनुर्द्वयं सहस्राक्षं शलेषुये ।

निशीर्य शय्यानां मुखा शियो नः सुमना भव ॥१३॥

नमस्त आयुधायानातनाय धृष्णवे ।

उभाभ्यामुत ते तमो वाहुभ्यां तव धन्यते ॥१४॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उग्रन्तमुत मा न उश्रितम् ।

मा नो यथाः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्यो रुद्र रीरिपः ॥१५॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुरि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो यथोर्हविष्मन्तः सवमिस्त्वा हवामहे ॥१६॥

॥ ७ ॥

१७-८०-८६

शुक्लज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्माश्च ।

शुक्लश्च सत्यपाश्चात्यज्जहाः ॥८०॥

इ॒रु॒ चान्या॒रु॒ च सरु॒ च प्र॒तिस॒रु॒ ।

मि॒तश्च॒ संमि॒तश्च॒ स॒भवाः ॥८१॥

मृ॒तश्च॒ स॒त्यश्च॒ ध्रु॒वश्च॒ ध॒रुण॒श्च॒ ।

ध॒र्मा च॒ वि॒ध॒र्मा च॒ वि॒धा॒रयः ॥८२॥

मृ॒त॒जि॒ह्व स॒त्य॒जि॒ह्व से॒न॒जि॒ह्व मू॒रेण॒द॒श्च॒ ।

अ॒न्ति॒मि॒त्र॒ह्ण दू॒रेभ॑मि॒त्र॒ह्ण ग॒णः ॥८३॥

इ॒रु॒भ्रा॒म ए॒ना॒रु॒भ्रा॒म ऊ॒ पु॒ णः॒ सरु॒भ्रा॒मः प्र॒ति॒सरु॒भ्रा॒म ए॒त॒न॒ ।

मि॒ता॒स॒ह॒ स॒मि॒ता॒सो॒ नो॒ भ॒द्य॒ स॒भ॒र॒स्यो॒ म॒रु॒तो॒ य॒ज्ञे॒ भ॒स्मि॒न् ॥८४॥

म॒त॒या॒ध॒श्च॒ प्र॒धा॒सी च॒ सा॒न्त॒प॒न॒श्च॒ गृ॒ह॒मे॒धी च॒ ।

की॒डी च॒ शा॒की चो॒ज्जे॒री ॥८५॥

उ॒ग्र॒द॒श्च॒ धी॒म॒द॒श्च॒ ज्ञा॒न्त॒द॒श्च॒ घृ॒नि॒द॒श्च॒ ।

मा॒म॒हा॒ध॒श्चा॒भि॒यु॒ग्वा च॒ वि॒जि॒या॒ स्वा॒हा ॥८६॥

॥ ८ ॥

१९-१३-१९

वी॒शाय॑ क॒पथं॑ श॒ष्पाणि॑ प्राय॒णीय॑स्य॒ लोक॑मानि ।

क॒यस्य॑ क॒पथं॑ सोम॑स्य स॒जाः सोमा॑थ॒शायो॑ मधु ॥१३॥

आ॒ति॒थ्य॒क॒पं मा॑सरं॒ महा॑वीरस्य॒ नम॑हुः ।

रूप॑मु॒प॒सदा॑मेत॒त्ति॒ष्ठो रा॒ज्ञीः सु॒रा॒मु॒ता ॥१४॥

सोम॑स्य क॒पं क्री॑तस्य॒ परि॒कृत्य॑रि॒षि॒ष्य॒ते ।

अ॒ग्नि॒भ्यां दु॒ग्धं भे॒ज॒मिन्द्रा॑यै॒न्द्र॒थं सर॑स्वत्या ॥१५॥

आ॒म॒न्दी क॒पथ॑ रा॒जास॑न्धै॒ वेद्यै॑ कु॒म्भी सु॒रा॒धामी॑ ।

अ॒न्तर॑ उ॒त्तर॑वेद्या क॒पं का॑रोत॒रो भि॒यक॑ ॥१६॥

वे॒द्या वे॒दिः समा॑प्यते॒ ब॒र्हि॒रा ब॒र्हिरि॑न्द्रि॒यम् ।

यू॒पेन॑ यू॒प आ॑प्यते॒ प्र॒णी॒तो अ॒ग्नि॒र॒भि॒मा ॥१७॥

ह॒वि॒र्धानं॑ यद्भि॒नाग्नी॑ध्रं॒ यत्सर॑स्वती ।

इन्द्रा॑यै॒न्द्र॒थं स॒व॒स्कृतं॑ प॒त्नी॒शालं॑ गा॒र्ह॒ण्यः ॥१८॥

श्रे॒येभिः॑ श्रे॒याना॑प्नो॒त्याग्नी॑भिरा॒प्नो॒र्य॒ज्ञस्य॑ ।

प्र॒या॒जेभि॑रनु॒या॒जान्ब॑ष्ट॒कारे॑भि॒राहु॑तीः ॥१९॥

॥ ९ ॥

२२ २२

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूरे हवस्योऽतिव्याधी
 महारथी जायता दोग्ध्री धेनुर्वोदोऽनङ्गानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्टाः
 समेयो युवास्य यजमानस्य यारो जायतां निकामेनिकामे नः पञ्चन्यो वर्धतु फल-
 खत्यो न भोवधयः पश्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥२२॥

॥ १० ॥

२३ ४५-४८

कः स्थितेकाकी वर्तति क उ स्थिजायते पुनः ।

कि० त्विष्टिमस्य मेपजं किं याचयन्मं महन् ॥४५॥

सूर्य एकाकी वर्तति चन्द्रमा जायते पुनः ।

अग्निहिमस्य मेपजं भूमिरावपजं महन् ॥४६॥

कि० त्वित्सूर्यसमं ज्योतिः कि० समुद्रसमं सरः ।

कि० त्वि पृथिव्यं वर्धेयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥४७॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्षीः समुद्रसमं सरः ।

इन्द्र पृथिव्यं वर्धेयान्गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥४८॥

॥ ११ ॥

२४ १-६

अश्व॑स्तूपरो गो॑धुगस्ते प्राजापत्याः कृष्ण॑ग्रीव आग्ने॑यो रगादे पु॒रस्तात्सार॑
 स्वती मे॒प्यधस्ता॑ह॒न्यांग॑भि॒न्नावधो॑रामौ बा॒ह्वोः सा॑मागो॒ष्णथं॑ द्यामो नाभ्या॑थ
 सीर्य॑यामी द्येत॑श्च कृष्ण॑श्च पा॒द्वयोस्त्वाष्टौ लो॑मशस॒कथौ स॒क्थ्योर्वा॑य॒व्यः
 द्येतः पु॒न्य इन्द्रा॑य स्वप॒स्याय वे॒हहृ॑ष्णयो वाम॑नः ॥१॥

रोहि॑तो धृ॒प्ररो॑हितः क॒र्कन्धु॑रोहि॒तस्ते सी॒म्या ब॒धुर॑रुणव॒सूः शु॒क्रव॑धुस्ते
 धा॒रुणाः शि॑तिर॒न्ध्रोऽन्य॑नःशि॒तिर॒न्धः स॒मन्त॑शि॒तिर॒न्धस्ते सा॑वि॒त्राः शि॒ति
 धा॒दुर॒न्यतः शि॑ति॒बाहुः स॒मन्त॑शि॒तिबा॑हुस्ते बा॒हस्प॑त्याः पृ॒थ्वी शु॒द्रपृ॑थ्वी स्थ॒ल
 पृ॒थ्वी ता मी॑त्रावरु॒ण्यः ॥२॥

शु॒द्रया॑लः स॒र्वशु॑द्र॒बाला म॑णि॒बाल॑स्त आ॒भिनाः द्येतः द्ये॒नाभोऽरु॑णस्ते
 रु॒द्राय॑ प॒द्मप॑तये कर्णा॒यामा अ॑वलि॒मा रौ॒द्रा नभो॑रुपाः पार्ज॑म्याः ॥३॥

पृ॒थिस्ति॒रधी॑तपृ॒थिरु॒र्ध्वपृ॒थिस्ते मा॑रु॒ताः क॒ल्गूर्लो॑हि॒नोर्णो प॑ल॒क्षी ताः
 सार॑स्वत्यः प्री॒हाकर्णो॑ शु॒ण्ठाकर्णो॑ऽप्यालो॒हकर्ण॑स्ते स्वा॒ष्टाः कृष्ण॑ग्रीवः शि॒ति॒कक्षो॑-
 ऽजि॒सक्थ॑स्त चे॒न्द्राग्नाः कृष्णा॑जि॒रत्वाजि॑र्महाजि॒रस्त उ॒पस्याः ॥४॥

शिल्पा च॑वदे॒व्यो रोहि॑ण्यस्त्वव॒यो वा॒नेऽवि॑हता अ॒दित्यै॑ सरूपा धा॒त्र
वत्स॒तयो॑ दे॒वानां॑ पत्नी॒भ्यः ॥५॥

रु॒ण्ण॒ग्रीवा॑ आ॒ग्नेयाः॑ शि॒निभ्र॑वो वसू॒नां रोहि॑ता रु॒द्राणा॑श्च भ्र॒वेता
भ॒यरो॑किण आ॒दित्या॑नां नभो॒रूपाः॑ पा॒र्जन्याः॑ ॥६॥

॥ १२ ॥

२९, ३८-४४

ओ॒मृत॑स्ये॒व म॒थनि॑ प्रती॒कं य॒हुर्मो॑ या॒नि स॒मदो॑मु॒पस्ये॑ ।

अ॒नाधि॑ज्ञया त॒न्या ज॒य स्व॑त्वं स त्वा व॒र्मणो॑ महि॒मा पि॒पत् ॥३८॥

ध॒न्वना॑ गा ध॒न्वना॒जि ज॒येम॒ धन्व॑ना ती॒व्राः स॒मदो॑ ज॒येम ।

ध॒नुः श॒शोर॑प॒कामं॑ रु॒णोति॑ ध॒न्वना॑ सर्वाः प्र॒दिशो॑ ज॒येम ॥३९॥

य॒क्ष्यन्ती॑वे॒दाग॑नी॒गन्ति॑ क॒णं मि॒त्रं स॒स्त्राय॑ परि॒पस्त्र॑जाना ।

यो॒ग्येव॑ शि॒ङ्गे यि॒तता॑धि ध॒न्व॒ज्या इ॒यं स॒मने॑ पा॒रय॑न्ती ॥४०॥

ते आ॒चर॑न्ती स॒मने॑व यो॒गा मा॒तेव॑ पु॒त्रं वि॒भृता॑मु॒पस्ये॑ ।

अ॒प॒ शत्रू॑न्वि॒ष्यता॑ संवि॒दन्ते॑ आ॒र्क्षो॑ इ॒मे वि॒ष्कुर॑न्ती॒ अमि॑त्रान् ॥४१॥

यहीनां पिता ब्रह्मरस्य पुत्रश्चिद्धा कृणोति समनावगत्य ।

इदुधिः संकाः पृथनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रमृतः ॥४२॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्नयन् कामयते सुयस्वधिः ।

अभीष्टानां महिमानं वनायन मनः पश्चान्नृ यच्छन्ति रश्मयः ॥४३॥

तीमान्योषान्कृष्यते कृष्याणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।

अयकामन्तः पदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रून् १ ॥ वनपश्यन्तः ॥४४॥

॥१३॥

३१-१७-२२

भद्रगः संभृतः पृथिव्यै रसाश्च विश्वकर्मणः समवर्ततामे ।

तस्य त्वष्टा विश्वद्रुपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥१७॥

वेदाहमेतं पुरुषं महाश्रुतामादित्यवर्णं तमसः परस्ताम् ।

तमेव विदित्वा तिसृत्पुमेति जाल्यः पन्था विद्यतेऽयनाथ ॥१८॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।

तस्य योनिं परि पश्यन्ति धोरास्तस्मिन्ह तस्य भूवनानि विश्वा ॥१९॥

यो दे॒वेभ्य॑ आ॒नय॑ति यो दे॒वानां॑ पु॒रोहि॑तः ।

पूर्वो॑ यो दे॒वेभ्यो॑ ज्ञा॒तो नमो॑ रु॒द्राय॑ ब्रा॒ह्मणे ॥२०॥

रु॒द्रं ब्रा॒ह्मं अ॒मय॑न्तो दे॒वा भ॒ग्रे न॒द॒ग्र॒यन् ।

यस्यै॒वं ब्रा॒ह्म॒णो वि॒द्यात्तस्य॑ दे॒वा अ॒मन्व॒यो ॥२१॥

श्री॒श्च ते ल॒क्ष्मीश्च॑ प॒त्न्याद्य॑हो॒गत्रे पा॒श्ये न॒भ्रा॒त्राणि॑ ऋ॒षम॒श्विनौ॑ ज्य॒ात्तम् ।

इ॒त्तं नि॒राणा॑म॒ं स इ॒षाण॑ म॒यन्लोकं॑ स इ॒षाण॑ ॥२२॥

॥२४॥

३४-१-६

य॒ज्ञात्त॑तो दूरमु॒देति॑ दे॒व तदु॑ मु॒मम्य॑ तथै॒वेति॑ ।

दूरं॑ग॒धं ज्योति॑रां ज्योति॒रेकं॑ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वस्य॑ह॒कल्प॑मस्तु ॥१॥

येन॑ कर्मा॒ण्यप॑मो मनी॒षिणो॑ यज्ञे॒ कृष॑न्ति॒ चिद॑थ॒पु धी॑राः ।

यद॑प॒रं य॒ज्ञम॑न्तः प्र॒जानां॑ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वस्य॑ह॒कल्प॑मस्तु ॥२॥

यन्प्र॒ज्ञान॑मु॒त ख॑न्तो धृ॒तिश्च॑ य॒ज्ज्योति॑र॒न्तर॑मृ॒तं प्र॒जातु॑ ।

यस्मा॑न्न ऋ॒ते किञ्च॑न कर्म॒ क्रिय॑ते तन्मे॒ मनः॑ शि॒वस्य॑ह॒कल्प॑मस्तु ॥३॥

निघातो न भवति । संहितायामन्येषामपि दृश्यते (पा० ६-३-१३०) इति शीर्षस्थम् । अत्र हे सुदानवो वयं हि स्त्रीनि विवर्जितम् । सुदानवः । दाभान्यां नुः उ० ३-३२ । स्त्रीः प्रादिसमाप्तः । आसन्नितननिघातः । अत्र वृत्तिस्तुष्टिग्य सुदानव स्थेति न विधीयते तेनानाम-
स्त्रितस्त्राजिघातो न स्यात् । किन्तु सुदानव इति सिद्धवदानृत्वेन सर्वोभ्यान्वेपु मातृलक्षणेपु
मरुतां प्रसिद्धात्प्रभावातिशयाद्ययं स्थेति युष्मच्छब्देन प्रतिनिर्दिष्ट्य पुनीनमेति प्राथमे पत्रे तेषां
हेतुत्वं द्विशब्दोभ्यते ॥२॥

मृतीयामृचमाह । प्राशब्दः स्त्रीवाची । तथाच वाक्क आह मेमा प्रा इति स्त्रीवां मेमा
मानयन्त्येना प्रा सच्छब्दोभ्येताः (नि० ३-२१) इति । प्रा अम्ब सन्तीति प्रावान् । जेष्ट-
शब्दोऽत्र स्वहृत् देवमाह । कस्मिन्निद्वयमत्र जेष्टत्वेन स्वप्नुहुंमन्वात् । हे प्रावः पत्नीपुत्र ।
मेष्टः । स्वष्टः । नोऽस्मदीयं यज्ञमभिशृणोहि । अमितो देवानां समीपे स्तुहि । अमुना
सह त्वं सोमं पिब । हि यस्मात्त्वे वचसा अति । रत्नानां दानाम् । दाता भवसि । तस्मा-
त्सोमं पानुमहर्षीत्यर्थः । अभि । उवमगांआभवत्तम् । पि० ४-१३ इति वयुदामादये-
रन्तोदानम् । गृणीहि । गृ चन्दे । लोटि मितो हिः । कषादिभ्यः आ पा० ३-१-८१) ।
हेर्किन्वादी इत्यधोः पा० ६-४-११३ इतीत्यम् । आप्रत्ययस्य कित्वात्तमाभावः । व्यादीनां
हन्वः (पा० ७-३-८८) । तिङ्कर्मिकः पा० ८-१-२८ इति निघातः । प्रा अम्ब सन्तीति
मनुष्यः । क्यन्त्येन वदन् । सन्नुद्धौ मनुष्याह० पा० ८-३-१ इति क्वम् । विमगः ।
पादादिभ्येनामस्त्रितनिघाताभावात्पादिकसामस्त्रिताद्युदादानम् । प्राव इत्यम्ब यितेवक्ष्यता
विशेषवचनरक्षाकामस्त्रिते समानाधिकरणम्० (पा० ८-१-७-३ इति निघेताभावादिप्रमाणवत्त्वे-
नोत्तरस्य जेष्टशब्दस्य पादिकमाद्युदादानम् । पिब । तपः पितृभ्रातृपुत्रैः । पूर्वयो-
रामस्त्रितयोरेवप्रमाणवत्त्वेन निघाताभावः । रत्नानि दानानीति रत्नवाः । किय च (पा० ३-२-७१)
इति कियः । आनुस्वरः । समीपे कन्दुनरपदप्रकृतिभ्यस्त्वेन न एव सिध्यते । अति । मितः
पितृभ्रातृपुत्रैः । तिङ्कर्मिकः पा० ८-१-२८ इति निघातो न भवति । हि च (पा०
८-१-३४) इति प्रतिषेधात् ॥३॥

अनुधीमृचमाह । हे आग्ने देवामिहास्मिन्कमायावह । ततो योनिषु स्थानेषु त्रिषु मन्त्रेषु
सादय । देवानुपवेशय । ततस्तान्परिभूष । असङ्कृतः । अमुना सह त्वं सोमं पिब । आग्ने
देवानित्ययं पादो गतः । योनिषु । पु मिक्षणं । वक्षिभि० (उ० ४-५०) इत्यादिना निधत्ययः ।
नित्वादाद्युदात्तः । त्रिषु । वदत्रिचतुर्थ्यो इत्यादिः (पा० ६-१-१७६) इति विभक्त्युदात्तत्वम् ।
भूष अलङ्करो । तिङ्कर्मिकः (पा० ८-१-२८ इति निघातः । पिब । अमुना । गतौ ॥४॥

पक्ष्मीमृचमाह । हे इन्द्र माक्ष्वाद् माक्ष्वाच्छ्वसिस्त्वद्वाधसो धनभूतात्पात्रात्सोमं
पिब । किं कृत्वा । अतन्मु ननुदेवाननुत्स्य । अतरोऽपि पिबन्तिवत्ययः । हि यस्मात्तपेत्तव
वचसस्तन्मृत्तानामर्षिच्छब्दम् । तस्मादनुभिः सह पानं युजम् । माक्ष्वात् । मक्ष्वादेनात्र
मक्षवर्गं द्वितीयं माक्ष्वाच्छ्वसी कथ्यते । सच पुंल्लिङ्गः शेषनिघातेकानुदात्तादिः । तस्य सम्बन्धु-
त्वात्तमसः । सच तस्यैवाधपवर्षापत्र इत्यवयवविवक्षायांमनुदात्तादयम् पा० ४-२-४४ । तेन
नित्वादाद्युदात्तमसपरोऽत्र माक्ष्वाच्छब्दः । राधयः । स्वधानुस्त्वोऽद्यम् उ० ४-६-८०) ।

निस्वादाद्युदात्तः । पिब । पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वराऽतस्मिन् (पा० १-३-१३६) इति दीघत्वम् । अतुर्वन्त्वित्यत्र दीर्घादिति समानपादं (पा० ८-३-६) इति नकारस्य कत्वम् । अत्रानुनामिकः पूर्वस्य तु वा पा० ८-३-२ । इत्कारस्यानुनासिकत्वम् । तव । युष्मदस्मदभ्यां क्त्वाऽञ्च पा० ७-१-२७ । शित्वात्स्वरादेशः । तवममौ क्त्वि पा० ७-२-६६) इति तवादेशः । युष्मदस्मदोक्तम् पा० ६-१-२६१ इत्याद्युदात्तत्वम् । सक्त्यम् । सक्त्युः कर्म सक्त्यम् । सक्त्युयः (पा० ६-१-२६६) । सक्त्य० पा० ६-४-१४८ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । अस्त्युतम् । स्तृयातिर्हिमार्थस्य कः । नमस्मास । आभ्यपपृषदप्रकृतित्वरत्वम् ॥६॥

कथामृचमाह । हे धनवता स्वीकृतकर्माणी मित्रावरुणा हे मित्रनामकवरुणानामकौ देवौ । युवमुभौ युवास्तुना सहास्मदीय वरुणाभावे । व्याप्नुयुः । कीदृशं यज्ञम् । दत्तम् । प्रदृष्टम् । वृद्धभम् । वृद्धम् । वृद्धभिर्दधु विनाशयितुमशक्यमित्यर्थः । युगम् । प्रथमाद्विवचनस्य कं प्रथमयोः० पा० ७-१-२८ इत्यादिदेशः । युवावौ द्विवचने (पा० ७-२-४३) इति भवर्षस्त्वस्य युवादेशः । केच मावः (पा० ७-२-६०) इति द्वितीयोऽन्यत्रोपो वा । अस्मि पूर्वत्वम् । भावाभावेव ह्यत्वम् । द्वितीयपक्ष उदात्तनिर्वातस्वराभावे उदात्तत्वम् । अस्त्यस्योपपक्ष एकादेश उदात्तः । दत्तम् । दत्तं दत्तौ । दत्तस्योपपक्ष कश्चै घञ् । एवं हि पुंस्त्विद्वत्त्वमित्यर्थः । अस्त्यस्याभियम इति नपुंसकरत्वम् । धनवता मित्रावरुणा । धनाभि धतानि वाभ्यां तौ धनवतौ । मित्रज वरुणाश्च मित्रावरुणौ । उभयत्र सुपो वक्तुक० पा० ७-१-३६ । इत्यादिना विभक्तं राकारः । मित्रजस्यैव देवताद्वन्द्वे च पा० ६-३-३६ । इत्यादिदेशः । प्रथमस्याभिवर्तनिघातः । द्वितीयस्य पादादित्वादाद्युदात्तत्वम् । स्वीकृतार्थं स्वीकृतं इत्यत्वम् । वृद्धभम् । वृद्ध भस्मीकरणे । वृत्तं न दत्तम् इति वृद्धम् । ईषद्-उप० । पा० ३-३-१०६ इत्यादिना वृत्तुपपदे दधेः लप् । अथय्यो वृद्धत्वम् । पा० ३-१-८६ इत्युकारस्य ङकारो रेफस्य लोपो वृकारस्य ङकारो वृकारस्य भकारः । लिति (पा० ६-१-१६३) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तत्वम् । वृद्धत्वरूपत्वेन स एव शिष्यत्वे । आशारे । अग्नौ व्यासौ । इन्दुमि लुक् लङ् लिटः पा० ३-४-६ इति वनमासे लिटः । मध्यमद्विवचनमाधाम् । ईषत्वम् । अत आदेः (पा० ७-४-७०) इत्यभ्यासस्य दीघः । आधोनेष (पा० ७-४-७२) इति दासा नृणागमाऽभिव्यसागमतामनम् इति निघसत्वे ॥६॥

इति प्रथमस्य प्रत्ययेऽर्वाविष्टो वर्गः ।

धुक्ने सप्तमीसूचमाह । अच्योऽभिष्टोम प्रकृतिरूपे यज्ञपु विकृतिरूपे ङक्यादिषु च देवमग्निमोक्तं । अस्विनः स्तुवन्ति । कोहया अस्विजः । द्विवचन । धनार्थिनः । यावदस्तासः । आभिवर्षमाधनपाषाणधारिणः । कीदृशं देवम् । द्विवचोदा । धनप्रदम् । यज्ञा धनप्रदोऽस्मि । सोमं पिबन्ति शेषः । तप्तं मन्त्रं याम्क एवं निर्वाक द्विवचोदाः कम्प्याङ्गं द्विवचमुच्यते यद्वन्द्वभिर्द्वन्द्वं वा द्विवचं यद्वन्द्वार्थं द्वन्द्वं नस्य दासः द्विवचोदास्तस्यैवा भवति द्विगोदा द्विवचसः नि० ८-१२ इत्यादि । सोऽयं याम्कोऽपि निघवनपदास्तस्मिन्नेव चन्द्रेऽवगन्तव्यः । द्विवचोदाः । द्विवचभ्यामिनन्द उ० २-६१ । निस्वादाद्युदात्तो द्विवचस्यः । तद्वदानीति द्विवचोदा । किय च (पा० ३-२-७६) इति किय । पृषदस्य सकारोपजलाङ्गान्दस्य ।

कर्मोन्मेषः । कृत्स्नस्यप्रकृतिस्वरस्वम् । देवविशेषकत्वेनैकवाक्यतापत्तेरिति याया. स्वादेशः ।
अथवा द्विविधमात्मन उच्यन्ति द्विविधस्यभित्ति । सूर आत्मनः कथञ्च (पा० ३-१-८) । सवप्राप्ति-
पदिकेभ्यो न्यायन्यायां सुखलज्ज (पा० बा० ७-१-५१ इति कथञ्च परमः सुगोमयः । द्विविधस्यभित्तिः
सम्पदादिस्थाङ्गादे किय । अतो लोपः (पा० ६-४-४८) । कीं सुत न स्थानिवद्भवति (पा० बा०
१-१-५८ इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिपक्षासम्बोधः । एव द्विविधस्यभित्तिः चनेच्छावचनम् । द्विविधस्यभित्तिः
द्वयस्यैव यथेष्टघनप्रदानावकाशवतीत्यर्थं दृष्टे उपपन्नम् इत्यस्मादन्तर्भावितव्यधार्मिक्यं च (पा०
३-२-७६ इति कियम् । एव द्विविधस्यभित्तिः सकारान्तो भवति । तथा द्वाविधोदयाः प्रवादा
भवति (नि० ८-२) इति नक्तो व्यवहार उपपद्यते । अतो द्विविधोदयाः भिन्नवाक्यत्वे स्वाधे
प्रथमाः । एकवाक्यत्वे तु कथ्यमेव द्वितीयार्थं भवति । द्विविधस्य इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्विविधस्य
सोमस्येत्यर्थं सकारोपजनगद्वास्त्वम् । आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम् । अस्तिविशेषणत्वात्वेनैक-
वाक्यपदपक्षे तु कथ्यज्ज्वालिभ्यम् । अतोलोपादि पूर्ववत् । अत्र तु पक्षे कथ्यविशेषणत्वात्तोदात्तत्वं प्राप्तं
कथ्यवेनाद्युदात्तत्वम् । आद्युदात्ता इत्यादि येषां ते प्रायश्चित्तानाम् । आत्मनेपदक (पा० ७-१-५०) ।
प्रायश्चित्तं सुवार्त्तिवाद्युदात्तः । बहुमीदी पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । अत्रोः । न विद्यते ऽवरो
हिता यस्मिन् । ननुध्याम् (पा० ६-२-१० इत्युदात्तात्तोदात्तत्वम् । ईदृशे । अनुदात्तत्वा-
दात्मभेदपदम् । अदिप्रभृतिभ्यः (पा० २-४-७२) इति शर्पो लुक् । कस्यादादेशः ॥७॥

अष्टमीश्रुतमाह । द्विविधोदा देवो नाऽस्मभ्यं वमूनि धनानि ददानु । धानि धनानि श्रुतिरे
द्विविधस्युक्तमर्थं भ्रूयन्ते । ता नाति च सर्वोद्धि धनानि देवेषु निमित्तभूतेषु दानामहे । सम्भजामः ।
धनदेवान्यष्टु तानि स्वीकुम इत्यर्थः । द्विविधोदाः । गतम् । वमूनि । वृम्बिर्वाहः (उ० १-१०
इत्यादिना उपपन्नः । निद्विधस्युक्तमर्थं दानम् । श्रुतिरे । श्रु भवतो । अष्टमस्य सुद्विधकालिदाः
(पा० ३-४-६ इति कलमाने लिटः । अः । इत्येव । अष्टमस्युभयथा (पा० ३-४-११७) इति
सावधानुक्त्ये कथ्यवेन इत्युः । तस्माच्चयोमेन श्रुभावश्च । उवाचि प्राप्तं दृग्गुरोः सावधानुक्त (पा०
६-४-८७) इति वज्रादेशः । चित् । (पा० ६-१-१६३ इत्यन्तोदात्तत्वम् । बहुताकित्यम् (पा०
८-१-६६ इति निघातपतिवचः । ता । शोऽन्तर्दसि बहुत्वम् (पा० ६-१-१७२) इति शैलोपः ।
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य (पा० ८-२-७) इति नलोपः । वनामहे । वन वक्ष्य सम्भक्ता ।
कथ्यवेनास्मभ्यपदम् ॥८॥

अष्टमीश्रुतमाह । द्विविधोदा देव आनुभिः सह जेष्टान्जेष्टमस्मभ्यवाश्रात्यप्रापति । सोमं पातु
मिच्छति । ततो हे अस्तिवज इत्येत । इतिमन्वा जे गच्छत । गत्वा च सुतोम हीमं कुलम् । इत्यादि प्रतिष्ठत
च । इतिमन्वातात्स्थानास्तत्र पति प्रस्थानमपि कुलम् । द्विविधोदाः । गतम् । पिपोर्वाति । पा पाते ।
पातुमिच्छतीति सन् । अष्टमस्य ईकारः । लिङ्कालिङ्ग (पा० ८-१-२८ इति निघातः । गुरोर्वा ।
लोपमध्यमबहुवचनम् । तस्य सङ्गवद्वाच्यतादेशः । तस्य तत्पत्तनधनाच्च (पा० ७-१-४५) इति
त्वादेशः । तस्य पिप्वाद्वाहः । अन्वस्त्वानामादिः (पा० ६-१-१८०) इत्यनुवृत्तावनुदात्तं च
(पा० ६-१-१६०) इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्तं मीदीभृदुमद्वचनधरिद्राजामरां प्रनयान्पूव पिनि
(पा० ६-१-१६२) इत्योकार उदात्तः । तिष्ठत । प्या गतिनिवृत्तौ । सोममध्यमबहुवचनस्य
धस्य लङ्गुदात्तादेशः । श्रुति पात्राध्याः (पा० ७-३-७८) इत्यादिना तिष्ठतादेशः । समवप्रविभ्य-

स्थः (पा० १-३-२३) इत्यात्मनेपदं न भवति । तत्रानुवृत्तस्य निदिष्टप्रवृत्तस्यानन्तस्योपकारवात् ।
अत्र चतुर्थेन व्यवधानात्ते प्राग्धातो (पा० १-४-८०) इत्युपसर्गत्वेन प्राक् प्रयोक्तव्यस्यापि
प्रवृत्तस्य व्यवधानात् पा० १-४-८२ इति कन्द्वात् व्यवहितप्रयोगः । अत्र चतुर्थो जुहोतीति
पूर्वस्य सह सम्बन्धार्थः । न पुनरिष्यतेऽप्युत्तरश्च । तेनाप्रयमत्तवाच्ययोग प्रथमा (पा० ८-१-५६)
इति निषेधाभावाच्चिदुक्तम् (पा० ८-१-२८ इति) निघातः । निघातः । पञ्चाशत् पुनीतनेत्यस्य
पञ्चाशत्तेन यदुक्तं तदस्य दृष्टव्यम् । इत्यतः । इय गतौ । सोऽयमध्यमबहुवचनम् ॥६॥

वक्षसीमृचभाह । हे वृषिर्वाहो देव वक्षस्मात्कारकाऽहनुभिः सह त्वां यजामहे । अथेत्थं
निघातस्तत्प्रवृत्तः । तस्मात्कारकाऽहान्मन्त्रं वृषिर्नस्य दाता भव स्म । अथर्व भव ।
तुरीयम् । अतुर्वा पुरवन् । अतुर्गच्छयतावाचकस्तोत्रम् (पा० वा० ५-२-५१) इति
वृत्तत्वम् । अथ प्रत्ययस्त्वरेहोदात्तात्प्रयोगेऽथनेपोनो० (पा० ७-१-२) इत्यादिनेपोनेः ।
आवकादिवर्षाद्यनुवचनं स्वरमित्युच्यते (पा० वा० ७-१-२) इति अवनाभूत आदेशे प्रत्यय-
स्त्वरेलोकार उदात्तः । वृषिर्वाह । उक्तम् । वादादिस्वादात्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजामहे ।
अत्र शेषः पितृपेन लिख्य सप्ताध्यानुकस्त्वरे च धानुस्वर एव । पूर्वस्यामन्त्रितस्याप्यविवक्षितान्-
वत्त्वाद्यनुवचनोपाह्वानं निघातः । व्यवहितयोगोऽपि हि न निषेध इत्युक्तम् । अथ । आह्वसो
धकारः । स्म । आह्वसनुदात्तः । मंहितार्वा निघातस्य च (पा० १-३-१३१) इति शेषः । वृषिः ।
ह्रस्वस्य दाते । आह्वसमह्वजमः किकिनी म्मिदम् (पा० ३-२-१७१) इति किप्रत्ययः । लिङ्गावाह-
नेकनादि । आता लोप इति च पा० १-४-६४ इत्याकारलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥१८॥

यकादशोमृचभाह । हे अश्विनी मधु माधुर्येणैव सामं विवतम् । कीदृशी । दीपनी ।
धोतमानाहवर्मावाद्यधियुक्ता । सुचिन्ता । सुवक्तृमाणी । अतुना अतुदेवताया सह । यजुवाह-
मा । यजस्व निषाहर्का । अश्विना । सप्ताध्यानुकस्त्वरे त्वां समुक्तं (पा० ७-१-३३) इत्या-
कारः । आत्मन्त्रिताद्युदात्तः । पिबनम् । तपः पितृवादानुदात्तत्वम् । लिख्य सप्ताध्यानुकस्त्वरे आतु-
स्वर एव विध्यते । मधु । कलिपादि० उ० १-१८) इत्यादिना उपन्ययः । निदिष्टानुवृत्त-
निष्वादाद्युदात्तः । दीपनी । विष्णु कीदृशी । अन्वेभ्योऽपि इत्यन्ते (पा० ३-२-७६) इति विधेः ।
वेद्युक्तलोपाह्वानं लोपो बलीयानिति प्रथमकारस्य लोपः । प्रथमं प्रत्ययलोपे हि अर्थाध्यायिषी
प्रत्ययलक्षणां नास्ति (पा० १-२-२१) इति निषेधादपि लापो न स्यात् । आह्वसो द्विवचनम् । तुजा-
दिस्वादात्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । यजुवाहमाह्वानं मन्त्रापूर्वको विधिराम्य (पा० वा० ६३) इति
अभ्यासस्य गुणाभावः । दीदृशप्रत्ययान्तो दीपनी । आत्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । वादादिस्वादा
निघातः । सुचिन्ता । सुचि मत्तं यथोक्तौ । त्वां समुक्तं (पा० ७-१-३३) इत्याकारः । दीपनि-
ह्वस्य सप्ताध्यानुकस्त्वरेण आत्मन्त्रिते० पा० ८-१-५३) इत्यादिमानदन्वप्रतिषेधादाह्वानिक-
निघातत्वम् । पूर्वस्य पराङ्मन्त्राद्युक्तत्वम् । यजुवाहमाह । यजुं यजत इति यज-
काह्वसी । वाह्वसावाह्वस्यह्वसि (उ० ४-२२०) इत्युक्तम् । उत्र हि गतिकारकयोगेऽपि पूर्वपदप्रकृत-
स्वरस्य च उ० ४-२२६ । इति अवनात्स्वादादानामपि भवति इत्युक्तम् । आह्वस्यनुवृत्तेरुपकाराद्विः ।
त्वां समुक्तं (पा० ७-१-३३) इत्यादिना विमर्कसंकाशः । आत्मन्त्रितनिघातः । अस्मात्पूर्वाभ्यासस्य च
पराङ्मन्त्राद्युक्तः ॥१९॥

ह्यादशीमुच्यमाह । हे सन्ध्य कथमश्नामिदम् । ग्राहयन्त्येन गृहपतिस्सर्वान्घना रूपेण युक्तः
सम्पत्तुना क्षुत्तुदेवेन सह यज्ञनायकस्य निर्वाहकोऽस्मि । तन्मास्त्रं देवयन्ते देवाश्चयककामनायुक्ताय
यजमानाय देवाभ्यज । ग्राहयन्त्येन । गृहपतिना संयुक्त ऊयः (पा० ४-४-६०) । सन्ध्य० वा०
६-४-१४८ ; इति सोमः । अस्वादादिदृष्टिगद्युदात्तश्च । गृहपतिस्त्वामिष्य पयस्तपुगेहिता-
दिभ्यः० । पा० ५-१-१०८ ; इति यकि नु अन्तोदात्तस्य स्यात् । सन्ध्य । सनमे भव । यत्तु दाते ।
निकृन्तौ च० पा० ३-१-१७४ इति लिख । न किञ्चि दीधम् पा० ६-४-३६ ; इति दीधनलोपा-
भावाः । भवे ज्ञन्सि (पा० ४-४-११० इति यत्तु । तत्र साधुः (पा० ४-४-६८ इति वा ।
निघातः । यज्ञ मयसीति यज्ञनोः । तस्मिन्निघ० (पा० ३-२-६१) इत्यादिना ह्य । कुतूह-
यद्व्यकृतिस्वरः । देवयन्ते । देवासात्मन इच्छन्तीति देवयन् । तस्मिन् । कथयि च पा० ८-४-३३)
इतीत्ये न भवति । न ज्ञन्स्ययुगम् (पा० ८-४-३५) इति निवेधात् । अथाप्यस्य० वा०
७-४-३७) इति आत्मात्रिधानादात्तनिषेधे प्राक्त्वं दीधन्वाप्यत्र निषेध इत्युक्तम् । शतुरनुमो
मद्यजादौ । पा० ६-१-१७३ इति विभक्त स्थापत्यम् । कथयिज्ज्वाहन्तोदात्तत्वम् । शयः पित्वा-
यनुदात्तत्वम् । शतुश्च मत्साधधानुकम्बोद्धोमयोः कथया सौकादित उदात्तेनोदात्तः (पा० ८-२-५)
इत्युदात्तः । तन्माहन्तोदात्तत्वादेरस्या विभक्त शतुरनुमो मद्यजादौ (पा० ६-१-१७३ इत्यु-
दात्तत्वम् ॥१२॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पृकोर्नाशो षणः ॥

॥ १६ ॥

१.१६

आ त्वा बहन्तिवति वज्रम मयर्ष मूकम् । अस्मिन्मयी पूर्वतु अनुवतन । विधेवाभावा-
दिभ्यो देवता । विनियोगस्तु प्रातःस्वने मेवावस्थास्योन्नीयमाने मूकमा त्वा बहन्तु हरय
इति । तथा च द्विदेवस्यैकवन्तोति त्वयरे सूत्रितम् । उन्नीयमानेभ्याऽप्यशहा त्वा बहन्तु आ० भौ०
५-५ इति । तथा षोडशशब्दे आ त्वा बहन्तु हरय इति लिखः । तथा सूत्रितमथ षोडशीति
जगह । आ त्वा बहन्तु हरय इति लिखो ग्राहयत् आ० भौ० ६-२ इति ।

तस्मिन्मूकं प्रथमासृजमाह । हे इन्द्र वृषभ कामानां वर्धितारं त्वा त्वां सोमपीतये सोमपा-
मार्थं हरयन्तवरीया अथा आवहन्तु । अस्मिन्कमगधानेयम् । तथा सूरवज्रसः सुयममान
प्रकाशयुक्ता अस्तिवज्रस्यो मन्त्रेः प्रकाशयन्तिवति जेव । हरन्तीति हरयः इन् सवधानुभ्यः
(उ० ४-११६) इतीन् । निस्वादाद्युदात्तः । वृषभम् । कनिन्सुवृषिर्वा० उ० १-१६२ । इत्या-
दिना कनिन् । किन्वात्सुपपदगुणाभावः । वा चतुर्थस्य निगमे पा० ६-४-६) इति विकल्पितमुप-
धादीधन्वम् । सोमपीतये । मेमिरमं (ऋ० स० १-५४-१ इत्यत्रोक्तम् । सूरवज्रसः । वसिष्ठ व्यक्तायां
वाचि । सूर्यधानुभ्योऽहन् (उ० ४-१४६ इत्यहन् । वसिष्ठः क्वात् पा० २-४-५४ इति न
भवति । अनेभ्योः प्रतिषेधो बलवत् । पा० वा० ४-५४ इति निवेधात् । वृ प्ररयां । सवतीति
सूरः । सवधानुभ्यः कन् (उ० २-२५) इति कन् । किन्वाद्गुणाभावः । निस्वादाद्युदात्तः ।
सूरवत्त्वाने प्रकाशो येषाम् । बह्वीही पूर्वपदव्यकृतिस्वरत्वम् ॥१॥

द्वितीयायुधमाह । हरितम् इन्द्रधनुस्य वोढारत्नवाचापं । तथा च धनुष्यन्तरं हयोः
स्थाता (सं० सू० १-४ २८-१) इति । हरिभ्यां त्रेन्दो द्वेन्दो गमयन्तु सं० सू० १-६-४-३ इति
च । एतन्वाभिमतं निघण्टुकार आह हरी इन्द्रधनुः (निघः १-१५ इति । तादृशौ हरी इमा
वागाधं वेद्यामावापुनर्निरा पुरोवर्तिनोर्धोना ब्रह्मवतमादुत्पानुदित्य सुततमं रथ इन्द्रमवस्थाप्या-
स्मिन्कमगपुषवस्ततः । वेदिसमीपे बहनाम् । कीदृशीर्धानाः । धृतस्नुवः । अन्तर्द्वयोप-
स्तरश्चाभिधारस्तुन धृतवाविही । धोयन्त इति धाताः । धापृषस्यर्थातिभ्यो नः (उ० ३-६)
इति नः । प्रत्ययस्वरः । धृतस्नुवः । धृत स्नुवन्तीति धृतस्नुवः । किं पि तुगभाक्छान्त्सः ।
धानुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्यो मयोगपूर्वत्वेन यद्यभावाद्ब्रह्मादयः ।
हरो । हज हरो । सवधानुभ्य इन् उ० ४ ११० । निस्त्वादाद्युदात्तः । प्रमुखात्सर्वाङ्गिताया
प्रकृतिभावः । बहल । प्राधनाल्पे लिट्थे लिट् । तस्य प्रथमपुरुषाद्विचयनं तस्य । लिटोऽङाटौ
पा० ३-४-६४ इत्यङागमः । ह्यपि प्राप्तं सिन्धुसुलं लिटि (पा० ३-१-३४) इति निघ ।
इत्यकन्धत्वार्थानि । लिङ्कृतिकः (पा० ८-१-२८ इति निघातः । सुततमं । गतम् ॥२॥

तृतीयायुधमाह । प्रातः कर्मावस्थे प्रातःसवधे इन्द्रं हवामहे । आहवामः । तर्धवाधोरे
सामवागे प्रवर्ति प्रगच्छति प्रातःसवधे बलमात्रे सति साध्यन्दिने सवधे तामिन्द्रं हवामहे । तथा
यज्ञस्य समाप्त्यवस्थे तृतीयावधे सोमस्य पीनरे सोमपानार्थं हवामहे । प्रातः । स्वरश्चिद्वन्तो-
दात्तो निधातिनः । हवामहे । ह्यो लिटि ह्यपि वरतो हः सम्पन्न रजस् (पा० ६-१-३३)
इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० ६-१-३४) इति सम्प्रसारणम् । वरपूर्वत्वम् । गुणावा-
रेणौ । प्रवर्ति । इक्ष गतौ । सवः सवः । आदिप्रभृतिभ्यः सवः पा० २-४-७२ इति शपो
लुक् । अनुक्तिवाच गुणाभावः । प्रादिसमास । कृद्वधमे गतिकारकपूर्वाभ्यापि प्रथमम् ।
(पा० ४० २८ इति वचनतत्त्ववपद्वयं इति निघमाभावाभ्यनुरनुमो नवजादौ (पा० ६-१-१७३)
इति विभक्त्युदात्तम् । आधारे । उक्तम् । मीहितायामुदात्तस्वरितयोण्याः स्वरितोऽनुदात्तस्य
पा० ८-२-४ इत्यकारस्य स्वरितत्वम् । पीतये । वा पाते । किं नि छान्दस्यमन्तो-
दात्तत्वम् ॥३॥

चतुर्थीयुधमाह । हे इन्द्र केतिभिः केशवृक्षैर्हरिभिरवधेभ्यः नोऽस्मदीयं सुतमभिपुनं सोमं
प्रस्तुय मसीप आगहि । आगच्छ । सुतेऽभिपुते सोमे निमित्तभूते सति यस्मात्कारणात्वा
हवामहे । त्वासाहवाम । तस्मादागच्छेति वृक्षान्बधः । गहि । गमेलोट् मेहिः । सव (पा०
२-४-७०) इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३ इति शपो लुक् । इधुर्गामयर्मा छः (पा०
७-३-७७ इति छत्वं न भवति । न सुमताङ्गस्य पा० १-१-६३ इति प्रत्ययवात् । अनुदात्तोपदेशः
(पा० ६-४ ३२ इत्यादिनानुवर्तितकत्तोपः । तत्त्वानिहवन्त्राभात् (पा० ६-४-२२) इत्यभि-
वृत्त्यादौपा० पा० ६-४-१०५ इति लृग् न भवति । केतिभिः । क्लिजेरन् लो ओपथ (उ० ५-३३)
इत्यन् । मायधीय इति । प्रत्ययस्वरः । हवामहे । ह्यो पा० ६-१-३० इत्यनुवृत्तौ बहुलं छन्दसि
(पा० ६-४-३४) इति सम्प्रसारणम् । सवः पिप्वाङ्नुदात्तत्वम् । लिङ्गे सम्प्रसारणलुक्स्वरंशः ।
धानुस्वर एव । लिङ्कृतिकः (पा० ८-१-२८) इति निघातो न । हि च (पा० ८-१-३४) इति
प्रतिषेधात् ॥४॥

पञ्चमीमृचमाह । हे इन्द्र स त्वं नोऽन्नमदीर्यामिहं स्तोमं सृजति प्रत्यागहि । आगच्छ ।
आगमने हेतुकल्पने । उप देवयजनसमीपे सुतर्माभियुक्तसामयुक्तमिदमिदानीमनुष्ठीयमानं यजनं
प्रातःसवनान्दिकृतं कर्म कर्तुं । तस्माद्गौरो न गौरमृग इव नृपतिः सन्निभं स्तोमं पिब । सः
इमम् । इत्यत्र संहितायां सार्धं च त्रापे चेत्यादयश्चाम् पा० ६ १-१३४ इति सुलोपः । गहि ।
गतम् । सवनम् । मृचनेऽस्मिन्स्तोम इत्यधिकरणे क्युट् । निजि (पा० ६ १ १६३) इति प्रत्यया-
त्पूर्वस्योदात्तत्वम् । कथुडस्तात्प्यसम्या सुपां सुपां भवन्तीति वक्तव्यम् (पा० षष्ठ ४-१-३६) इति
वचनात्तु द्वितीया । अभियुक्तसामयुक्तमिदं सवर्तामिति कर्मयोगे वा द्वितीया । तदा सुतस्यन्दादय
आगिन्वाद्यश्च । नृजितः । जिहृषा पिपासावाग् । निष्ठा पा० ३.२-१०२) इति कः । प्रत्यय-
स्त्वङ्योदात्तः । पञ्चादि । आगमा अनुदात्ता इति अनुदात्तत्वम् ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे त्रिंशो वर्गः ॥

सुते कर्डीपुत्रमाह । इन्द्रुग्रह उन्दी ग्रह इति जानीक्यप्रः । इन्द्रः । कृष्णपुत्रा
इमे वेद्यामवस्थिताः सोमासम्पत्तयान्नाना । सोमा बहिषि अतोऽन्वाधिक्येन सुतामोऽभिपुता ।
इ इन्द्र सहमे कस्याधम् । तान् सोमान् पिब । सोमाम् । आञ्जर्मेवमुक् वा० ७-१५०
इति जसोऽनुशासनम् । इन्द्रः । उन्दी । सुताम् । भूवर्षसक । बहिनावां प्रहृज्याम्नःपादम्
क्यपो (वा० ६-११५५) इति प्रहृतिभावात्पवृक्त्व न भवति । बहिषि । बृहिनोपम उ०
३-१०६ इतीम । प्रत्ययम्भरः । ता इन्द्रस्यत्र दीप्तोदृति समानपादे वा० ८-३६ , इति लब्धम् ।
धन्वसलोपी । अनुनासिकः । सहमे । वह मयमे । अक्षजन्तो निस्वादाच्छदानः ॥६॥

यत्तमीश्वरमाह । हे इन्द्र । अयमस्माभिः कियमाहः स्तोमः स्तोत्रविशेषोऽपि यः अयमस्मिन्
 ते तव हृदिस्पृक मत्तम्यद्गोहृतः सस्ममः सुस्ममोऽयम् । अयं स्तुतेवमन्तरं उत्तमभिपुतं मीमं पिब ।
 अग्रिय । अथाह० (पा० ४-४-११६) इत्यनुवृत्तौ चण्डो च पा० ४-४-११७ इति चण । चित्वाहस्तो-
 दात् । हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक । स्पृशेऽनुवृत्ते किन् पा० ३-३-५८ इति किन् । तत्पुरुषे कृति
 बहुलम् पा० ६-३-१४) इत्यनुवृत्तौ । किन्तुअवयवम् कुः (पा० ८-३-६३) इति संकारस्य सुस्मम् ।
 सुस्मन्तवयवस्य कृतिस्वस्मम् । सस्ममः । सुस्मन्तवयवस्योऽत्र वाच्यम् । तत्तस्ममव । अत्र सुस्म-
 प्रकथनस्य गुणद्वारा गुणयुक्तत्वेन संकाशस्वाहृद्व्यप्रकथ इति निषेधात् किमेतिहस्यय० (पा०
 ५-४-११) इत्यादिना अस्मि न भवति । इत्यस्य स्वतः प्रकर्षाभावात् । ईदृशं पृथ द्वि-
 तिरेव । अथा स्वामिन् । स्वद्वितायां निवाकस्य० (पा० ६-३-१२६) इति दीर्घः ॥३॥

अष्टमीष्टमाह । अत्रहा शत्रुघातक इन्द्रः सोमपीनये सोमपानाय मदश्च तन्पानजनितहर्षाय च विश्वमित्सर्वमापि सुममभिपुनस्योमयुक्त सञ्जनं प्रातःसयनादिक्यं कर्म गच्छति । विश्वम् ।
 अष्टिपुष्टि० । ७० १-१५७ इत्यादिना केन । निन्वादाद्यदातः । मयनें पुनम् । पूवजम् । मदाय ।
 मयोऽनुपसरां (पा० २-३ ६७ इत्यप्यन्वयः । पिन्वादानुस्वरः । गच्छति । इधुममिदमां तः
 (पा० ७-३ ७७ । अत्रहा । अष्टं इनवान् । नमभ्युक्तुपुष्टि किय पा० २-२-८७ इन्द्रम् (पा० ६-४-११)
 इत्यादिना निवृत्ते दीधत्स्व सोम (पा० ६-४-१२ इति प्रतिप्रसवाट्ठवति । कुदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरस्त्वम् । सोमपीनये । मयधिकरश्च बहुमीदृशियुक्तम् । तन्पुनये वा वासोभारादिन्वाते
 (पा० ६-२-४२) पूवपदप्रकृतिस्वरस्त्वम् ॥ ८४ ॥

नवमीयुक्तमाह । हे शतकतो स त्वं नोऽस्मदीयमिमं कामं कामप्रमाणं कल गोभिरर्गवध
 सहायुध । सवतः पूरय । वयमपि स्वाध्वः । छन्दः सवतो ध्यानवुक्तः सन्तस्मत्वा त्वां स्तवाम ।
 सेमम् । संहितायां नार्धवि श्रोत्रे चेतु पादपूरणम् । पा० ६-१-१३४ इति छत्रोपः । कामम् । कामेर्धाम
 कर्षात्त्वतो धर्मोऽन्त उदात्तः । पा० ६-१-१३६) इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते वृत्तादिषु पाठाद्वाद्युदात्तत्वम् ।
 पूरय । पूरय श्रोत्रे । श्रोतः सेवि । गुरादिभ्यः छः । पा० ३-१-७० । तस्य छित्वाद्गुणाभावः ।
 अतो हेः पा० ६-४-१०५ इति हेल्ङ् । गोभिः । स्यावेकाचः० पा० ६-१-१६८ इति प्राप्तं विभक्तं-
 कदाप्यर्थं न गोचरसावयवम्० पा० ६-१-१८२) इति प्रतिविध्यते । अर्थः । कर्मन्त इत्युक्तम् । असा-
 मर्थ्याक पराङ्मन्त्राथः । स्तवाम । ध्रुव स्तुतौ । आत्वादः कः सः (पा० ६-१-१४) । श्रोत्रमवधु-
 वधनस्य श्रोत्रे लक्ष्यम् । पा० ३-४-८५ इति लक्ष्यवाचित्वं किलः पा० ३-४-६६ इति स्वकारस्य
 श्रोत्रः । आहुतमस्य पिब पा० ३-४-६२) इत्याह्वयः । प्रत्ययस्य पिब्यादनुदात्तत्वम् ।
 आनुस्वर एव । स्वाध्वः । ध्व चित्तायाम् । स्वाहोलासगवाः प्राकप्रयोगः । अर्थेभ्योऽपि
 ह्यवते (पा० ३-२-१७८) इति किल । ह्यिपह्यस्य विध्यन्तोपस्यकपड्याधत्वाद्वा संप्रसारणो
 मति परपूर्वत्वम् । इतः । पा० ६-४-२ इति दीपः । अति परमकाचः० (पा० ६-४-८२) इति
 यथादेशः । गतिकारकापदान्तरम् । पा० ६-२-१३६) इत्युत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वम् । उदात्तमन्त्रो
 इत्युदात्तः पा० ६-१-१०४ इति तस्य उदात्तत्वं न भवति । तन्नामवनामस्वानामित्यनुवृत्तेः ।
 अत उदात्तमन्त्रित्यर्थः स्वरिताऽनुदात्तम् । पा० ८-२-४ इति मन्त्रित्वादेश भवति ॥६॥

इति प्रथमस्य सप्तमं पङ्क्तिप्रयोगः ।

॥ १७ ॥

१.१७

इन्द्रावकल्योरेत्यार्षिकं तवचं वन्द्यं मूलम् । अत एव नवम्यानुवृत्ताधनुस्त्वन्ते । इन्द्रा-
 वकल्योरेत्यावकल्यं बुबाकु पार्श्वनिवृत्ताविनि । अत देवता विस्पष्टा । अपिध्वन्मी तु पूर्व-
 पदनुवर्तते । अत तु विशेषः । बुबाकु इत्यादिषु हे श्वरी पार्श्वनिवृत्तामकल्योरेत्युक्तं ।
 विनिधोगम्यु म्मार्तो श्रेष्ठिको वा कश्चिद्व्यगन्तव्यः ।

सस्मिन्मूर्ते प्रथमायुक्तमाह । अहमनुवृत्ता सवतः सवतो ध्यानवुक्तोऽपि तयोः सवतः श्रेष्ठिको
 ध्यानवोरेत्यावकल्योः सवतः श्रेष्ठिको रक्षकमायुते । सवतः प्राथम्यं । ता तौ देवकीदृशे पूर्व-
 पिपेऽस्मदीयवर्गो निमित्तभूते मति मृच्छातः । अस्मात्सवतः । इन्द्रावकलो रक्षकमायुते ।
 कल्योरेत्यु उदनुप्रत्ययान्तः । तयो निवृत्तायाद्वर्गी । म्मार्तो देवताहन्त्रं क (पा०
 ६-३-२६) इति पूरयद्व्यगन्तव्यम् । तमे युगपद्व्यगन्तव्यं देवताहन्त्रं क (पा० ६-३-२६)
 इति युगपद्व्यगन्तव्यप्रकृतित्त्वरत्वम् । सवतोः । शत्रु दीर्घः । सम्पूर्णाह्वं (पा० ६-३-६१)
 इत्यादिना किल । अतो श्रोत्रानुवृत्तः । पा० ८-३-२३) इत्यनुवृत्तं प्राप्ते श्रो रात्रि सप्तः की
 (पा० ८-३-२५) इति सकाराद्यः । कदुत्तरपदप्रकृतित्त्वरत्वम् । कदुत्तरपदः कृति पा०

२-३-१५ इति कर्तारि षष्ठी । अथ रक्तवर्णादिषु । भावेऽस्तु । निष्वादाद्युदात्तः । ता । सुप्रां
 सुलुक् (पा० ७-१-३५) इत्यादिना द्विवचनस्य इति । टिसोपे विभक्त्युदात्तनिवृत्तिस्यः ।
 मृच्छातः । मृष्ट सुबन्ने । प्राथमायां लिङ्गं स्यात् । पा० ३-४-७ । द्विवचनं तम् । अतोऽष्टादश
 पा० ३-४-४४) इत्यङ्गागमः । मुदादिभ्यः श् (पा० ३-१-५०) । निष्वादाद्युपधगुणाभावात् ।
 इति । अथादिषु कृषांऽन्तालोचने कम् अ (पा० ३-२-३०) इतीदृशब्द उपपदे इमेः कम् ।
 उपपदसमासः । इत्किमोरीश्वरी (पा० ६-३-६०) इतीदम् ईश । निष्वादाद्युपधगुणाभावात् ।
 निष्वादाद्युपधगुणाभावात् । निष्वादाद्युपधगुणाभावात् । उपपदसमासे इदुत्तरपदप्रकृतिस्यैवत्येन
 तदेव सिध्यते ॥१॥

द्वितीयाध्यायमाह । हे इन्द्रावल्की । अयमेऽविनुमनुवाताह रजिषु मावतो महिषस्य
 विप्रस्य बाह्यस्यसिंशो इवमाह्वानं गन्तान् स्थां हि । प्राप्तिशीलौ भवतः सन्तु । कीदृशी ।
 कर्षणीनो मनुष्याणां धनानि । वागनेममवारणेन धारयितारौ । गन्तारा । गमेस्ताच्छीत्ये
 नृन् । द्विवचनस्य सुप्रां सुलुक् (पा० ७-१-३५) इत्यादिनाकारादेशः । अहोर्जिगुक्तः (पा०
 ७-४-१६) । अपनृन् (पा० १-४-११) इत्यादिनाकारादेशः । नृनो निष्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 कथः । अथ भुवि । लक्ष्मणस्यमपुत्राद्विवचनं कम् । अदिप्रभृतिभ्यः शप् (पा० ३-४-७६)
 इति शपो लुक् । हि अ (पा० ८-१-३४) इति निघातप्रतिषेधः । अयमे । अथ रक्तवर्णः । सुमर्ष
 मेतेनृन् (पा० ३-४-२) इत्येतेनृन् । निष्वादाद्युदात्तः । इदम् । इमो बहुमं हन्मि (पा०
 ६-१-३४) इत्यर्जिगुक्तः । परपुत्रे च अतोऽप (पा० ६-३-४०) इत्यपः । गुणा-
 वारेणौ । अपः । निष्वादाद्युदात्तत्वम् । धानुस्त्व एव । विप्रस्य । इवप बीजवन्माने ।
 अस्य कृतेऽहः (उ० २-३१) इत्यादिना इन् निपातितः । निष्वादाद्युदात्तः । मावतो ।
 अनुपप्रकर्षो मुमद्वन्मन्त्रां हन्मि सहाय उपपन्न्यामम् (पा० भा० ५-३-३६) अनुपः ।
 प्रत्ययोल्लापधारमन्त्रो मपवन्मन्त्र मादेशः । आ मवनाकः (पा० ६-३-६१) इति इकारस्या-
 कारः । मवज्जरीषः । मनुष्यः निष्वादाद्युदात्तत्वम् । प्राणिर्वाक्यान्तोदात्तत्वे स नृव सिध्यते ।
 धनारा । धन धारणे । गन्तानृषौ (पा० ३-६-१३३) इति नृष लुक् उपदेशः । पा०
 ७-२-१०) इतीदृशप्रतिषेधः । गुणो रपरत्वम् । अपनृन् (पा० १-४-११) इत्यादिनाकारादेशः ।
 सुप्रां सुलुक् (पा० ७-१-३६) इत्याकारः । नृषां निष्वादाद्युदात्तत्वम् । कर्षणीनाम् । कृते-
 राह्व अ (उ० २-१००) इत्यर्जिगुक्तः । मन्त्राधिक्येन ककारस्य ककारः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं
 धारिष्ववा आन्मन्मन्त्रादात्तत्वम् । अत एव नामन्मन्त्रादात्तम् पा० ६-१-१७७ इति विभक्त्य-
 क्त्वात्त्वम् । तत्र हि मनुषि यो हन्वास्तस्मै उतरस्य नाम उदात्तत्वमिति व्याख्यातम् ॥२॥

तृतीयाध्यायमाह । इन्द्रावल्का हे इन्द्रावल्की । अनुकाममन्त्रदीपमभिलापमनु रायो
 धनस्य प्रदानेनातपयेधाम् । सक्तोऽस्मांस्त्वान्नु कुलम् । कथं यदा यदा धनं कामयामहे
 तदा तदा प्रयच्छतामिन्वयः । ता यो सप्तवी युवा नेद्विषमतिशयनं स्मासीप्यं यथा भवति तथा
 हिमे । वायामहे । कामाधिवन्मन्त्रेण चनं दातव्यमिन्वयः । मय्यदृशु धाव्नाकम् त
 हिमे । निघ० ३-१६) इति पठितम् । अनुकामम् । कामस्य पञ्चादनुकामम् । अपवा कामे
 कामेऽनुकामम् । अनुरह पञ्चादम् । अपवा बीज्वातकान्ते यथायं । योऽसता बीज्वा

पदाधोर्नातिवृत्तिः सादृश्यं चेति कम्पारो हि यथास्यो गृहोत्ता । अन्वयं विभक्तिः (पा० २-१-६ , इत्यादिना अन्वयीभावसमाप्तः । अन्वयीभावश्च पा० १-१-४६) इत्यन्वयस्य कृतावामन्वया-
दात्तत्वं (पा० २-४-८२) इति प्राप्तात्वं लुकोऽपवादो नास्वयाभावादतोऽम् स्वरश्चम्या. पा०
२-४-८३ इति विभक्त्यस्योद्देशः । समासस्य (पा० १-१-२२३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । तर्पणायम् । नृप
शर्यन्ताहोटा णिचञ्च (पा० १-३-७४) इत्यन्तमेपदम् । मध्यमार्द्धवचनमाध्याम् । देवत्वम् । आमेतः
(पा० ३-४-६०) इत्यामादेशः । अपि सन्वतो देवः पा० ७-२-८०) इत्यनुवृत्तावातो कितः (पा०
७-२-८१) इत्याकारस्योद्देशः । आट्ठो यत्तोपञ्च । इन्द्रावकथा । एषां छलुकं पा०
७-१-३६ इति द्विवचनस्याकारः । आर्मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । संहितायाभाकारस्य इत्यन्त्वम् ।
रायः । ऊर्द्ध्वम् (पा० १-१-१०१) इत्यर्धना विभक्त्युदात्तत्वम् । ता । एषां छलुगं पा०
७-१-३६) इति विभक्त्युदात्तः । पदान्तरस्याद्युदात्तत्वम् । वामादेशोऽनुदात्तः । मेदिनम् ।
आतिवायेनास्तिकम् । आतिवायेन इत्यम् । अस्तिकवाडोर्नन्दमाधौ (पा० ४-३-१३) इति
मेदादतः । वस्यं (पा० १-४-१४८) इति लायः । इष्टो निष्वादाद्युदात्तत्वम् । ईमेष्टे ।
ईक गतो । कित्वादात्तमेपदम् । बहुलं छन्दसि पा० २-४-७३ इति श्यनो लुकः । निघातः ॥३॥

अनुधीभूतमाह । हि यस्मान्कारकाण्यन्तर्धानास्यश्लोकमन्त्रां सन्वित्त्वं स्यामक्यं इति युक्ताकु
यस्तोत्रयकधनात्मकस्यैकः यय सन्वित्वादिद्वयान्तरश्च मिथितम् । तथा छमनीनां शोभन
कुक्षियुक्तानाद्युदितो म्योत्रक्यं कथमस्य युवाकु नागविधं स्तुत्ययुगामिथितम् । तस्मात्
कारकाण्यं हे इन्द्रावकथी तथाविधं इति स्तोत्रयतेयुक्तोः प्रमादाद्वयं वात्रदात्मामक-
प्रदानो युक्तार्था मध्ये युक्तवा भूयाम । भूयाम । आपोऽस इत्यादिषु वर्धयतिर्वाक्यकेषु
कमनामसु लक्ष्मी शमी (निघ० २-१) इति पठितम् । युवाकु । यु मिथितो । कटिकुपिथ्यो काकु.
(उ० ३-७१) इत्यत्र वाहुलकार्यानिर्वापि काकु प्रत्ययः । कित्पन युवाभावाद्युक्तारस्यो-
पकारेण । प्रत्ययस्यैकं मध्योदात्तत्वम् । शमीशब्दः केतोपिथ्यने वाह्विवादिर्हीनस्तो
निष्वादाद्युदात्त इति उभयवन्त्यस्यादिषु युगपद् (पा० १-३-१४८) इत्यत्र वृत्तिकूलोक्तम् ।
छमनीनाम् । विद्याम सुमनीनाम् अ० पा० १-४-३ इत्यत्रान्तम् । भूयाम । प्राधान्यो लिङ् । उलम-
बहुवचने निध्म कितः (पा० ३-४-२६) इति स्कारलोपः । वायुट् परस्मैपदेषुदात्तो लिङ् पा०
३-४-१०३) इत्युदात्तो वायुदागमः । लिङ् सन्वोपोऽनन्त्यस्य (पा० ७-२-७६) इति सकार-
लोपः । बहुलं छन्दसि (पा० २-४-७३) इति श्यो लुकः । सतिशिष्टवाद्यामुदात्त एव
शिष्यते । वात्रदात्माम् । वात्रं वृत्तीति वात्रदावान् । आमो मनिन् (पा० ३-२-७४)
इत्यादिना मनिन् । तस्य पित्राद्यानुस्वर एव शिष्यते । यमाम् कृदुपरपदप्रकृतिसन्वत्येन
ए एव शिष्यते । आसि आलोपोऽन (पा० १-४-१६४ इत्यकारलोपः । तस्यायः परस्मिन् (पा० १-१-६७)
इति स्यानिवद्वावाहोपा कपोर्वात् (पा० १-१-६६) इति सकारलोपो
न भवति ॥४॥

पञ्चमीभूतमाह । अर्धमन्त्रं सङ्ख्यदात्तां सङ्ख्यमप्याकथनप्रदानां मध्ये अनुर्धनदानस्य कर्ता
भवति । प्रभूते वृत्तान्तेत्यर्थः । तथा वस्यं शस्यानां स्तुत्यानां मध्ये उक्तस्य स्तुत्यो भवति । आति-
वयेन स्तुत्य इत्यर्थः । वस्यं । उक्तप्रत्ययान्ता निष्वादाद्युदात्तः । संस्थानाम् । येषु स्तुतोः ।

सहस्रोपर्यत (पा० ३-१-१०४) । तिस्वरितम् पा० १-१-१८८ इति प्राप्त ईडवान्दृष्टमनुदा-
यनः पा० १-१-२१४ । इत्याद्युदात्तः । कतुः । कतुः कतुः । उ० १-४७ इति कतु ।
किस्वाद्गुणाभावे यणारेण । प्रत्ययस्वरैरुदात्तः । उक्तम् । उक्तं शब्दम् । तेन अनुस्य-
त्येन तत्र भव उक्तम् । भवे छन्दसि पा० ४-४-११० । इति यतु । यम्य० (पा० १-४-१४७
इति लोपः । अत्र तिस्वरितम् पा० ३-१-१०४ इत्येतद् कार्ष्णिन्वा लीभ्यां कृत्वायेत्यादिवहृष-
कृत्वायतोऽनावः (पा० १-१-२१३ इति प्राप्तमाद्युदात्तत्वं सर्व विधयः छन्दसि विकल्पन्ते
(पा० ५० ३४) इति न निवेद्यते । ननु यम्य० पा० १-४-१४८ इति लोपान्तरागोच तिस्वरित-
ममस्यु । न हि तदा यतोऽनावः (पा० १-१-२१३) इत्येतदस्ति हृषकृत्वाभावात् । अत एव
हृ म्यां च मृम्यां चेत्यादौ स्वरितम् दृश्यते । न च परस्वाङ्गित्वात्काव यम्य० पा० १-४-१४८)
इति लोपेन प्रथमतो भाव्यमिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययभवाद् वाङ्मन्त्रायम्य० (पा० १-४-१४८)
इति लोपान्तरप्रमात्राभवात्तन्नास्ति हृत्वेन तिस्वरितम् पा० ३-१-१०४ । इत्यस्य प्राक्कृत्यात् ।
अत ऊर्ध्वाङ्गित्वादिबहुष इत्यत्रापि सक्तत्वेन एव स्वरितम् भविष्यतीति किं ह्यम्यमेव । यत्र
हि लोपमन्तरागोच हृषकृत्वं तत्र यतोऽनावः पा० १-१-२१३ इत्येतद्वर्तते । यथा चेयं
येमिति । लोपनिबन्धनेहृषकृत्वं शेषेषु तु स्वरितमेव भवितुमिति । एव तर्हि लीभ्यां
कृत्वायेत्यादौ यद्व्युदात्तत्वं तदेव ह्यम्यमस्यु । अथात्र तु वाङ्मन्त्राद्वा कनीयः (पा० ५० ५६)
इत्यन्तरङ्ग्येऽपि स्वरितम् कार्ष्णिन्वा लोप एव भविष्यति । तदुक्तम् ऊर्ध्वाङ्ग मृम्यांयेत्यादौ च
ह्यम्यमस्यमस्यु । सबचकत्र ह्यम्यमस्यमस्यु मुच्यते ॥५॥

इति प्रथमस्य प्रथमे हार्तिप्रयोगो वर्तते ।

मूलं यथीमृचमाह । तयोस्तिपूर्वोक्तपारित्यावस्थायोग्यावस्था स्तत्वेन कथमनुष्ठानारः स्वमेव ।
सकभतेम । धनमिति शेषः । निर्वीमहि च । प्राप्तं धनं पाकदपेक्षितं तावद्भक्ष्यं ततोऽवशिष्टं
धनं कर्त्तव्यधिरूपेण स्थापयामास । उत । अर्पि च । परचनम् । भुक्ताजिह्वाश्च प्रकण्ठाधिकं
धनं स्थातु । सज्ययताम् । अचनम् । अस्तु । निम्वाद्युदात्तः । ययम् । ययं हि ह्रा
० अ० १-१५-२ इत्यत्र यदुक्तं तदत्र हृषकृत्म् । सवम । आद्यर्पि निष्ठं तम्य मम् । निम्बं
कितः (पा० ३-४-६६) इति सकारलोपः । किदाशिपि पा० ३-४-१०४ इति यासुट । छन्द-
स्युभयथा (पा० ३-४-११०) इति साधधानुकम्बमप्यस्मीति निष्ठः सत्तापाऽन्यम्य (पा०
७-२-८६) इति सकारलोपः । अना गेयः पा० ७-२-८० इतीयादेश । स्थापी स्थापान (पा०
६-१-६६) इति बलोपः । निष्ठपारित्यात् पा० ३-१-८६ इत्यत्र । आङ्गुष्ठाः । पादा-
दित्वात् निघातः । धीमहि । दुधात्र धारणपोषणयोः । आशिपि निष्ठा गहिष्ठ । तम्य
छन्दस्युभयथा पा० ३-४-७-११० इति साधधानुकम्बमप्यस्मीति । तत्र साधधानुकम्बेन निष्ठ-
सत्तापाऽन्यम्य (पा० ६-२-८६) इति सकारलोपः । साधधानुकम्बपि पा० १-२-६४ इति किस्व
शेषः । बहुलं छन्दसि पा० २-४-७३ इति मुह्यन्त्यादर्पि शपो लुक । साधधानुकम्बादानो
लोप इति च पा० ६-४-६४ इत्याकारलोपः । निघातः । सनेमेत्यपेक्षया द्वितीयत्वाद्वात्र च्वायोग
प्रथमा (पा० ८-१-५६) इति न निवेद्यते । स्थातु । अस्ते प्राधनार्था निष्ठ । तिष्ठ । इत्यम०

पा० ३-४-१००) इतीकारलोपः । वासुट परस्मैपदवाचो द्विवच (पा ३-४-१०३) इति वासुट-
हित्ये । अदिप्रभृतिभ्यः शपः पा० २-४-७२ । इति शपो लुक् । असोरलोपः पा० ६-४-१११)
इत्थकारलोपः पादादिभ्यश्च निघातः । उत । एवमादीनामन्तः कि० ४-६४ । इत्थन्तोदात्तः ।
प्रोचमन् । विधित् विचमे । भावे ल्युट् । षोऽनादेशः । त्विति पा० ६-१-१६३ इति
प्रत्ययान्तपूर्वोदात्तत्वम् । प्रादिभ्यामान्तः । ह्यनुत्पद्यप्रकृतित्त्वरस्त्वम् ॥६॥

सप्तमीसूत्रमाह । इन्द्रावकक्षा दे इन्द्रावकक्षी कां युष्माभ्याम् हुवे । आङ्गणामि । किमर्थम् ।
विज्ञाय सप्तम्युक्तादिकपेक्षं विविधाय शपमे घनात् तत आहूतो युष्माभ्यामनुदात्तान्तजियुषः
सप्तमिचये लुट् अवबुक्तान् कृतम् । कृतम् । इन्द्रावकक्षा । तपो लुक् पा० ७-१-३४ इत्यादिना
सप्तम्यन्तपाकारः । ऐवनाह्नुक् पा० ६-३-०६ इति पूर्वपदस्यानङ् । आर्मन्तिताद्यदाभ्याम् ।
सहित्तायां आन्त्यं इत्यन्त्यम् । हुवे । हुवेनेत्यस्यैकवचनमित् । शपः पा०
२-४-७२ । इत्यनुब्रूतो बहुलं इन्द्रसि (पा० २-४-७३) इति लुक् । हुः (पा० ६-१-३२)
इत्यनुब्रूतो बहुलं इन्द्रसि (पा० ६-१-४) इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम् । अचि अनुब्रू० (पा०
६-४-७७) इत्यादिभ्यश्च । न च इत्यनुब्रू० (पा० ६-४-८७) इत्यादिना वणादेशः । सुहोतरेष्व
हि प्रतिपद्योक्तत्वे तन्, न पुनरन्त्यं । त्वार्त्तजिक्त्वात् । इत् प्रत्ययान्तोदात्तत्वम् । पादादि-
भ्यश्च निघातः । शपमे । अस्तम् । निष्वादाद्यदाभ्याम् । आम्माद् । त्विति द्वितीयायां च
(पा० ७-३-८७) इत्यात्वम् । ततो न (पा० ७-१-३६) इति मत्वम् । जियुषः । जि जये ।
मित् कसञ्च (पा० ३-२-१०७) इति कसृ । द्विभावे । सप्तमिदोऽः (पा० ७-३-४७) इति
द्वितीयस्य कृत्वम् । कस्याः । किन्वाह्नुक्वाभावाः । कादिनिघमात्प्राप्तस्येदो कस्यैकाजाकृष्यमा
(पा० ७-३-६७) इति निघमेन निवृत्तिः । द्वितीयावहुवचनं तस्य । भसङ्गायां वतो, सम्प्र-
सारणम् (पा० ६-४-१३१) इति सम्प्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । परचकाचः (पा० ६-४-८२) इति
वधावधः । अर्मिर्वामिचमीर्वा च (पा० ८-३-६०) इति कत्वम् । प्रत्ययान्तोदात्तकार उदात्तः ।
कृतम् । इत्यन्त्यं कस्ये । लोकाभ्यामिन्द्रावकक्ष्य सङ्ग्राह्यात्तत्पदेष्ट । शपो बहुलं इन्द्रसि (पा०
२-४-७३) इति लुक् । तिह कृतिकः (पा० ८-१-०८) इति निघातः ॥७॥

अष्टमीसूत्रमाह । इन्द्रावकक्षा दे इन्द्रावकक्षी चाप्यस्मदोऽनुब्रूव कां युष्माभ्यामस्तीषु
सप्तित् सप्तम्यन्तस्येतिभ्यस्मिन्मन्तोषु तदानीमा समस्तादस्मभ्य शप लुत् न न । अगितयेन सिधं
पयश्चतम् । वृत्तम् । अचिर्वातिमत्क वचाकेषु सिधत्तामन्तु नु मङ्ग (निघ० २-१५) इति
वर्तितम् । तस्य द्विगुणात्तत्त्वमादित्ययो मन्त्यतः । इन्द्रावकक्षा । उक्तम् । नृन् । अचि लु-
नुयमलुनकृमोक्त्याजाम् (पा० ६-३-१३३) इति पूर्वस्य दीप्तत्वम् । मिवावस्तीषु । वन
पञ्च मन्त्यन्तो । चात्वातः वः म (पा० ६-१-६४) । इन्द्रावी मन् । द्विभावे इन्द्राविः
शेषः । सप्तम्यन्तः पा० ७-४-७६ इतीत्यम् । अदिशप्रत्यययोः (पा० ८-३-४६) इति कत्वम् ।
सप्तोचन्तः (पा० ७-३-४६) इत्यादिना विकल्पादिभ्यावः । जसमन्तानो सप्तोचन्तोः (पा०
६-४-४२) इति मकारान्ताकारः । इति सट् सैन् । कसि शप । उगितञ्च पा० ४-१-६
इति कीपः । शपश्चनानित्यम् (पा० ४-१-८१) इति नुम् । कीपः शपञ्च निष्वादाद्यनुब्रूव
समाह्वानुब्रूवतानुदात्तत्वम् । ततो निष्वादाद्यदाभ्याम् । तदेव सिध्यते । धीषु । सार्धकारः

पा० ६-१-१६८ इति विभक्तकदाचित्त्वम् । आत्मन्वम् । आत्मन्वमप्रतिपत्तुम् (श्रु० १-७-९) इत्यप्रोक्तम् । वक्तव्यम् । राजा दाने । यपि वाप्राधमा० पा० ७-२-७८ इत्यादिना यथादेशः ॥८॥

नवमांशुकमाह । इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ सामन्मन्त्रकौ गोभनस्तुतिं प्रति कुर्वे । युवामुभौ आहवामि । किञ्च सधस्तुतिं युवबोत्तमयोः साहित्येन क्रियमावाया स्तर्वाक्रियया युक्तां यां सुन्दरतिं प्रतिपत्तुं युवामुभयोः । यथेव । तादृशी सुन्दरतिः गोभनस्तुतिर्निरुभूतशुक्र-समृद्धौ सामभोतु । युवां आभोतु । आभोतु । आभु स्वाती । लोटा व्यस्ययेन निप । स्वादिभ्यः । श्रु० । पा० ३-१-७३ । सुन्दरतिः । न विभ्ये आत्म्य सुन्दरतिम् (श्रु० १-७-७) इत्यप्रोक्तम् । इन्द्रावरुणा । कुर्वे । वक्तु । अत्र तु बहुवचनान्न निघातः । कृपायै । कृपु कृदौ । सट् । व्यस्ययतात्समपदम् । मन्त्रमन्त्रिकेभ्यो भ्रातृभ्यः कृद्विभ्यः पा० २-४-७३ इति लुक् । प्रत्ययरुच्येयाकार इत्यतः । वक्तव्ययागात् निघातः । सधस्तुतिम् । सधस्तुतिरप्यस्य सुन्दरती सा सधस्तुतिः । अत्र सुन्दरतिरित्यस्यपदार्थस्तुतिशब्दस्य स्तूपनजनयेति करणसाधनत्वेन श्रुत्परत्वेऽपि स्तुतिशब्दाभावात्साधनतया स्तवनाक्रियया । तस्मिन्भावसाधनत्वेन क्रियापरेऽपि करणसाधनतया श्रुत्पर इति समत्वमानवदाद्यर्थः । यदेत्यत्र इकारस्य व्यस्ययेन प्रकारः । सहायश्च एवमादिभ्यादन्तोदात्तः । बहुवचनित्वेन एवपदवृत्तिसम्भारम् ॥८॥

इति प्रथमस्य प्रथमे कर्वायतोऽर्थः ।

॥ १८ ॥

१-१८

पञ्चमेऽनुवाके षट् श्रुतानि । तत्र सोमानीमिन्द्रादिकं नवमे प्रथमे श्रुतम् । अविष्णुस्योऽपि पूर्वम् । देवताविशेषस्तु एवमनुक्तत्वेन । सोमानीमिति पञ्च साक्षाज्यवस्थाधनुर्ध्वानिन्द्रस्य सोमस्य पञ्चम्यां प्रतिष्ठा वाग्याः सादृश्यत्वात् नाराशम्भो वाग्येति । मृत्गतता आया । पञ्चम्यो मध्यमार्त्तदेवताकाः । तासां मध्ये स या वीर इति एतस्याज्यधुवोऽपि पञ्चम्यामप्यतिरेकस्य सोमस्येति तिस्रो देवताः । त्वं तमिष्यतस्याः पञ्चम्या इतिअथा सप्त पूर्वोक्तान्तिषो देवताः । षोडशारभ्य तिसृष्वपि मध्यमार्त्तदेवता । नाराशम्भोऽप्येतस्या नवम्या मध्यमार्त्तनाराशम्भो वा विक्कम्यते । विविधोक्तस्तु पूर्ववत् ।

तस्मिन्मूलकं प्रथमांशुकमाह । हे अह्वयस्वते जगत्स्य देव सामानमभिषवस्य कतां सामनुवातारं स्वरणं देवेषु प्रकाशनेवन्तं कुरुहि । कुरु । अत्र रहस्यम् । कर्त्तव्यमेतत्तामक-युधिम् । इत्यर्थोऽत्राध्वारहृत्य । कर्त्तव्यत्वया देवेषु प्राप्तवस्तुदित्यर्थः । यः कर्त्तव्यान् अविरोधितः । अविजः पुत्रः । तमिषति एवोत्रता । कर्त्तव्योऽनुवातुः सुनिष्ठः प्राविदि-स्तत्परीयराकायते । एतं के पर आरुणारः कर्त्तव्योऽपि वीरहव्यः आचलकामदस्यु पौरकुम्भः मजाकामा अविन्दत (ले० ख० ६-१-६३) इति । अगन्तरेऽप्युक्तकथनेन अनुष्ठानप्रतिष्ठा

कारत्वात्तो भिस येन पा० ७-१-६ इत्येवादेशः स्यात् । नच निरुक्तकारत्वेन सन्त्ययानवका-
 यत्वम् । अप्रिमान्ते दधन्त्येव ते० पा० ३-२-१-५ । उप ब्रह्मार्थं हरिव श्रु० १०-१०४ ६
 इत्यादाववकाशलाभात् । सन्त्यम् । अत्र गुणप्रकृतः प्रागिकारात्परो मनुष । कदाचिद्विषण-
 त्यस्य मनुष पञ्चादिकारादेशेनैवर्णाभावेऽपि भवति वत्त्वमिति ह्यन्दीश- पा० ८-२-१५ । इति
 मूलकृता विवक्षितम् । अमुनवाभिप्रायेण हरिव इत्यादिकमुदाहृत्याप्यन्ते कृतकृता आत्मानित्यप्यु-
 दाहृतम् । इत्यनुहम्भ्याम्० पा० ६-१-१०३ इत्यग्रेण्यस्यान्मनुष इत्युदात्तत्वं यत्त्वम् पा०
 ४-१-१०६ इत्यग्रेण्यस्या रेचकस्याप्युपलक्ष्यम् । अत एव हि रवा इत्यन्त्यादौ मनुष
 उदात्तत्वं दृष्टम् । अथवा इत्यनुहम्भ्याम् पा० ६-१-१०६ । इत्यग्रेण कदाचिद्वत्त्वकात्परस्य
 मनुष उदात्तत्वमित्येव कदाकथयम् । एवं च सर्वस्यारत्नपरपूर्वत्वाः कृतयोगाद्याः प्राग्यन्त्यात्परा
 मनुष्विति रेवामात्मानित्यादौ मध्यमदात्तत्वं निश्चयति । अयमेव सूत्रकृतोऽभिप्रायो वातिककृता
 कथालयात् इति । अमीउहा । अम रोग इत्येवमाह्वयत्येनामीवशब्दो निवर्तितम् । तं
 ह्यतीति बहुलं ह्यन्त्यम् पा० ३-२-८८ इति क्रिय । ह्युत्तरपरप्रकृतित्वात्त्वम् । अथविभु ।
 अथ विन्त्योति अथविभु । क्रिय च पा० ३-२-७६) इति क्रिय । ह्युत्तरपरप्रकृतित्वात्त्वम्
 पुष्टिवचनः । वचनेनन्यादिश्वात्त्वम् । लिङि पा० ६-१-१०३ इति प्रत्ययान्त्वकात्त्वम् ।
 पुष्टिवचन इति कमणि वष्टपा समसम् । ह्युत्तरपरप्रकृतित्वात्त्वम् । मिवक् । वच समवाये ।
 लोटि बहुलं ह्यन्त्यम् । पा० ३-४-७६ इति वचः श्लुः । रलो पा० ६-१-१० इति द्वि-
 त्वादिनेवे बहुलं ह्यन्त्यम् । पा० ७-४-८८ इत्यन्त्यात्त्वोकारः । गुर । गुर स्वरगो ।
 ह्युपधमाप्रीक्रियः कः (पा० ३-१-१०५) । प्रत्ययस्वरः ॥२॥

गुह्योवागुह्यमाह । अरुणो मन्वस्योपद्रव कनुमस्मन्त्वमोष पातस्य शत्रुरवस्य मनुष्यस्य
 धूर्तिर्दिवकः शम् । शम्भमपिनेष इत्यथ । ताह्यो वाग्विनेषो मोऽस्मात्मा प्रणक् । मा
 ल्पणम् । शत्रुणां प्रयुक्तोऽपिनेष कदाचिद्व्यात्मा प्राप्तात्त्वित्वात् । तस्य हे दृष्ट्याप्यते
 मोऽस्मात्त्वम् । पालय । मा । निपातः । शत्रुने शम् । भावे घञ । निष्कादात्तात् । अरुणः ।
 आर्तका उ० ४-८०) इत्यन्ताभावित्वात्पादो गताविम्वस्याहम् । गुह्यो एवम् ।
 प्रत्ययस्योऽपि प्राप्ति कृपादिस्वादात्तात् । धृति । ध्रुवो हिमायाम् । निष्कनी च
 सत्तायाम् पा० ३-३-१०४ इति क्रिय । तिनुप्रतधसिनुमरकमेपु च (पा० ७-२-६ इत्याह-
 प्रतिषेधः । उपधायाश्च (पा० ७-१-१०१ इत्युपधादीघत्वम् । कालिनीं वाधित्वोऽपि प्राप्ति
 राल्लोपः पा० ६-४-२१) इति वकारलोपः । प्रणक् । ध्रुवो लपक् । लकारित्वात् । इत्य (पा० ३-४-८७)
 इतीकारलोपः । इत्यन्तादिलोपः । कुत्वम् । कृपादिभ्यः भम् पा० ३-१-७८ । तस्य धात्वया बहुलम्
 पा० ३-१-८५ इत्यङागमः । यज्ञादेशः । अकारस्यागमानुदात्तत्वं वाधित्वा व्यस्येनादात्त-
 त्वम् । वादिनोपे विभाषा पा० ८-१-६३ इति निपाताभावः । भत्यस्य । सृष्ट प्राङ्गणायो ।
 अपिहसिम् ० (उ० ३-८५ इत्यादिना भीष्मादिकस्तन् प्रत्ययः । सतपु भव इत्यथ भवे ह्यन्त्यम्
 । पा० ४-४-११०) इति यत् । यतोऽनाय पा० ६-१-२४३ इत्याद्युदात्तत्वम् । रत्न । रत्न पालने ।
 शत्रुः विष्वाद्युदात्तत्वम् । धानुस्वर एव शिष्यने । पादादिश्वाच्च निपातः । रत्ना यः । द्वयो-
 ऽनस्तिक्कः (पा० ६-३-१३५) इति दीप्तिः । उपमगाद् बहुलम् (पा० ८-४-२६) इति बहुलप्राप्तिः ।

अष्टमीश्रुतमाह । आद्यन्तरमेव द्विविधकृति द्विःसम्पादनयुक्तं यजमानश्रुतीति । सद्यस्स्पर्शितदेवो वर्द्धयति । द्विविधो नानन्तरमेव फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । तदाविधकत्वमिदमेऽन्वयं यजमानेनानुष्ठीयमानं यज्ञं प्राज्ञं प्रकथय गच्छन्तम् । अविधनेन परिसमाप्तिर्युक्तं कथ्योति । कथोति । होत्रा हूयमाना देवता तुष्टा सती यजमानं प्रकथापयितुं देवेषु गच्छति । यद्वा होत्रा-
ऽस्मदीयस्तुतिरूपा वाक् देवाभ्यपरितोषयितुं देवेषु गच्छति । एकोको वागेत्यादिषु सप्तपञ्चाशत्तु
वाक्यनामसु होत्रा गी. (निघ० १-११) इति पठितम् । द्विविधकृतिम् । द्विविध. कृतिः सम्पादनं
यस्य यजमानस्य सोऽयं द्विविधकृतिः । बहुषोर्हो प्रकृत्या० (पा० १-२-१) इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् । प्राज्ञम् । अग्निमास्ताऽज्ञतो यप्रत्यये (पा० १-२-५२) इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
अथादेकादेशस्वरः । आन्वरम् । न विद्यते अन्वरो द्विस्तु यस्मिन् । अन्तुभ्याम् (पा० १-२-१७२)
इत्युत्तरपदान्तादात्तत्वम् । हूयनेऽस्वामिति होत्रा देवता । हुयामाश्रुभसिच्यञ्चम् (उ० ४-१५६)
इति चम् । निस्वादाद्युदात्तः ॥८॥

नवमीश्रुतमाह । नराशंसमेतन्नामकं देवविशेषम् । यद्वायवबाधकपुन्यत्वा सद्यस्स्पर्शितदेव-
परोऽयं वाक् । क्युन्परि न वाक्को ददाति । नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः
तत्सम्प्राप्तिरिति वाक्यार्थान्वयः । प्रत्यस्यो भवति । (नि० ८-१) इति । अत्राग्निवत्सद्यस्स्पर्शित-
नरेः प्रत्यस्यमानेस्वात्नराशंसत्वम् । एतमेवाभिप्रायं इति निधाय बाह्यस्येवमाश्रयते । प्रजा
ये नरो वाक् शंस. (पे० भा० १-२७) इति । अतो मनुष्यैः कस्यमाना यः सद्यस्स्पर्शितदेवो यो
वा नराशंसनामको देवस्तमपरत्वम् । वाक्प्रददृष्टा दृष्टवानस्मि । कोदृष्टम् । उधृष्टम् ।
अत्याधिक्येन बाह्यं युक्तम् । सप्रथस्तमम् । अतिशयेन प्रकथातम् । सप्रमत्तम् । प्राज्ञ-
तेजस्तम् । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न । धनोकाभिव । आदित्यचन्द्राविहितं धनोकाविशेषा
यथा तेजस्विनस्त्वद्भूयं नराशंसस्यनेऽस्त्वोऽयर्थः । उधृष्टम् । लोभनं धन्योर्नीति उधृष्टम् ।
किम् च (पा० ३-२-७६) इति किम् । अतिशयनिकस्तमप । ककारस्य अतस्वाभावात्तन्मन्त्रः ।
इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन श्रुकार उदात्तः । अफाम् । प्राज्ञा० पा० ७-३-७८ । इत्यादिना कमा-
देशः । सुकनकसुहृद्वदुदात्तः (पा० ६-४-७६) इत्यत्र उदात्तत्वम् । वाक्वाङ्मिवाच निघातः । स-
प्रथस्तमम् । प्रथं प्रख्यामे । प्रथमं प्रथः । स्ववातुभ्योऽङ्गम् उ० ४-१६० । निस्वादाद्युदात्तत्वम् ।
सह प्रथया वर्तत इति तेन सिद्धेति मुख्ययोगे (पा० १-२-२८) इति बहुमीहितमायः । वाक्-
सर्जनस्य (पा० ६-३-८२) इति सार्द्धः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते परादिगन्धर्वि बहुलम् (पा०
६-२-१६६) इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दिवः । ऊर्द्धम्०, पा० ६-१-१०१ इत्यादिना विभक्त्युदात्त-
त्वम् । सप्रमत्तम् । सीदति इति सप्र । बहुलं विचारवादी । अन्वेष्याऽपि दृश्यन्ते (पा० ३-२-७५)
इति मन्त्रिन् । निस्वादाद्युदात्तः । सप्र मद्दो कस्येति बहुषोर्हो ककारस्य व्यत्ययेन ककारः ॥९॥

इति प्रथमस्य प्रथमे पञ्चविंशो वर्णः ।

॥१०॥

१०९२

प्रतिपद्यमिति नवमं द्वितीयं सूत्रम् । श्रुतिश्रुतयोः पूर्वपदम् । देवता त्वमुक्त्यते । प्रतिप-
द्यामिमादतिमिति । कारीरीदौ प्रतिपद्येवा धात्व्या । तदाच सुप्रितम् । यवकारोऽपि

कारोरी तस्यां प्रतित्वं चाकमध्वरमोहं अग्निं स्ववचं नमोर्भरति धाम्ये । (आ० धौ० २-२३) इति ।

तामेतां शुक्लातां पथमाशुचमाह । अथर्वण्डः सवनानां तथ्यण्डपथायः । हे आग्ने यो यज्ञ-
आह्वयचकमध्वरहितः । त्वं तथार्थिचं चाकमध्वरं प्रतिसन्ध गोपीधाय सोमपात्राय प्रहृयमे ।
प्रकर्षं त्वं हृयमे । तन्मादृष्टिमध्वरं त्वं मरुतिः सह देवाविसेषेः सहागच्छ । आगच्छ ।
सेयशुक्लाकनकं व्याकृवाता । तं पति चाकमध्वरं सोमपात्राय प्रहृयमे सोऽग्ने मरुतिः सहागच्छ ।
। नि० १०-३६ । इति । प्रति । निपात आद्युदात्तः । त्वम् । त्वदादीनामः । (पा० ७ २-१०२)
प्रतिपदिकम्बरः । आरम् । इत्यनिर्जनचरि० (उ० १-३) इत्यादिना कृत् । अत उपधाया
बुद्धिः । चित्वाद्युदात्तः । गापीधाय । निधीयगोपीधायगाधा । उ० २-६ । इति अथमन्यवान्तो
निपातितः । प्र । निपातम्बरः ॥११॥

द्वितीयाशुचमाह । हे आग्ने महो महत्तन्मद सम्बन्धिनं कनु कर्मविशेषमुल्लङ्घ्य परो महि ।
उभृष्टो देवो न भवति जलु । तथा मन्यो अनुप्यत परो न भवति । ये अनुप्यास्त्वदीयं कनुमनु-
तिहन्ति ये च देवास्त्वदीये कतो इत्यन्ते न परोऽभृष्टा इत्यर्थः । मरुतिरित्यादि पूर्ववत् । महि ।
एवमादीनामन्तः । (पा० ४-१४) इत्यन्तोदात्तः । देवः । पचाद्यजन्तश्चित्वाद्यन्तोदात्तः । महः ।
महत्तन्मदोः आभ्यसः । कृत्स्नमहत्तन्मदस्यमानम् । (पा० आ० ६-१-१०३) इति विभक्तो-
दात्तत्वम् । त्वम् । पुष्पश्ममदोऽपि पा० ६-१-२६१ इत्याद्युदात्तत्वम् । कनुम् । कनः
कनुः (उ० १-७०) । प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । गहि । गन्तुं कृत्वा गतो । लोटः लोटि । बहुलं
कन्वमि (पा० २-४-७३) इति कपो लुक् । अनुदानोपरंश० (पा० ६-४-३७) इत्यादिनानु-
मासिकलोपः । तन्वामिद्वयद्वयाभावाद् (पा० ६-४-२२) इत्यसिद्धत्वादन्तो हेः पा० ६-४-१०४)
इति लुक् न भवति । निपातः ॥१२॥

तृतीयाशुचमाह । हे आग्ने ये मरुतो महो रजमो महत्त उदकस्य वचश्चकारं चितुस्तेमरुति-
रित्वम्बरः । कीदृशा मरुतः । विन्दे । मरुं मरुविषयगोपेताः । मरुतगन्ता ये मरुतः ले० स०
२-२-११-१) इति श्रुतेः । देवायः । घालमानाः । अद्दहः । द्रोहगहिताः । सर्वपोन सर्वभूतोप-
कारिभ्याम् । तथा गोपविशदाकापने । उदोरथया मरुतः समुद्रतो ध्रुवं बुद्धिं वचयथा धुरीचिषाः
(अ० म० ४-४४-४) इति । तावन्मरुतंऽपि मन्त्रान्तरस्य आह्वयमेवमात्रायते । मरुतः पृथयन्त
स्येभ्याह मरुतो ये वृष्टया ईयते ले० आ० ३-३ ६-४) इति । रजःशब्दो वास्केन बहुधा
व्याख्यातः । रजो रजतेज्योनी रज उच्यते उदकं रज उच्यते सोका रजास्तु यन्तेऽसृगाहनी रजसी
उच्यते (नि० ४-१६ १) इति । रजमाः । नक्षत्रपयस्वानिमसन्तस्य (कि० २-३) इत्याद्युदात्तः ।
चितुः । विद् शब्दे । विदो अतो वा । (पा० ३-४-८३) इति केल्यादिभः । प्रत्ययस्वरः । चितु-
सोमार्जिघाताभावाः । विन्दे । पचाद्यजन्तः । चित्वाद्यन्तोदात्तः । अद्दहः । सेपदादिस्वात्राणि
किपि बहुधाही मथश्रुत्याम् (पा० ६-२-१०३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कतरि वा कियु । तत्पुन्ये
ह्यप्यप्युपपदप्रकर्तित्वस्य स्यात् । न च कृत्स्नरपदप्रकर्तित्वस्य स्यात् । यत्ता नञ् न गतिर्न कारक
इति ॥१३॥

चतुर्थीशुचमाह । ये मरुत उपास्तीवा । सन्तोऽर्कमुद्रकमाशुचुः । अर्चितवन्तः । सर्वदेव

संपादितवन्त इत्यर्थः । तैमर्हद्विरित्यन्वयः । कीदृशा मरुतः । शोभना भवेनाभाष्टामो-
 अतिरस्कृताः । सर्वभ्योऽपि प्रवृत्ता इत्यर्थः । अकंशब्दस्योदकवाचित्वे वाजसनेयिन आऽमनन्ति ।
 आपो वा अकः (पा० मा० १०-६-५-२) इति । तस्मिन्नेव स एव प्रवृत्तमनन्ति । सोऽचेन्नवर-
 तस्यावत आथाऽज्ञायन्तावतो यं मे कमभूर्दिति तदेवाकम्पाकम्बम् । पा० मा० १०-६-५-१) इति ।
 जगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भ उदकं स्रष्टुमुत्पत्ताऽवन् उदकमन्वसकृत्पर्महमप्रवृत्तापमेन स्वात्मानं
 पूजयन्नवरत् । तथा पूजयतो हिरण्यगर्भस्य मकाद्यादुदकमुत्पन्नम् । तदाभीमवतो मभः
 कमभूर्दित्यवोचत् । तेनादकम्पाकम्बाम निर्व्यक्तमित्यर्थः । आनृषुः । बहुलपोगादनिघातः ।
 अनाष्टरासः । अन्वयपूत्रपदप्रकृतित्त्वरत्नम् । शोभना । उज्ज्वलं बलोपश्र (उ० ४-१८३)
 इत्युच्यते । निष्वादाद्युदासः ॥४॥

पञ्चमीशुचमाह । ये मरुतः शुभ्रत्वादिगुणोपेतास्तमर्हद्विरित्यन्वयः । शुभ्राः । शोभमानाः ।
 घोरवपसः । उपरुपधराः । स्रजश्रामः । शोभनधनोपेताः । रिशादयः । हिंसकानां भक्तकाः ।
 मघमित्वादिषु अष्टाविंशतिमहन्त्याकेषु धननामसु स्रज भगः । निघ० २-१० इति पठितम् ।
 शुभ्राः । स्फावितश्चि० (उ० २-१३) इत्यादिना शुभ्ररीत्यादिको रक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
 घोरवपसः । घोर वपसो येन ते । बहुमोही पूरपदप्रकृतित्त्वरत्नम् । स्रजश्रामः । बहुमोही
 मघस्रभ्याम् । पा० ६-२ १७२ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आद्युदात्त इत्यत्र इन्द्रसि (पा०
 ६-२ १२६) इत्येव तु न भवति । स्रजश्रामोदात्तत्वात् । रिशान्ति हिमन्तोति रिशाः ।
 तामदन्तीति रिशादयः । सव्यातुभ्योऽनु प्रत्ययः । निस्वमेष्टोत्तरपदमाद्युदात्तम् । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतित्त्वरत्नं स एव शिष्यते ॥

प्रथमस्य प्रथमे चर्त्तितो वर्गः ।

सप्तमे षष्ठीशुचमाह । ये मरुतो नाकत्वादि गुणरहितस्य मृगस्योपरि दिशि घृत्तोके रोचने
 हीन्यमाने ये देवासः स्वयमपि द्रोप्यमाना आस्यन्ते । तैमर्हद्विरित्यन्वयः । नाकस्य । कं सुलम् ।
 तथस्मिन्नास्त्यमायक इति बहुमोहि कृत्वा पञ्चाशम् । न अको नाक इति नञा तत्पुरुषः ।
 मलोको नमः पा० ६ ३-७३ इति लोपो न भवति । नञायनपाद्० (पा० ६-२-७५) इत्यादिना
 प्रकृतिभावात् । तत्पुरुषे तुलयाद्य० (पा० ६-२-२) इत्यादिना अन्वयपूत्रपदप्रकृतित्त्वरत्नो-
 दात्तत्वम् । प्रथमस्य तत्पुरुषं कृत्वा पञ्चाद् बहुमोहात्पुनरुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्यात् । अधिपत्य
 उपसर्गः । उपसर्गप्रतिरूपको निघातः । रोचने । एव वीर्त्तः । अनुदात्तेनम इलादेः (पा०
 ३-२-१४६) इति युक् । वितः (पा० ६-१-१६३) इत्यन्तोदात्तत्वम् । दिशि । ऊर्ध्वम्०
 (पा० ६-१-१०१) इत्यादिना विभक्त्येवोदात्तत्वम् । देवासः । आजसेरसुग (पा० ७-१-५०)
 इत्यस्यकः आसते । आस उपसर्गमे । अनुदात्तत्वादात्म्यमेवम् । भत्त्वादादेशः । अदि-
 प्रभृतिभ्यः शपः (पा० २-४ ७२) इति शपो लुक् । अनुदात्तत्वाल्लसःवधात्पुनरात्तत्वम् ।
 बहुलपोगाच्च निघातः ॥५॥

सप्तमीशुचमाह । ये मरुतः एवतान्येष्टानीकृतयन्ति । खलयन्ति । तथार्थमुदकयुक्तं
 समुद्रं तिरः । कुवन्तीति शेषः । निघातस्य जलस्य तरङ्गाद्यत्यक्तये आलम् तिरस्कारः ।

गर्भास्तदीया मावी निरहन् । अवधीतु । कृष्णमधुरं इत्या तदीयपुत्राद्यामपि अनुत्पत्त्यर्थं
गर्भिणीस्तदीयभावी अप्यवधीत्यर्थः । अवस्थो रक्तोच्छ्वो वयं कृष्णं कामाणी वपितारं
वज्रदन्तिनं वज्रयुक्तं वज्रद्वयस्तेनापेतं तं मरुत्तममिन्द्रं सकृन्वाय सकृन् । कमजं इवामहे ।
आहुवामहे । मन्त्रिणे । मन्त्रि स्तुतिमोक्षमदन्मकारित्वातिपु । औषादिक इतिप्रत्ययः ।
तदुक्तं वास्येन मन्त्री मन्त्रेण्मुक्तमन्त्रः । नि० ४-२४) इति । पितृमनु । इत्यनुक्तम्या
मनुष्यं (पा० १-१-१०६) इति मनुष्य उदात्तत्वम् । कृष्णगर्भः । कृष्णेन निष्पन्ना गर्भा
वायु तास्तथोक्ताः । परादिगन्धर्वाणि बहुलम् (पा० १-२-१६६) इति पूषदशस्तीदात्तत्वम् ।
अवस्थवः । औषादिका भावेऽप्यु । अव इच्छति अवस्थति । एष आत्मनः कवचं पा०
१-१-८ । क्वागन्धर्वास (पा० १-४-६) इति विकल्पादुपधादीघोभावाः । सकृन्वाय । सकृन्
कर्म सकृन् । सकृन्पुं. पा० ४-१-१२६ इति वयस्यवः । इवामहे । इ वो लटि बहुलं
गन्धर्वास (पा० १-१-३४) इति सम्प्रसारणम् ॥१॥

द्वितीयाध्यायमाह । य इन्द्रो जाह्नवाजं प्रहृष्टं मय्युना कोपेन व्यासं विगतभुजं कृष्णमह-
वधीतु । अपि य य इन्द्रः उम्बरमेतज्जामकमसुरं वावधीतु । तथा अमलम् । मलस्य वागादिः
कर्मणो विरोधिनं पित्र्येणममलकमसुरञ्च य इन्द्रोऽवधीतु । किञ्च य इन्द्रोऽपुत्रं वाक्काहित
शुष्यां सवस्य जगतः शोकमेतत्कामकमसुरम् । नि अहृष्टकः स्ववतपु । मय्युना इतथा-
नित्यथः । तं सकृन्वायमिन्द्रं सकृन्वाय आहुवामहे । कवचम् । विगताधर्मो वस्मात् । बहु-
मीहो पूषदशस्तीदात्तत्वम् । वज्र उदात्तत्वरितवाचक्ष० (पा० ८-२-४ इति वास्यानुदात्तत्व
स्वरितत्वम् । इव तुष्टी । अत्र इन्द्रयः । गन्धर्वाणि मिट् पा० १-२-५) । मिटः कामजं वा
(पा० १-२-१०६ इति तस्य कामजादेशः । गन्धर्वामपि दृष्टव्यं । पा० १-३-११०) इति
संहिताधामभ्यासस्य दीधत्वम् । विष्वाद्यन्तोदात्तत्वम् । अतुचम् । शुच शोकं । इगुपच-
लकायः कः । शुचः शोकका न सत्यस्त्वेष्वशुचः । परादिगन्धर्वाणि बहुलम् (पा० १-२-१६६)
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अहृष्टकः । कृमी वज्रमे । औषादिक ॥२॥

तृतीयाध्यायमाह । वस्येन्द्रस्य मर्दद्भिर्गुणे पौत्रं वसं वावापृथिवी वावापृथिव्यावनु-
वर्तते । वस्य वेन्द्रस्य जने निवमरूपे कर्माणि वस्यो वर्तते । वरुणादीन्द्रस्य निवममं
नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि य सूर्योऽपि वस्येन्द्रस्य जने वर्तते । तथा वस्येन्द्रस्य जने कम
निरुधो नष्टः सञ्जति । वचनस्वल्पः । गच्छन्ति । सर्वातिर्गानिकमां । इन्द्रं वापृथिव्याः
प्रवहन्तीत्यर्थः । तं मरुत्तममिन्द्रं सकृन्वाय इवामहे । वावापृथिवी । पृथिवी पृथिवी च
वावापृथिवी । द्विषो वावा (पा० १-२-२६) इति वावादेशः । स वापृथिवी निपातितः ।
पृथिवीपृथ्वी लोचप्रत्ययान्ताऽन्तोदात्तः । देवताइन्द्रं च , पा० १-२-१४१ इत्युभयपदप्रहात-
स्वरत्वम् । वा गन्धर्वास पा० १-१-१०६ इति पूषदशस्तीदात्तः ॥३॥

चतुर्थीध्यायमाह । य इन्द्रोऽन्वाजो वर्तवधिर्पति । तथा य इन्द्रो गोपतिः । न केवलमेकस्या गोः
किन्तु सर्वाभ्यामिन्द्राह गवामिति । सर्वाभ्यां गवामधिपतिर्भवति । वशी । अपराधीनः । स्वतन्त्र
इत्यर्थः । अपि य य इन्द्रः कर्माणि कर्माणि तत्रपु कमसु स्थिरः नष्टत्वेनावर्तितमान आरितः
स्तुतिभिः प्रवृत्तः प्राप्तो भवति । आरितः प्रवृत्तः स्तोमान् नि० ४-६४ इति निरुक्तम् ।

यद्येन्द्रोऽहन्वतः सन्वतां वागकर्तृणां विरोधिनो वीजोऽग्रितुः । हस्तस्यापि तथोर्वयो हन्ता । तं
महत्त्वन्तं सन्वाय इवामहे । गगाम् । न गोधन्वायवज्ज० (पा० ३-१-१८२) इति विभक्त्युदाश-
स्य प्रतिषेधः । गगपतिः । कयवैध्वर्य (पा० ३-२-१८ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आरितः ।
ह गती । अस्माद्ययन्ताजिहा । आगमानुशासनस्याविन्यत्वात्पुरुषभावः । यद्वा धुविभूत्रभूय-
ज्यत्यशुर्वोतांनाम् स० भा० ३-१-२२३) इति विहितस्य यज्ञो यज्ञोऽपि च (पा० २-४-७४)
इत्यत्र यज्ञकदेन बहुलवद्व्यानुकषणादनमिषिके सुर्गि प्रत्ययसक्तमेव सन्वको. (पा० ६-१-६) इति
ह इत्येतस्य द्विवचने उरुत्वहलादिशेषाः सतोरुपिकौ च सुर्गि (पा० ४-४-६१) इति कङ् ।
ततो निष्ठायां ह्यान्वस इवागम । आकारस्य यकारेशः । रो वि पा० ८-३-१४ इत्यभ्यासोप-
लोपः । इतोपे पूर्वस्य दीर्घोऽब्धः (पा० ६-३-१११) इति दीर्घत्वम् । यधः । कृत्यक्युटो
बहुलम् (पा० ३-३-११३ इति बहुलवचनः दूनञ् यधः (पा० ३-३-७६) इति कतेकपु यधादेशः ।
स चादन्तः । अतो लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेश्च प्रत्ययस्योदात्तत्वम् ॥४॥

य इन्द्रो विषस्य जगतो गच्छतः प्राज्ञतः प्रचसतः प्राविज्ञातस्य पतिः स्वामी । यश्च
महणे वाक्काज्जातिभ्योऽङ्गिरोभ्यः प्रथमाऽभ्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पतिभिरपहता गा
आविन्दन् । अलभत । अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेव तैरुत्तरपुंङ्गा गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च
य इन्द्रो दस्यनुपसर्पविनुनहुरानधराजिहृष्टान् कृत्वा अवातिरनुधीतु । अवतिरतिपथकमा । तं
महत्त्वन्तं सन्वाय आह्वयामहे । जगतः । गच्छतु ह्यप्सु गती । यतमाने पुषद्बुद्ध्यमहजगच्छ-
मृषञ्च (उ० २-७४) इत्यतिप्रत्ययान्तो किवातितो जगच्छन् आह्वयतः । प्राज्ञतः । अल प्राज्ञाने ।
अन च । अस्मात्सुतः सता । अदादिस्वाच्छरो लुक् । अनुदनुसः० (पा० ६-१-१०३) इति
विभक्तं रुदात्तत्वम् । कृष्टा. पतिपुत्र० ८-३-५३ इति वित्तजनीयस्य सन्वम् ॥५॥

कण्ठोमृषमाह । य इन्द्रः शूर्गेभिः शौर्घोपने. पुरुषेष्ठक्यां वोद्धमाह्वयक्यः । यश्च
भीरुभिर्मयद्योसः कातरे. पुनश्चः महाबाधमाह्वयक्यः । अपि च य इन्द्रो धावद्भिः
पराजयेन पलायमाने रक्षाधमाह्वयने । अज जिग्युभिः प्राप्तपराह्वयने । यज्ञेष्ट विधा भुवना
मवोषि भूतजातानि स्वेपु स्वेपु कार्यपु अभिसन्दधुः । आभिमुष्येन स्थापयन्ति । तं
महत्त्वन्तमिन्द्र सन्वायमाह्वयामहे । शूर्गेभिः । बहुलं ह्यन्दसि (पा० ४-१-१०) इति भित्त
येत्यभावः । इष्यः । इष्येतरयो यन्तु (पा० ३-१-२७ इति यन्तु । इः० पा० ६-१-१२) इत्यनु-
वृत्तौ बहुलं ह्यन्दसि पा० ६-१-३४ इति सम्प्रसारणम् । गुणे धातोस्तर्कमित्यस्य पा०
६-१-८० इत्यवाटेष्टः । भीरुभिः । भित्तः कङ् । अकलुकनी (पा० ३-२-१०४) इति कृपयवः ।
धावद्भिः । ह गती । सतर्कगितायो गती सट् यत्परि धावि वाघा० (पा० ७-३-७८) इत्यादिना
धावादेशः । यधः भित्वादिनुदात्तत्वम् । यतुञ्च समावधानुकस्वरञ्च । धातुस्वरः शिष्यते ।
तिग्युभिः । जि जये । लिटः कङ् । द्विवचने लीङ्छिटोऽङ् पा० ४-३-४७ । इत्यभ्यासादुत्तरस्य
जकारस्य कृत्वम् । भित्त अयस्मयादिन्वन अत्वाद्दसो सम्प्रसारणम् (पा० ६-४-१३१) इति
सम्प्रसारणम् । ह्यान्वोऽत्यलोपः ॥६॥

सप्तमोमृषमाह । विचक्रह् स्वर्गान्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुदाद्यां रुद्रपुत्राद्यामभ्यास्य प्राय-
स्वेण यतमानानां मदताम् । यद्वा । रोर्द्वितरुदां प्राज्ञानाम् । प्राज्ञः हि वरीराजिगताः सन्तो

समाहृतां वृत्तितं कुर्वन्तु । वृत्तत्वं । वृत्ती वृत्तये । कृपवृत्तिसन्निधानाभ्यः क्युः (उ० २-५२) इति क्युप्रत्ययः ॥१६॥

॥ २१ ॥

१-१२५

प्रातारत्नमिति सप्तमं पञ्चमं काञ्चीवलयम् । दानत्वं स्तूयमानत्वादानदेवत्वम् । या तेनोच्यते सा देवता (अ० नु० २-५ इति परिभाषितत्वात् । अष्टमम् । उपेत्यादिके द्वे जगत्तौ । "प्रातारत्नं स्वयम्भुव दानभूर्जितं जगत्तौ" इत्यनुक्तमाहिका । तत्र प्रथमा । अत्रेतिहासमाचक्षते संप्रतिममः कञ्चीवाक्यात् अविर्भाष्यत्वं चरित्वात्वेदाध्यासात् मुक्तकृते चिर-कालमुचितत्वा देदाभ्यर्चनाधीन्य कृतानि च चरित्वा तेनानुज्ञातः पुनः स्वगृहं प्रति वात्सल्यमध्ये-मार्गं राज्ञौ विधान्तः । अत्राते भावयन्त्यत्र पुनः स्वयमो नाम राज्ञाऽनुचरे, मञ्जीवमामो-ऽकम्मात्कञ्चीवलयोऽस्तिकमासत्वात् । स च रथमाः प्रतिबुद्धः सहस्रोत्तम्यौ । तं च राजा पार्श्वे गृहीत्वा स्वकीये वासने उपवेश्यत्यस्य सौन्दर्यमवगात्वा स्वकन्याप्रदानमनाः प्रपन्नं भगवन्कन्य पुनः किनामा त्वमिति । स च दृष्टो मातरं पितरं च स्वदुतान्तर्भाषयते । स च राजा मन्त्राणां हन्तव्यत्वं मुद्रितमनाः स्वगृहं प्राप्यास्मै मधुपर्कमारचन्त्य वक्ष्यमात्वादिभिः पूजयित्वा सत्या दण्डकन्याः कृतं निष्कानककृतं पुङ्गवानां कृतं गत्वा कच्छदूतसदृशं पुनरका-दत्तं रथाच्च प्रादात् । स च सर्वमनुक्रमेण प्रतिगृह्य दीपतमसोऽस्तिकमागत्य तस्मै शार्दूलम् । ननु कदा नामाचक्षन्धतो रज्जुस्तद्वात्मकञ्चीवान् । अथचक्षन्धं च राज्ञ दृष्टोचितम् । अतोऽन्य राज्ञ्यत्वात्प्रतिपक्षो नोपपद्यते । राजनाध्यापने चैव विदुदाच्च प्रतिपक्ष इत्युक्तत्वात् (मनु० १०-७६) । तस्माद् भाष्यस्यार्थिकारो ननु कश्चित्त्वति । नैव दोषः । अथवातो कश्चित्त्वति कस्यस्य राज्ञः पुत्रस्तथापि तेन कश्चित्त्वति स्वयं बुद्धत्वात्पत्न्योत्पादनाय सामर्थ्यमलभमानेन तदु-त्पादनाय वाचितो दीपतमा अर्पित्वा कृतामिकामपत्न्योत्पादनाय प्रेषित्वा राजमहिष्याति-अरत्नं महविद्यां सह रत्नं सज्जमानया स्वयमभारक्ष्यसदृशस्य स्वप्रतिनिधिर्धनं प्रेषिता-मुपि कर्तामिकी वाचितं दास्योमिदं चरित्वा मन्त्रपूजेन जनेनाभिषिक्त्य अष्टिपुत्रीं कृत्वा तया सह देवे । ननुपक्षः कञ्चीवाक्यात् अविः । एतत्सर्वमस्माभिः पूर्वाध्याये नास्त्याभ्याम् (अ० स० १-११६ इत्यत्र सूक्तं विस्तरेण प्रतिसादितम् । अतोऽन्य कश्चित्त्वति स्वयमभारक्ष्य-कञ्ची-वानिति नामोपपन्नम् । दीपतमसः परमर्कस्यकत्वेन भाष्यत्वात्प्रतिपक्षोऽप्युपपन्न एव । इदमादिमुक्तकृतं स्वयमस्य राज्ञा दानप्रथमाक्यानप्रतिपत्तकम् । नन्वनुक्रमयती स्वयमस्य दानस्तुतिरिति दानमुहा भावयत्यं तुहावेति चोभयत्र स्तोत्रत्वं भिक्षांशानुगम्यते इत्युक्तम् । उत्तरसूक्तस्य प्रथमाध्यायि "अर्धिरज्यतो भास्वस्वे"ति दातुर्भाष्यस्यस्य अयमाहत्वात्प्रार्थना-मुपजाय्य प्रथमपातम् । अस्तुतस्तु किमुनाम्ना प्रुक्तं स्वयमभारक्ष्यत्वात् तथा "आ क्वात्स" इत्यादौ बहुलः प्रयोगदर्शनात्स्वयमेव दत्ता (अ० स० १-१२६-३) इति तत्रैव सूक्तं स्वयमभारक्ष्य-अयमाहत्वाच्छाब्दशेषाणि दानप्रतिपक्षीकरित्वेनेकमेव दानप्रसंसाक्यमाक्यानमिति प्रसिद्धम् ।

त च कञ्जोवागानीतं सर्वं पितुर्निवेद्यन्परोक्षेभ्यो वानप्रकारं शंसति । स्वनयो नाम राजा प्रातरित्था प्रातरैवात्मनः सकाशमागतः सन् रत्ने रमणीयं निष्कारिकं प्रातः प्रभातकाले वधाति । अस्मत्सर्वानघौ स्याद्वर्षति । वृद्धाति । तं स्यादपि सर्वं विधिकृतान् । चेतनावान् अदुष्टमित्यवगतवान् प्रतिगृह्य स्वीकृत्य निधत्ते । पितुः समीपे स्याद्वर्षति । अनन्तरं तेन वृत्तेन निष्कारिका प्रजो पुत्र-भृत्यादिकृपां वधयमानः पोक्यन्तानुजीविनं च वर्धयन्तुवीरः शोभनेवीरः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतः सन् रायस्योपेक्षं धनानी पुनः पुनर्वधनेन मयते । असौ राजा सङ्गच्छतामिति तव दातु-राशिचं प्रार्थयते ॥१॥

अथ द्वितीया । अथ कञ्जीवतः पिताऽऽजोतेन वनेन सन्तुष्टो राजानं बहुप्रकारेणावाहते । असौ स्वनयो राजा छगुरसन् । शोभनेबहुभिर्गोभिस्तद्गान् भवतु । तथा छहिरवयः छन्दु हितरमणीयेर्धनेस्तद्गान् भवतु । तथा स्वयः शोभनेरवैस्तद्गान् सक्कस्वै राज्ञे प्रदात्रे वृहत्प्रभूतं धनोऽन्नमिन् । परमेश्वरो धर्मदेवता वधाति । वधातु । वधातु । वतोऽयं राजा गोहिराया-वाजानि बहुसङ्ख्यानि दत्तवान् अतस्तेषामभिवृद्धिप्रार्थनोचनेन । कस्येवमाशोरिति च उच्यते । यः यो राजा प्रातरित्थः प्रातरागामिजतिधे पुत्र आचरन्तं गुरुकुलादागतं पदि पधिकं यद्वच्छ्वा गन्तारं त्वा त्वा वधुनाक्षमाधनेन गवादिधनेनोत्तिनाति । गमनतः कच्छटं वधाति । गतिं निरुद्धाक्षीर्यधः । प्रतिवन्द्ये वृष्टान्त उच्यते । मुक्तीजयेव पदिम् । मुक्कयमाना सती वन्दनं जयतीति मुक्तीजा मुक्कपत्त्यादिबन्धनी रज्जुः । तथा वाद्यको यथा पदि गन्तारं मुक्कपत्त्यादिक-मुत्तिनाति वधःति तथा मयाननुजातमपि त्वा गमने प्रतिवन्द्य गवादीदृशानादिना यो राजा तोत्स्यति स एव भवति । पदिरितिपदं व्याचक्षादेन वास्केन तदुदाहरणस्य मन्वो व्याख्यातः । छगुर्भवति छहिरवयः स्वयं महकास्मे वय इन्द्रो वधाति गच्छाम्यन्तमन्नेन प्रातरागामिजतिधे मुक्तीजयेव पदिमुत्तिनाति कुमार । मुक्तीजा मोक्षनाक्ष सधनाक्ष ततनाक्षेति (नि० ५-१६) ॥२॥

अथ तृतीया । प्रातः पूर्वयः प्रभातकालेऽयं धनं दत्तवान् तस्मिन्नेव छन्दस्य शोभनस्य कर्तारं त्वामिच्छन् प्राप्नुमिच्छन् कदा दृश्यामोति कामयमानोऽहमवास्मिन्दिने इदानीमायम् । प्राप्तोऽस्मि । अथ यद्यपि केवलं प्रातरित्येव अत न पूर्वयुरिति तथापि अयामिन्धुक्त्यादर्था-त्पूर्वयः प्रातरिति गम्यते । कीदृशम् । इत्येतिदृश्येष्टमाधनस्य बागस्य वा पुत्रं पुत्रप्राप्तारम् । पुत्रः पुत्र प्रायतेः (नि० २-११) इति शास्त्रकः । कर्तारमित्यर्थः । केन साधनेन तदुच्यते । वधुमता रणेन समुद्धनवता रणेन साधनेन । वृद्धा तेन सहित इति सहार्थं तृतीया । किञ्च तदानीं तेन समुद्धनेनाशोरंशुमतो बह्नीरूपस्य मत्स्यरस्य मद्माधनस्य सोमस्य । मत्सरः सोमो मन्ते-स्मृत्तिकर्मणः (नि० २-५) इति निरुक्तम् । मत्स्यं वृत्तमभिपुतं रसं पश्य । आस्मानं पायय । इष्टसाधनं सोमयागं कुर्वित्यर्थः । इत्था च अयद्वोरं शिष्यन्तो निबन्धन्तो वीराः पुत्रभृत्यादयो यस्य तं तादृशं स्वदिष्टसाधनबहुधनप्रदातारं वृत्ताभिः प्रियमत्स्यामिकाभिर्वाग्भिकथं । समुद्धं वृत्तः । पुत्रभृत्यादिवीरेयथा प्रवृद्धो भवति तथा कामयेन्मयः ॥३॥

अथ चतुर्थी । पूर्वस्यामुच्यतानीतेन वनेन सोमयागं कुर्वित्युक्तम् । तमेव सोमयागं फल-प्रदंमेव स्मृति । सिन्धवः स्वान्दनीलाः प्रस्तुतपयोधराः । सिन्धुः स्वन्दनाद् (नि०

६-२६ । इति वाचकः । मयोभुक् सुखभाषयिषः । मय इति सुखनाम । मयः सुख्यम्
(निघ० ३-६) इति तन्नामस्य शब्दात् । येनवः प्रीक्षयिष्यो गात्र ईजानं सोमयागमनुतिष्ठन्तं
तथा वक्ष्यमाणं मय इति प्रशस्तिं कुर्वन्तं च । न केवलमजीजानमपि तु पक्ष इत्यध्यवसायत्वेन
मन्युष उपेत्य स्मरन्ति । अशन्ति । प्रीक्षयन्तीत्यर्थः । न च पूर्वस्यामृषि सोमं पिबेन्मुक्त्या-
त्सर्वानं सोमयागानामग्निहोमात्मकस्योतिहोमस्य प्रकृतिस्वात्स्य अर्थातिहोमेन स्वर्गकामो यजेतेति
स्वर्गं एव कर्मत्वेन धृतो न शब्दादिकमिति वाच्यम् । स्वर्गवद्गवादिकामनयाऽपि सोमयागस्य
कर्तुं शक्यत्वात् । न केवलं सोमयागमनुतिष्ठतामेव महत्फलमपि तु सकृत्साधनानि कर्मा-
न्तशाययिषित्वतामपि भङ्गकर्मसत्येवेति द्योयति पृथगन्तं पितृन्प्रीक्षयन्तम् । पतुरि प्रीक्षय-
न्तीति शब्दात्ताव प्राञ्जिनः मयस्य प्रीक्षयन्तं च पुनर्यथावत्त्वयोऽशमिष्यन्त्वयोऽशसधृदिदेतयो
वृत्तस्य धाराः । यद्वा वृत्तकुपवाः । विधानः सर्वत उपेत्य शन्ति प्राप्नुवन्ति । प्रीक्षयन्ती-
त्यर्थः अथ ।

अथ दक्षिणी । सोमयागप्रवृत्त्याप्रत्यक्षेण सामान्यतो दानमेतदादिभिर्धर्मैः प्रवृत्तमिति । यद्वा सोमस्यैव प्रत्युनन्वार्थिवाद्यप्युक्तं वाग एव अभिधानाच्चासुक्तपरिस्मृतिः सोमयाग एव तेः प्रवृत्तमिति । यः सोमस्यैव दृष्टव्यः । इतिरादिवागेन देवान्प्रोक्षति स नाकस्य । कर्मणि एवनाम तद्विद्वद्भ्यम् । न विद्यतेऽहं दुःखं तत्संस्थानं पार्थ वेति नाको वृक्षोक्तः । तथा धृषते—यथा अयं लोकं अमुपे किञ्चनार्कमिति (नि० २-१४) (का० स० २१-३) । तस्य दृष्टे दृष्टते उपविदेते भितः सन्ध्याधिकमाकम्पान्तं तिष्ठति । यद्वा अर्धतिष्ठति । अर्धिष्ठाय प्रमुखो गृह्णाति तिष्ठति । न केवलं स्वर्गाच्चरार्थं किन्तु देवेषु मध्ये गच्छति वर्तते । स्वयमेव देवो भवतीत्यर्थः । इति धर्मिष्ठौ । तस्यै प्रोक्षयित्वा पुनराय मिश्रयः स्वयन्दन्तरीया आपो पूतं तेजोवत्सारमर्धमिति । गच्छति । रसमयो भवन्तीत्यर्थः । किन्मेव धूमिरपि इक्ष्वा सत्यादिकसंस्पर्शान्दृष्ट्वा सती सदा सचकारं विन्दते । तेकपति गोपयतीत्यर्थः । दातुर्जीवनसाधकाप्रोदकानि इतिरादि सप्तधा- नि भवन्तीत्यर्थः ॥३॥

अथ कही । दक्षिणावन्ता बहुविधकाराहरवद्वानिरूपदक्षिणावन्ताप्रदानुज्ञाम् । इत्यन्त एवकारार्थः ।
तेषामेवार्थ इमानि सूत्रौ दक्षिणावन्तानि चित्राणि वाचनीयानि सकलवन्दनमहिमुक्तादिकर्पाणि
वृत्त्याणि शम्भुद्वानि मन्त्रस्तीति शेषः । किञ्च दक्षिणावन्तायेव दिशि सुयोगे सूर्योत्तः सूर्यसम्बन्धिनामो
मोक्तस्तदनुगृहीता मोक्षा वा समुदा भवन्ति । किञ्च दक्षिणावन्त एवावृत्त जराभरक्षरहित
स्थानं भवन्ति । शेषम् । यद्वा । दानोपहतपाप्मानं आत्मानं त्रिदिव्याम्भुतमविनाशो मोक्षं
भवन्ति । प्राप्नुवन्ति । यज्ञेन दानेन (सू० ३० ४-४-२२) इति श्रुतेः । किञ्च दक्षिणावन्त
एवायुः प्रतिरन्ते । आनिदीर्घमेवायुष्यं भवन्ति । प्रवृत्तिरतिर्बद्धार्थः । इतिमिति सर्वत्र
सम्बध्यते ॥६॥

॥ २२ ॥

● 253

यदुक्तम् इति त्रयोदशैः सूत्रैः युक्तं वैर्षलमसं प्रेक्ष्यम् । अथास्तव स्तुत्यानात्वापहोचयम् ।
यदुक्तम् । सप्तोनेत्यनुक्रमशिका । आधर्म्यधिके माध्यमेऽहिनि वराकरायावार्वास्थितमात्ममाद्यभिरका

दशभिः स्तोतः । तथाच त्रीणि कृत्यानीति कवदे सूत्रितम् समवास्थितमुपाकरज्ञाय यदकम्
इत्येकादशभिः स्तोत्रप्रमुखम् । (आ० श्रौ० १०-८) इति ।

तत्र प्रथमा । हे अर्चन् अरक्षकुलसाध तं तव मातं जन्म जननमुपस्तुत्यम् उपेत्य सर्वैः
स्तोतव्यम् । स्तोतैरेतिस्तुष्टाद्य० (पा० ३-१-१०६) इति कवप । ततस्तुक् । कथं स्तुत्यस्तस्मिन् इति उच्यते ।
यद्यस्मात्समुदात्त । अन्तरिक्षनाथैस्तु । उदकसमुद्नापादानाद्यङ्गान्धर्वादिभ्यस्मादनाधिकरज्ञाह्वान्त-
रिक्षात्प्रथमं पूर्वं जायमान इत्यङ्गः । अह्ना समुद्र आदित्यः समुद्नाह्वयः । तस्माद्वा जायमानः ।
सुरादेवं वसवो निरतह (ऋ० १-११३-२) इति वक्ष्यमाज्ञत्वात् । उत वा अथवा पुरीषात्
सकामाग्नी पुरकादुदकात्प्रथममुपजायमानः । स तादृशत्वं यद्यस्मादकम् । महातृप्त-
करोपजमानमनुपहीतुम् । किञ्च । ते पञ्चा पतनसाधनौ पङ्क्तौ ग्येनस्य पञ्चाविधः । तौ यथा
ग्रीष्मपतनसाधनौ साह्याविरपयः । तव बाहु इति तस्य बाहु इव । तौ यथा वेगवन्तौ साह्या-
विरपयः । यस्मादेवं तस्मात्ते जन्म स्तुत्यमित्यङ्गः ॥१॥

अथ द्वितीया । अमेन निवामकेनाग्निना दत्तमेनमग्नं त्रितः पृथिव्यादिषु त्रिषु स्यान्नेषु
वर्तमानः स्तोतव्यो वा वायुरपुनः । रवे योजितवान् । किञ्चैनमग्निमिन्द्रः प्रथमः
प्रहृतम । प्रथम इति मुख्यनाम । अर्धवितुः । अर्धवितवान् । अस्य गन्धर्वः सोमः ।
सोमेन समवा विष्टुः इति वक्ष्यमाज्ञत्वात् । स वायस्य रक्षन् निवामनरज्जुमग्नृभ्याम् । अथहीतुः ।
ईदृशोऽथः कुतः समुत्पन्न इति चेत् । हे वसवो समवो यत् सुरादादित्याद्यग्नेर्ब्रह्मणोभावं
निरतह । नि शेषम् साधु संपादितवन्तः । अह्ना अद्यश्चन्दोका पृथ वमादवः पराभूतवन्तौ ।
हे वसवः स्वर्ग्यापागेह स्वर्गस्यान्धर्वादिपतारो यत् सुरादादित्याद्यग्नेर्ब्रह्मणोभावं निरतह । अतस्तत् ।
निरित्येव समित्यस्य स्यान्ने । तस्मिन् करोतिकर्मा । स च क्रियासामान्यवचना । अग्नी-
विद्याज्ञावशं वतते । सम्यग् चारितवन्त इत्यङ्गः । तस्मिन् क्रिद्मानः तपो सुक् । स्तो-
तव्योऽग्नौः (पा० ८-२-२६) इति कणोः ॥२॥

अथ तृतीया । हे अर्चन् त्वं ब्रह्माऽसि । निवमचित्ताग्रिस्ति । तेन दत्तमाग्न्यङ्गद्वयपरं च ।
तथाऽऽदित्योऽसि । सुराग्निरतयेत्युक्तत्वात् । तथा गुह्येन ज्ञेयं गोपनीयेन तृनिरूपेण वा कर्मज्ञा
सर्वत्र व्याप्तिरूपेणोत्पद्यते । तेन चित्ताग्रिषु स्थानेषु तावमानो वायुरसि । त्रित एनमायुर्निरात्पुन-
त्वात्तद्गुणत्वम् । अथवा गुह्येन ज्ञेयं गोपनीयेन कर्मज्ञा योगादिसाधनरूपेण त्रित एतन्नामक
चूचिरसि । किञ्च हे अर्च त्वं सोमेन समवा सह विष्टुः । ग्रीष्मेव समित्येतस्यार्थः । संतृप्तो-
सि । तेन गृहीतत्वात् । हे अर्च त्वं ते तव दिवि अलोक आदित्ये वा वनमारतस्य त्रीणि
दत्तमाग्न्युत्पात्तकारज्ञान्याहुः पुराविदः । यस्मिन् आदित्यो दत्तमानं वेति त्रीणि ॥३॥

अथ चतुर्थी । पूर्वं दिवि त्रीणि बन्धनानीत्युक्तम् । इदानीं स्थानत्रयप्यपि त्रीणि बन्धना-
नीत्याह । हे अर्चन् ते तव दिवि बन्धनानि वीक्षयाहुः । तानि पूजमुक्तानि । अग्नौ चतुष-
त्रीचित्वाहुः लोकैः प्रहृत्येनामिषोवते । पृथिव्यां त्रीणि बन्धनान्याहुः । अग्नौ स्थानं त्रीर्नामसि
त्रीणि । तया समुदेऽग्नः समुद्रमध्ये समुद्रकक्षापादानात्समुद्रमन्तरिक्षम् । तस्मिन् त्रीणि
बृष्टात्पत्तिनिमित्तानि येषां विष्टुस्तनितमिति । उतेव । इत्यङ्गद्वयार्थः । अपि च हे अर्चन्
अर्च ब्रह्मः पापस्य वारकः पद्मस्यावर्जयता वा त्वं मे मद्यम् हन्तिस्व कथयसि । किं कथयसीति

चेतुष्कले । ते तत्र परमं जनित्रं निरतिशयं जन्म । जनित्रैवादिह वृक्षप्रस्थयः । यत्र येषु । त्रिभूतेषु स्थानेष्वेवाहुः । कथयामि । यद्वा । वृक्ष इत्यस्मादित्ये परमं जनित्रमाहुः । धुराद्वयं वसवो निस्तप्येत्युक्तत्वात् । तादृशं प्रशस्तं जन्म यज्ञसाधनभावेन कथयसीत्यर्थः ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे वाजिन्मन्त्र ते तत्र सम्बन्धीन्यवमाजनाम्बुजसंशोधकानि स्थानानीमा इमान्पुष्कानि घुस्रोकाशीनि । किञ्च सानितुयांगमम्बुस्तुस्तवेमेमानि शकानां निधाना निधानस्थानानि । सञ्चारप्रदेशा इत्यर्थः । किञ्चात्रेव ते तत्र भद्रा भन्दनीया कल्पाद्या रक्षणा वीचादिषु संप्युक्ता रज्ज्वत्प्राप्तयम् । एतृक्तेषु स्थानेष्वप्यस्यम् । रक्षणा विरोधन्ते । वा गोपा गोपावित्त्यो रक्षणा क्षतस्य सत्त्वभूतस्य यज्ञसाधनस्य वाऽथस्य । कर्माणि यही । क्षतमभिरक्षन्ति । अभितः पालयन्ति । ता अपययम् । इष्टयान्ति । यद्वा इमा ते तत्रावमाजनाम्बुजप्रक्षासनसाधनान्पुष्कानि इमानि सानितुस्तत्र शकानां निधाना निधानानि देवयजनभूमयः सञ्चारप्रदेशा वा । अत्रास्मिन्देवयजनस्थाने वा रक्षणा गोपास्तत्र पालयितारो राजपुरुषा कृत्स्विजो वा क्षतस्य सम्बन्धिनोऽभिरक्षन्ति ता अपययम् ॥५॥

द्वितीयस्य तृतीय एकादशो वर्गः ।

अथ षष्ठी । हे अथ ते तत्रात्मानं शरीरं मनसास्मदीयेन प्रवृत्त्यामनवाता चेतसारादित्यद्वे स्थितमजानाम् । जानामि । अतिव्याप्तं भावयामि इत्यर्थः । कथम् । अथः । अवस्तात् । तामध्याहु भूमेः । भूमिमारभ्य दिवास्तारिषोक्तं मार्गं दिवि वा पतयन्तं गच्छन्तं पतङ्गमादित्यमयः । अथः । व्याप्नोमि । अतो व्याप्तं जानामि । किञ्च शिरोऽपययम् । तत्र शिर एषं पश्यामि । कथम् । दर्शयामिः शोभन्ममनसाधनेरेवभिरपार्षे, पार्षाभिर्मांसः । आदित्यमयकलादप्युपरिभूतेः सत्यलोकमार्गेत्यर्थः । तत्र प्रतिबन्धाभावात्मागोक्षामुक्तस्वरूपम् । तद्यथाधे-
स्तेजइमानमुपवृपरि व्याप्नुवन् । पतन्ति पतनवत् । शिरोऽपययम् । भावयामि । एषं लोक-
अपभ्यासं भावयामीत्यर्थः । यद्वा ते आत्मानमेव भावयामि मनसा दिवा शीतनारमकेनाप्त-
रिक्तमार्गं दिवःस्काद्याहुरवोऽवस्ताद्व्याकुल्यं पतन्तं वागदेशं प्रति व्याप्नुवन् अत एव पतङ्गं पतनप्रीतिमयःस्तदादित्यसदृशं वा । एषं तत्र शिरो भावयामीत्यर्थः । शिराबंधमपययम् । शक्त-
रूपेर्देवयजनमार्गेर्तद्विमानम् । यज्ञदेशं व्याप्नुवन् पतन्ति यीश्यामि शिरः पश्यामि । यद्यप्यात्म-
हन्दन सधिरस्कं शरीरमुक्तं तथापि देहात्पूर्वं शिरसो द्रव्यमागत्वात्पृथगाभिधीयते ॥६॥

अथ सप्तमी । एषं गमनानन्तरं हे अथ ते तत्रोनममुक्तकपेयोऽनृष्टतमं रूपमत्रास्मिन्द्याग-
देशेऽपययम् । पश्यामि । कीदृशम् । गोभृम्याः पदं स्थाने देवस्थाने देवयजनप्रदेशे वाजिधा-
वनस्थाने देवः । कर्माणि यही । इष्टमिष्टमाहमन्त्रमज्ञानि वा आ समतो जित्तिपमाहम् । गन्तुमिच्छन्तम् । हे अथ ते तत्र यदा मर्तो मनुज्यो भोता भोक्तव्यमन्नमन्त्रामह । गच्छि-
गतिकर्म । अनुक्रमेण समीपं गमयति । आदितु अतन्तरं तदानीमेव तदनुप्रवर्तितलम्बमकृत्वा
पांस्रुो महानृप्येव दर्शनमृतमो मर्कामृतमः सन् शोषधीरकाम्यजीवः । गिरसि । अज्ञयामि ।
महानुभावोऽपि त्वं कौशिकान्वदत्तच्छेन पुरुरेण दीपमानं स्वल्पं मत्पमनुग्रहात्स्वोक्तो-
चोत्यर्थः ॥

अथाष्टमी । इदानीं कृच्छस्य लोकस्यापि मुख्य इति प्रतिपादयति । हे अथेन गमन-

शीलाश्च स्वा स्वामनु अनुसृत्य रथो गच्छति । ततः पुरतोऽधस्य गमनान् । तथा मर्षो मर्त्यस्त्वा स्वामनु । जाल्येकवचनम् । अनु गावः । गावोऽपि स्वामनुगच्छन्ति । तथा कनोर्ना कन्यकानां स्त्रीणां भगो भाग्यं सौम्यं स्वप्नगमनु । तथा मातासो माताः सकृन्वात्मका अन्येऽप्यसमूहा बस्त्रादिदेवगणा वा स्वामनु अनुसृत्य तव सख्यमोषुः । सखिभावं गच्छन्ति । देवा आत्स्वजो द्योतमाना देवा वा स्वामनुसृत्य ते वीर्यं वीरकर्म मर्मिरे । स्तुत्वा मन्ति । अतः सर्वोऽपि स्वामनुसरति त्वं तु सख्यं बंध इत्यर्थः ॥८॥

अथ मन्त्री । अथमन्त्रो द्विरक्ष्यभङ्गो द्वितरमन्त्रीयभङ्गो वा । उक्ततद्विरक्तो द्वय-
रमण्यभङ्गस्थानीयशिरोरुहो वा । अस्य पादा अयः । अपोमयाः । अर्धप्राङ्महता
इत्यर्थः । तथा मनोऽत्रा मनोऽत्रेणाः । अर्धवर्तदिन्द्रविशेषम् । ईदृशस्याश्वस्य सामभ्य
प्रति मनोऽत्रेण इन्द्रोऽप्यवरो निकृष्ट आसीत् । किञ्चास्याश्वस्य हविष्यं हविषा मन्त्रवान् ।
स्वार्थिको यत् । अत्रनवोऽयं हविषोऽपेक्ष्य देवा इति सर्वेऽपि देवा आत्यन्तं प्राप्ताः । न इन्द्रो-
ऽर्थवत् प्रथमः प्रथमभावी सख्यार्थतद्भव । अर्थाद्यनवान् । सदाविष्टं न त्यक्तोऽस्त्वेन वाऽऽभितवान्
इत्यर्थः । इन्द्र एव प्रथमो अर्थात्तद्विनिर्मुक्तम् ॥९॥

अथ द्रष्टा । अत्राश्वसमूहस्तुतिद्वारेणाथं स्तूयते । ईमान्ताः । ईरिताः प्रेरिता आम्ना
येषां ते सधोक्ताः । विरमान्ता इत्यर्थः । निमित्तमध्यमानः । संसृताः संज्ञता मध्यप्रेक्षा
येषां ते सधोक्ताः । मध्ये निबिडा इत्यर्थः । अथवा शरीरस्थते विशेष्ये । इम ईरित-
पुरतो जुष इत्यर्थः । तादृशः पृथुरन्तो जघनप्रेयो येषां ते तादृशाः । तथा सिद्धि-
मध्यमासः । संसृतः संगतः संलग्नो मध्यभागो येषां ते तादृशाः । पुरस्तात्प्रीडाः संलग्नमध्या-
श्वेत्यर्थः । जघनपुरोभागावपेक्ष्य सिद्धिमध्यमा इत्युक्तम् । समित्यवमुपसर्गो यतस्त इत्या-
त्म्यतेन सम्बन्धायितम् । शूरदासः । चिकमर्षीलाः । दिव्यान्तो शिविभवा अत्या अतन्-
शीलाः । यद्यप्यपमदनाम तथाप्यवदुस्त्वय वक्ष्यमाणात्वादर्थं वीरिकोऽवगन्तव्यः । ईदृशा
अथाः अक्षिप्तः । एकस्यापाराशो बहूनां समूहः अक्षिप्तपुष्पते । शीघ्रभावनाय अक्षिप्तः
पङ्कतीभूय संयतन्ते । सम्बन्धयन्तं कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ईसा इव । ते तथा अक्षीमृता
ईमान्तास्त इत्याद्युक्तरूपाः सन्तोऽन्तरिक्षे गमनाय यतन्ते तद्वत् । कदा । तत्राप्ये । यद्यप्य-
था दिव्यमध्यमं गमनं गन्तव्यं वा मागमाक्षिप्तुः । व्याप्नुवन्ति । तथा । अयं मन्त्रो वात्से-
नेन व्याख्यातः—ईमान्ताः समीरितान्ताः पृथ्वन्ता वा सिद्धिमध्यमाः संसृतमध्यमाः शीघ्र-
मध्यमा वा अपि वा शिर आदित्यो भवति बह्वुर्गते सर्वाणि भूतानि मध्ये येषां तिष्ठति ।
इदमपीतरास्त्वर पुनस्मादेव समाभिताम्येनादिन्द्रियाणि भवन्ति । संश्रुद्वाप्तो दिव्यासो अस्याः ।
शूरः शर्वतर्गतिकमेशो दिव्या दिविता अत्या अतनाः । ईसाइव अक्षिप्तो यतन्ते । ईसा
इन्तेर्मात्स्यव्याजम् । अक्षिप्त इति अक्षिः भवतेः समाभिता भवन्ति । यदाक्षिप्तपुपुषापुरिष्य-
मज्जमज्जनिमाजिमधाः (नि० ४-१३) इति ॥१०॥

द्वितीयोऽयं सूत्रोऽयं इत्यर्थो कर्गः ॥

अर्थेकादयो । हे अर्थेन तव शरीरं कर्मिष्यु पतनशीलं व्याहर्तमित्यर्थः । तथा तव चित्तं
मनो वातइव भ्रजीमान् । शीघ्रगमनवायुनिव । तद्वत्शीघ्रगमनानुसृतमित्यर्थः । किञ्च तव

नद्यानि चिरसो निर्गताः शृङ्गस्यानीयाः केयाः पुरुषा पुरुषु बहुषु प्रदेशेषु विप्रिता विप्रितानि ।
विविधं स्थिताः । किञ्च त एकारणेषु उर्ध्वरात्रा मनीहराणि पुरुषाद्यानि वा । एवंभूताः
केयाश्चरन्ति । बह्वाऽथस्य शृङ्गाभवात्तदुक्तानि तैजसीस परिगृह्यन्ते ॥११॥

आचयेधिके मध्यमेऽह्न्यभिगुपेये मानामित्र ख० स० १-१६२) इति सूक्तान्तरमुपप्रागाच्छ-
सर्गमिति हे खचौ संसनीये । सूक्तिं च । “उच प्रागाच्छसर्गमिति हे” । आ० औ० १०-८, इति ।

तेषां सुको द्वावृत्ती । अयमर्वाऽश्चकुशलो वाज्यचः शसनं विशसनस्यानभुपरागात् । उपपत्तिः ।
किं कुवन् । देवकीया मनसा देवान् गच्छता मनसा वीधवानो ध्यावन् । किञ्चास्य पुरः
पुरस्ताद्वाभितद्वनम् । बन्धुभूत इत्ययम् । बह्वाऽस्य बन्धनस्थानीयोऽविमुक्तत्वात् । एवंभूतोऽजः
पुरो गीयते पुरतः प्राप्यते । अतु अनुसृत्य क्वादनस्ताम् । अत्र यत्पुत्रयोः पंचवसितोऽथ एक
एव, तथाप्यभाभोभवात्तस्यऽकृताय पश्ययम् । बह्वा अन्विति क्रियया सम्बध्यते ।
कवचोऽनूवायाः रेभाः स्तोतार कृत्स्नो बन्ति । गच्छन्ति । ये वा अनूवायास्ते कवच
इति ज्ञेयोः । बह्वा कवच इति मेधाविनाम् । कविमनीषी (निघ० ३-१५) इति तस्मात्तु
पठितात्वात् । रेभ इति स्तोत्रनाम् । रेभो जरिता निघ० ३-१६ इति तत्र पाठ्यत् ॥१२॥

अथ अयोदशी । अश्विनरक्षकुशलाऽयमथ उपपरागात् । उपपत्तिरिति । किम् । यत् परममुत्कृष्ट
सर्वस्य सङ्गस्यामं सुहृत्तभिरेकव निवासबोध्य स्वर्गाभ्यं पश्वन्ति तत् । किमयम् । पितरं मातरं
आप्याभिमुख्येन प्राप्नुयुः । हे अथाद्यास्मिन्कामे सुहृत्तमः प्रीततमः स्वर्गं प्राप्नोमीति इवमुक्त
इत्यर्थः । एवंभूतो देवान्मनसा । गच्छः । दितव्यो यत् उपयुक्तस्य पयोः स्वर्गप्राप्तेः सगर्भ्यो
यु सन्वा मध्यः । स० स० १-२-४-२) इत्यादिमन्त्रान्तरार्थमिद्विद्योत्तमार्थः । आधानन्तरं यजमान
आनास्ते कर्म । वायुचेः इतिदुक्तवते स्वर्ग्ये । कानि । वाय्विधि । भरणीयानि धनानि ।
बह्वा पुनस्त्य व्ययचः । आद्यास्ते प्रार्थये यजमानार्थम् ॥१३॥

द्वितीये कृमीये त्रयोदशो वर्गः

॥ २३ ॥

१-१६४

अत्यवामस्येति द्विपञ्चादष्टमस्यैव सूक्तं द्वातमसम् । अत्रयमनुक्तमिदं वा अत्य द्विपञ्चाद-
ष्टमस्यैव त्वेकस्यैवप्राप्त्यापनप्रवर्तितवाक्यान्वयः प्रायेक्ष शानमोक्षाक्षरप्रशंसा च पञ्चपादं सार्धजानां
यज्ञावर्धयन्मिदं सप्तपदानां गौरीरिति जगत्तः । अतश्चतुर्षु वैश्वदेवे चन्द्राः समुदा इति
वाचः समुदा आपोऽक्षरं सा प्रस्तावदर्शकः सक्रमवमिति एकभूम उद्यायं धूमिमिति सोम-
अथः केचिन् इत्यग्निः सूर्यो वायुश्च केचिन्धत्वारिवाग्वाच इन्दुं मित्रं सौम्यौ द्वावृत्तेति संवत्सर-
संन्यं कात्रचक्रवर्जने वस्ते सरस्वत्ये यज्ञेन साध्वेभ्यः परानुद्भूत सौरो वर्जन्वासिदेवता वाऽन्या
सरस्वते मृषां च वेति । अथ स्तुत्यनकुत्वेन स्तुतिनामस्वास्वीवस्त्वादिद् सूक्तमक्यस्तद्वनम् ।
इदमेव वेत्तव्यं सुहृदेन बोध्यते । अस्मिन्सूक्ते प्रायेक्ष संवत्सोत्पापनादयो बह्वोऽवा-
प्रतिराद्यन्ते । अविहितवाहिकिनुच इत्यनया संज्ञा उच्चाप्यते । पृच्छामि त्वेत्तत्र प्रश्नः प्रतीक्यते ।

इत्येवं त्रैविश्वमयं प्रतिबध्नन्म् । य ईं अकारेत्यादिना ज्ञानप्रणम्या प्रतिपाद्यते । अथर्वं गोपामित्या-
दिना ब्रह्मस्याज्ञात्काररूपस्य प्रणम्या । य ज्ञानोन्त्यजस्य ब्रह्म । हा उपजन्त्यादिना तस्य प्रणम्या ।
पञ्चपादं पितरं, स्याकं जानां सप्तवं, यद्वायवं आधि, अयं स विष्णुः, सप्तार्धगमां, गौरीमिमाम्येति
पदं जगत्स्यः । समानमेतदित्यनुष्टुपः । तस्याः समुदा इति । प्रस्तारणकृत्तिः । नक्षत्राणां ह्यन्तर्धाने
भूत्रितम् । प्रस्तारणकृत्तिः पुरतः पि० ६-४ १ । इति । पुरतः पूर्वाहं द्वादशाक्षरौ जागतौ पादौ तनो
द्वादशाक्षरौ गायत्री सा प्रस्तारणकृत्तिरिति सूत्रार्थः । अनुक्रमवधामनुष्टुपम्—आद्यौ चेन्द्रस्तार-
णकृत्तिः अनु० ८-६ । इति । शिष्टा अनादिद्वपरिभाषया त्रिन्दुमः । गौरीमिमाम्येन्द्रे-
तदन्तानां द्विन्द्रे देवा देवता । तस्याः समुदा इत्यस्या पूर्वाहं देवता । जगत्तार्क्ष्यायः ।
शकमयमित्यस्याः पूर्वाहं देवता शकभूमः । उक्ताः पूर्वाहमित्युत्तराहस्य त्रयो देवता । त्रयः केचित्त-
इत्यस्या अग्निमूर्त्यवायवः । अरवारिषागित्येषा तार्क्ष्याय देवता । इन्द्रं मित्रं वरुणम्, कृन्वा निषान-
मित्येते सूर्यदेवते । द्वादश प्रवह इत्यस्याः सप्तत्यरात्मा काम्यो देवता । कन्तेत्यस्य इत्यस्याः
सरस्वती । यज्ञं जेत्यस्याः साध्या देवाः । समानमेतदित्यस्याः सूर्यः पर्जन्यो वायव्यो वा
देवता । दिव्यं उपजन्मित्यस्याः सरस्वान् सूर्यो वा देवता । कृन्वा मूकस्य विनिर्वाण शौनक
आह । स्तेवं कृन्वा द्विती मोहात्रिषाकोपांशिकः शुचि । मूकः त्र्यश्वत्थवामीथं क्षिप्रं मुञ्चेत
किलिक्वाय इति अनु० पि० १-२६ । महाव्रते वैश्वदेवशब्दं वैश्वदेवं निविद्यामं द्विपत्नीकं तत्रास्य
वामरूपेत्यादिकथ्येकवारिष्टत्वं प्रथमं प्रतीकम् । पञ्चमारण्यके भूत्रितम् । अस्यवामरूप
पवित्रस्य होतुरिति स्वामिस्य देवतस्य एकवारिष्टतम् । ऐ० आ० ५-१३ इति ।

तत्र प्रथमा । अत्र द्वितीयादे तत्त्वप्रदर्शने, प्रथमपारं प्रतिविशेषणं योग्यक्रियार्थमन्वयो
 यज्जह्योऽध्याहारः । योऽयं दिवि योतते तस्यास्य आत्मस्य अन्वीयस्य सम्प्रज्ञीयन्प्राशंग्यार्थिभिः
 सर्वैः शेषनीयस्य शमितस्य पालयितुः प्रकाशदृष्ट्यादिप्रदर्शनेन पालयन् । तथा योऽयं दिवि
 योतते तस्यास्य होतुर्ज्ञातव्यस्याह्वानार्हस्यादित्यस्य मध्यमो मध्यमस्थानः । मध्ये नचो वायु-
 लप्यते । आदित्याग्नी चोद्देशस्य मध्यमस्त्वम् । स वायुः सच न च्याप्तः । नहि वायुरहितः
 कश्चित्प्रेक्ष्योऽस्ति । तादृशो आतास्ति । आनृत्यानीयो भवति । यथा माके आता विनृपनस्य
 भागं हरति तद्वत् मध्यमस्थानमन्तरिक्षयोक्तं वा हरतीति । कृष्णं रश्मिभिराहृतानो भौमजो
 रत्नानां इत्याह्वा आनेत्युच्यते । पित्र्येण चनेन स्वाजितेन वा मर्त्ययो भवतीति आता । मध्यमो
 वायुरपि कृष्णार्थं रश्मिर्भर्तव्यो भवति । किञ्च पूनपृष्ठः । पूतमाहुर्निमज्जन् पृथ्गे यस्य तादृशो
 आता तस्य मृनीयोऽस्ति । भवति । त्रयाह्वां पूर्यस्मृनीयः । उक्तोभयापेक्षया मृनीयस्त्वम् ।
 आनृत्यं प्रतिपादितप्रकारेणापि दृष्टव्यम् । शत्रौ सविनुस्तेजोभागस्य हरहानु । पित्रा
 स्वकीयतेजसो भागस्य तन्धमेव भर्तव्यत्वाद्वा आनृत्यम् । अर्जुन आनृषु मध्ये पुरोदंते विपति
 विहरी प्रज्ञानां पालयितारं सप्तपुत्रं सर्पक्षरग्नियुगोपेतम् । ऐतिहासिकपक्षेऽदिति पुत्रकार्येति
 प्रकृत्युते सिप्रवरुणादिपर्वदितिपुत्रेषु आनृत्यादित्यस्य मध्यमपुत्रत्वम् । ईदं महानुभावमादित्य-
 मपयम् । अज्ञानम् । भावनया आत्मन्नेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । तपोऽहं सोऽग्नीं योऽलौ
 योऽहमिति क्षुतिः । एव वा । अन्व वासस्य विश्वस्योद्धारितु । सन्दुरित्यर्थः । पलितस्य
 पालयितुः । स्वसृष्टस्तत्पावनशीत्यस्य होतुराहानु । स्वस्मिन्महानुदित्यर्थः । परमेश्वरस्य

सृष्ट्यादिकर्तृत्वं कृतिस्मृतितपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तस्य तादृशस्य परमेश्वरस्य आत्मा तद्भाग-
हारी सर्वधर्मतः सृष्ट्यात्मा मध्यमे सर्वत्र मध्ये वर्तमानोऽस्ति । अग्निराग्नयेन वर्तते । स चाग्नी
व्यापनशीलः । यद्युना वै गौतम सूत्रेणार्थं लोकः परम लोकः सर्वाणि भूतानि सर्वेष्वानि
(बृ० उ० ३-७-३) इति श्रुतेः । यक्ष्यमाणाविराडपेक्षाया वा मध्यमत्वम् । किञ्चास्य परमेश्वरस्य
तृतीयो पृतपृष्ठः । पृतमित्युदकनाम । तेन तत्कार्यं शरीरमुच्यते । तदेव पृष्ठं स्पर्शकं वा
वा कच्छ स तादृशः । पृष्ठं स्मृतंतेः (नि० ४-३) इति निरुक्तम् । यद्वा प्रदीपपृष्ठः । पृष्ठमध्यः
कुन्दाशरीरोपसङ्गकः । प्रकाशितशरीराभिमानोत्पद्यः । न त्वत्वं सूक्ष्मशरीराभिमानिसूक्ष्म-
वस्त्वर्थन्याविषयो भवति । अनेषु मध्ये किंप्रतिम् विषां प्रज्ञानी प्रतिम । उपलक्षयामेतद् ।
सर्वस्य प्रतिमित्यर्थः । सर्वस्य प्रतिः सर्वस्येष्टान इति श्रुतेः । सप्तपुत्रं सप्त लोकाः पुत्रा पश्य
तादृशम् । इदमाववा बृहस्पतिराकमित्यर्थः । अपरयम् । फण्यम् । साक्षात्करोमीत्यर्थः ।
अपरमर्थः । स्वाधीनमायो जगत्कारणभूतः परमेश्वर एकः । तत्त द्रव्यकौ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानिनौ
हौ विराट्सूक्ष्मात्मानौ । तेषु मध्ये द्वयोः साक्षात्कारेण मोक्षाभावात्स्थूल्यादिकारणं परमेश्वरं
श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धं अथवा मनसादिमाधनेन साक्षात्करोमीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि अज्यात्मपरतया
योर्जायितुं शक्यम् । तथापि सप्तत्वाभावाद्वा विस्तरभयाच्च न लिख्यते । यत्र हासपक्षेत्वादी
स्फुटमाध्यात्मिकोऽर्थः प्रतीयते तत्र प्रतिपादयामः । अर्थ मन्त्रो यास्केन व्याख्यातः । अथ
वामस्य वननीवस्य पक्षितस्य पालयितुरित्यादिना । (नि० ४-३६) । तच्च व्याख्यानमन्त्रानु-
सन्देयम् ॥१॥

अथ द्वितीया । एकचक्रमेकधाज्ञोपेतम् । यद्यपि सप्त चक्राणि तथापि तेषामेकचक्रत्वादेकचक्र-
मित्युच्यते । एवं रश्मिश्चन्द्रमाश्च सूर्यस्य सप्तचिह्नं सप्तैतत्सप्तम्याका अथा युजन्ति । अथ
बहन्ति । यदन्त्यर्होरात्रनिवादाय । किं वस्तुतः सप्त मेत्याह एकोऽयं सप्तनामा । एक एव
सप्ताभिधानः सप्तकालमनप्रकारो वा । एक एव वायुः सप्त कपरिधिं पृथ्वा बहतीत्यर्थः । वाग्धन्वीन-
त्वाद्वास्तरिजमङ्गारस्य । एकचक्रमित्युक्तं कीदृशं तदित्यत्र आह । त्रिनामि । बलवत्तममध्य-
स्थितनाभिस्थानीर्वाच्यदुपेतम् । अजरम् । अमरशब्दमेकम् । अनन्यम् । अर्थाभिलम् ।
पुनस्तद्देह त्रिलोच्यते । यत्र यस्मिन्नर्थे इमा दिग्वा सर्वाणि भुवना इमानि प्रसिद्धानि आताम्यधि
आभित्य तास्युः । तिष्ठन्ति । यद्वा एकचक्रमेकवारिजमसाहाय्येन सञ्चरन्तं श्वमादिन्यमगहनं
सप्त युजन्ति । सर्वस्यैवभावाः सप्त युजन्ति । सप्तमकस्या वा रश्मयः सप्तप्रकारका श्रुतयो वा
अनाधारज्ञाः परस्परविरोधज्ञाः बहून्त एकः साधारण इत्येवम् । अथवा सासङ्ख्यात्मकाः षट्,
अपरोऽधिमासात्मक एक इत्येव सप्तमया युजन्ति । एतस्य कार्यं निवहन्तीत्यर्थः । श्वकोऽसहायो-
ऽयं व्यापनशील आदित्यः सप्तनामा सप्तरश्मानि सप्तमपितारो रश्मयो यस्य तादृशः । सप्त
श्रुतिभिः स्तुयमानो वादित्यो बहति । चारवति । अमयतीत्यर्थः । किम् । त्रिनामि चक्रम् ।
तिष्ठो नाभिस्थानीयाः सप्तम्याः संबद्धा वा त्रय श्रुतयो यस्य तादृशम् । के ते । प्रोच्यवर्णी-
देमन्ताक्याः । यद्वा भूतमविष्यद्वर्तमानाक्यास्तृयः कामान्त्रिनामयः । तद्विशिष्टं चक्रं
चक्रमपुनःपुनःपरिममसाहं सर्वस्वराक्यं चक्रमज्जमरयम् । न हि कदाचिदपि कालो
जिज्येते । अनान्निधनः काल इति श्रुतेः । अनन्यमर्थादहम् । ईदृशं सर्वस्वराक्यं

फलं नानाकालावयवोपेतमयमादित्यः पुनः पुनरावयवयति । सर्वस्मरादवाचीनानां तत्रैवान्तर्भावान् । ततो युगादीनां तदादृष्टित्वाध्यन्वात्सर्वस्मरस्य चक्रेण निरूप्यम् । पुनः कीदृशं तत् । यत्र यस्मिन्नत्र इमा दिवा भुवना सर्वाणि भूतान्यपि नश्युः । आश्रित्य तिष्ठन्ति । कालाधीनत्वात्सर्वस्य न्यते । ईदृशस्य कालस्य कारणभूतपरमेश्वरपरिज्ञानेन मोक्षमज्ञावान् ज्ञानमोक्षज्ञानप्रशंसा चेत्यनुकमगायामुक्तम् । अयमपि मन्त्रो यस्मिन् सप्त युज्यन्ति यथैकैकमेकवारिजामिन्यादिना व्याकृताः, नि० ४ २७ । तद्वाच्यमुपेक्ष्यम् ॥२॥

अथ मृतीया । इममुक्तस्वरूपमादित्यस्मादन्वात्सर्वस्मरस्य वा इव वे सप्त जस्योऽपि-
तत्पुः । आश्रित्या । सर्वस्मरस्योऽप्यतन्मात्रपुत्रादिवमरात्रिमुहूर्ताक्याः सप्तावयवा आश्रित-
प्यन्ति । कीदृशं यम् । सप्तकम् । चक्रेण चरणात् क्रमजान्ता चक्राच्च यमयः । न सप्त यस्य
स्थस्य तादृशमुभयार्थकं इव पूर्वोक्ता आश्रित्या अथा व्यापनरीत्याः सप्त कर्तुम् । निवर्तन्ति च ।
तादृशो सप्त रुमरः स्वयं मरणाः । स्वरादित्यः । तेन सारिता । तस्यैवं स्वसुभूता वा सप्त-
सकृदाका समयं क्षुत्तर्भाभिभवन्ते । अरिभूमिभवनं सप्तप्यन्ते । आमाचारजाः परस्परविल-
क्षणकार्याः बहवः सप्तमाधारक एक इति सप्तकम् । बहुकमापद्वयात्मकाः पर तयोदयमाया-
त्मकः सप्तम इति सप्तकम् । कीदृशो य इति तदुच्यते । यत्र यस्मिन्नत्र उभयार्थे सप्तं वाची
स्तुतिरुवाचां सप्त सप्तविधानि नाम समानानि सप्तस्वरूपानि निहितानि । सप्तस्वरूपेण
सामभिः स्तुतव्यमर्थः । वहु गतामुदकानां सप्त सर्वज्ञस्वभावानि नाम समानानि यत्र यासु
स्वसु निहितः । स्वसारः परस्परस्वसुभूता देवलोऽभिभवन्ते ॥३॥

अथ कथं । एवं प्रपञ्चस्य कालावयवतां प्रतिपाद्य तस्य कारणभूतस्य परमेश्वरस्याविश्वक-
माह को इत् । को इत् ? यकनुयात् । कदा । प्रथमम् । क्व । पूर्वम् । अस्याकृतावस्थाया-
मित्यर्थः । किम् । जायमानम् । प्रथमभाविकारावयवम् । उत्पद्यमानं प्रपञ्चमित्यर्थः । युज्यन्ते
हेतुमाह । यद्यस्यात्स्वरूपस्य स्थित्यस्य सद्योऽपि । उपलक्ष्यमेतत् । कावमावमापन्नमि-
त्यर्थः । अतस्यास्मिन् हितादरीरा सांख्यप्रसिद्धा प्रकृतिवदान्तप्रसिद्धा रावता माया विभर्ति ।
गद्यवन्तर्भावयति । अकृतावस्थायादामनस्योऽदरीरः परमेश्वरो विभर्ति । यदा केवलः परमे-
श्वरो मायासंविताः कश्चिद् अर्थाजमित्वा नुत्पत्तिमयमे द्वाद्विमादितस्य कर्मादिभावात्को ददति ।
तदानीं मनो नित्यमात्मा च नित्यस्तत्संयोगात्कश्चिदात्मा जानातीति चेत्योऽपि न सप्रवर्तनीयत
आह । भूत्याः सप्तानि पापि सप्तं शरीरम् । अष्टः प्राज्ञः । तदुपनिमित्तं सूत्रं शरीरम् ।
अष्टं शोध्यतम् । एतत्सप्तपातुपलक्षकम् । यद्यपि शरीरं पञ्चभूतात्मकं तथापि भूतद्वयप्रत्य-
क्षत्वात्तदपेक्षयोगम् । आत्मा सैः सप्तद्वयमेतत् । क स्थितुः । कुत्रास्ते । न कश्चिदस्तीत्यर्थः ।
नास्त्येकैकमिच्छ (दे० आ० २-४-१) इति श्रुतेः । विद्वांसं जगत्कारणविषयज्ञानवन्तमस्य गुर्व-
दिकमेतत्कारणं प्रष्टुं कः शिष्योऽप्यमर्तिरुपगात् । उक्तव्यति । तादृशो हेतुर्द्वयसंघातरूप
आत्मा तस्मिन् समये कुत्रास्ति । प्रहा प्रतिपत्ता बोधावपि न स्त इत्यर्थः । न तु तद्विनीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्यदिति श्रुतेः । वहु क्रमं प्रथमभाविन जगतः कारणभूतं को ददति । कः
साक्षात्करोति । जायमानमस्थान्वन्तं मनुष्यमर्थास्थकः परमेश्वरः शरीरमशरीरो यद्यस्याह
विभर्ति । इष्टुर्पि तत्कावत्वादिति भावः । शिष्टे समानम् ॥४॥

अथाष्टमी । माता सवन्त्र निर्मात्रो पृथिवी पितरं वासकं द्युलोकं तत्स्थं द्युलोकस्थमादित्य-
मित्यर्थः । समावभासः । आभरणे । किमधम् । कृते । उदके यज्ञ वा निमित्तभूते सति । केन
होतव्यः । धीती । धीत्वा कर्मणा वागादिरूपेण । स्वकीयेनात्यस्रोमादिहविषा तपवतीत्यर्थः ।
अथे ततः पूर्वं पितरं च भवतास्यामभिप्रायवता वेतसा सञ्जग्मे । सत्यिहो वतसे कसु । वृष्टि-
मकरोदित्यर्थः । अनन्तरं सा माता बीजसुगन्धमधमच्छावली गन्धस्या गन्धसेने गन्धोत्पत्ति-
निमित्ततन रसेन निविद्धा नितरां विद्वामीतु । यद्वा गर्भं रसं गोपध्वाद्युत्पादनसमयमुदकं यस्याः
सा तादृग्युदकेनात्यन्तं क्लिप्ता निविद्धा कृत्रोक्तसदृशमुत्वेन नितरां विद्वारिता भवति बीजवापार्यम् ।
अत्रायं समाधिः । यथा कश्चन दानिदृश्वार्थं स्वर्पति युषामं धीति । स च तस्यामनुरागयुक्तः
संगतो भवति । सा वास्तवतो सती पुत्रा जन्मतीति तद्वद्वापि । अनन्तरं नमस्यन्त इतु मावि-
सीहि प्रियकृष्णायन्नवन्त एवोपवाकमुपेत्य वचनं परस्परं सम्पर्गाभिवृद्धानि सस्यानीति वचनमोयुः ।
प्राप्नुवन्ति । यद्वा इविसकृदाकवन्त उपेत्य वचनं प्रेक्षादिरूपमीयुः । इदौ सत्यां सत्यादिवारा
वागमनुतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥५॥

अथ नवमी । माता । निर्मायन्तेऽस्यां भूतानीति माता धौः । दक्षिणाया अभिममतपूरण-
समर्थायाः दक्षिणा पुरि निबंद्ध्ये युक्ताऽऽसीतु । वचन्याय समर्थाऽभूदित्यर्थः । कर्माणि तदुपपन्ते ।
गर्भो गन्धधानोय उदकसङ्घो वृजनीतूदकवतोषु मेघपङ्क्तिषु अन्तर्मध्येऽतिष्ठतु । तिष्ठति । अन-
न्तरं वत्सः पुत्ररुधानीय उदकमर्धाक्षतु वाजलपु मेघरगिमवायुतपुस्तुं मत्पदमीमत् । वयस्य-
समये एवर्थाति । अनन्तरं विश्वकृष्वं विश्वरूपवतीं नामभवयत्तु । अनुक्रमेण पर्याति । वयसी-
त्यर्थः । यद्वा त्रिषु योजनेषु सत्सु वत्सो मेघो वयस्याय गां भूमिं प्रस्थमांसेतु । अनन्तरं सर्वो ज-
गःऽनुक्रमेण विश्वकृष्वं सत्यादिभिर्गतां रूपवतीं भूमिमपायत्तु । वयसि ॥६॥

अथ दशमी । एकः प्रधानभूतोऽमहापो वा पुत्रस्थानीय आदित्यः सवन्त्रराज्यः कासो वा
तिका मातुः सत्यवृष्टपाद्युत्पादिविधोः । शिष्यादित्योक्तप्रथमित्यर्थः । तथा श्रीन् पितृन् जगतां
पार्यायितुम् । लोकत्रयाभिमानिनोऽग्निवायुमूषां कथान् । विभन् सन् ऊजस्तत्प्री । उज्जता-
ऽऽवन्तदीपस्तिष्ठति भूतभविष्यदात्मना । सुदपक्षे सवन्त्रः उज्जतः । इमेन नादगलापयन्ति ।
रत्नानं नव कुर्वन्ति । नहि काम आदित्या वा अज्जन पराभूवते । दिवः पृथ्वे द्युलोकस्थापयन्त-
विश्वे मन्त्रवन्तः । गुप्तं परस्परं भावन्ते इवा । किम् । विश्वविद् विश्ववदनसमर्था विश्ववद-
नीया वा विश्वमिन्वामसर्धेकवापिनी वाचं गर्जितमज्जाम् । अमुप्यादित्यस्य सम्पर्गधकी मन्त्र-
वन्त इत्यर्थः ॥७॥

अथकादशी । ज्ञतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य दार्दित्यस्य चक पुनः पुनः कमक्षणीत् मण्ड-
लात्स्यं रथवर्कं वा ववर्ति । पुनः पुनवर्तते । मञ्जरति । कुत्र । यो पर । द्युलोकस्यान्तरि-
कस्य परितः । कीदृशं तत् । द्वादशारम् । द्वादशमस्याकमेवार्दिराभ्यात्मकवारं रथाद्वावय-
युक्तम् । किञ्च तत्तत् नहि जराय मेव कसु जराय भवति । हे अयम् सवदागमनयुक्तार्दित्यः । यद्वा
आग्नेयं स्वानत्रये तत्तदात्मना वतमानस्त्वादस्यावर्षाग्निरित्युच्यते । अयार्त्तिस्त्वदावे चकं
मिथुनासः क्रीपु सरूपेण परस्परमिथुनभूताः सप्त खतानि विद्यन्ति । विद्यन्त्युत्तरसप्तशतसंख्या-
काः पुत्राः पुत्रवदुत्पद्यमानाः प्राजिनः दुःखात्प्रातारो वाऽहोरात्रस्यास्तस्युः । तिष्ठन्ति । निष्प-

कन्ते । अथ अधिकृतसंज्ञकसंज्ञकाकांक्षानि तावत्त एव रात्रय इत्येव तद्विभागः । सप्त च ये
कृतानि विद्यति तेषां सप्तस्याहोरात्राः स एवोऽहः समानः (ए० ब्रा० ३-२-१) इत्यारण्यकम् ॥१६॥

अथ ब्राह्मणी । पञ्चमार्गं पञ्चसंज्ञाकान्तांमकपादोपेतम् । एतद्वैमन्तरिष्ठिरचोरेकवर्षाभिप्रा-
यम् । पितरं सर्वस्य प्रीतिपितारं ब्राह्मणकृति ब्राह्मण माम्ना एवाकृतयो यत्तु तादृशं पुरीषं च वृष्ट्य-
इत्येव तादृशं प्रीतिपितारं वा । पुरीषमिन्द्रकृताम् । उक्तमज्ज्ञं संवत्सरकं दिवो यत्लोकस्य
परेऽहः । तात्पर्यात्ताच्छब्दश्च । परस्मिन्नहःऽन्तरिक्षसंज्ञंऽस्मिन्त आदित्य इत्यर्थः । तस्मि-
नर्पितमाहुः । एतदुपरि स्थितमवाप्यनुचरन्ते । यद्यत्रापि तत्तदधीनमतः संवत्सरं परामत्त-
माहुर्दित्यर्थः । अयमेऽपि वाग्ये केचन वेदवादिन एवमाहुः । किमिति । उपरे । उपरमन्ते-
ऽस्मिन्नुपरताः प्राणिवोऽर्जत बोध संवत्सरः । तस्मिन् । कीदृशे । सप्तचक्रे । सप्तादित्य-
समस्तहोरेषु चक्रेष्वानीया यत्तु स तथोक्तः । यद्वा । अथनतुमासपक्षाहोरात्रिभूतानि सप्त ।
सप्त चकाराणि पुनः पुनः कसमाक्षानि यत्तु तादृशेः चक्रे । यदुत एवारा नाभी ग्रन्थिताः
सम्बद्धा यत्तु तथोक्तमज्ज्ञं संवत्सरं रमे विषयज्ञं विविधदृष्टनकरमादित्यमर्पितमाहुः । एतदुक्तं
भवति । अमुमादित्यं दक्षिणोत्तरस्पर्धिविज्ञानेऽसीमन्दादिभाष्यं च कामाधोमत्वात्तदधीन-
माहुः । अग्रे तु संवत्सराद्यान्मकस्य काकस्य सूयगमनामममसाध्यत्वात्तद्वत्तमाहुर्विति ॥१७॥

अथ ज्योतिषी । पञ्चतन्त्रेणैव पुनरेव चक्रे संवत्सरात्मके परितन्त्रमात्रे संवत्सरपरिवत्सरादि-
क्रेषु पुनः पुनरावतमाने सति तांस्मन्काकस्य विधा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वर्तन्ते
इत्यर्थः । किं च तस्य काकस्य मध्ये वतमानोऽहो भूरिभारः सकलभुवनवहनेन प्रभूतभारोऽपि न
तप्यते । न पीक्यते । किञ्च अनादेव सनात्त एव सनाभिः समाननाभिक. सप्तचक्रेकल्पनाभिरप्यी
न लीयते । न भिद्यते । यथा सौंकिजनाको मोक्ष भग्नो भवति । अज्ञानातेन च नाभिर्बिहता
भवति तादृशानि वास्तीत्यर्थः ॥१८॥

अथ ज्योतिषी । सर्वेति समानवर्त्येककारवादिबलपमज्ञोक्तनेति चक्रे संवत्सरात्म्यमजरं
सनात्तमर्पि जरावहितं विचक्षते । पुनः पुनर्दिशेय्य वतने । उक्तानां कामुपतनापामीयायामुपरि
विभूतभूम्यां वा दृष्टन्द्रादयः पञ्च लोकपाला निषादपञ्चमाद्यन्तरो माहाद्यादयो चर्चा मिलित्वा
दृष्टवन्त्याका युक्ताः रुद्रमध्यपारयुक्ता बह्विनि । निबद्धास्ति । कृत्स्न जगत्त्रिहस्तोऽप्यर्थः ।
तस्मिन्नाद्यान्वाकासस्य । किञ्च सूयन्वादिन्यस्य चक्षुः रुदागन्वधारां सवस्य चक्षुःस्थानीयं वा
मयवदम् । चक्षुः कथानेर्वा चक्षेर्वाति नियमम् । नि० ४-३ । रत्रयः वृष्ट्यर्कनाभूतं व्याप्तमेति ।
गच्छति । उदकं रत्र उच्यते इति यावत्कः । नि० ४-११ । तादृशे भगवते विधा भुवनानि
सर्वाणि भूतजातामर्पिता । अपितानि । तदधीनत्वात्तन्नाम् ॥१९॥

अथ पञ्चदशी । मासज्ञानात्कम्माद्यादित्यान्तहोरात्राणां मासतामृतानां मध्ये सप्तमं सप्तम-
मृतम् । यत् न सन्दाम् (पा० ४-२-५०) इति धृत् । एकत्रयेकोऽन्यत्रमाहुः । कामतत्त्वविद् ।
पञ्चादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेवमेव त्वमस्ताद्यो. यदुक्तं भवति । अपिमातेनक इत्य-
द्यत सप्तमसुः । न च तादृशो मास एव वास्तीति सुस्तत्त्वम् । अस्ति ज्योतिषी मास इत्याहुः
ते० स० ६-५-३-४) इति धृते । तदधीनमे । पठियमा । इत्यन्त एवकारार्थः । अथैव ज्ञतयो
मासद्वयकपा ज्ञथो गन्तार । तं च देवताः देवादिद्विजाता इत्येवमाहुः । सप्तमाधारस्य

अथोद्देशस्य भासस्य देवाभासः । निःसृष्टोऽधिक्यमानो वे महाहर्म लपते स्वेरित्यादिसृष्टेः । तस्मात्
पदेव देवता अदेवता एकः । तेषामृत्तानां स्वकृताञ्जीष्टानि सवलोकार्थमन्तानि चाग्रहस्तकस्थाने
निहितानि पृथक् पृथक् स्थापितानि रूपयो रूपभेदेन विकृतानि त्रिविधाकृतियुक्तानि । स च रूप-
भेदस्तेष्विरीयराज्ञातः स रसमह बलस्ताव प्रावच्छद्यते वेद्याय (ते० स० ७-२-१०-१) इत्यादि ।
स्थात्राधिष्ठाने तद्वर्थाय रेवन्ते । कसन्ति । जगत्प्रवहाराय पुनः पुनरावतन्त इत्यर्थः ॥१५॥

॥ २४ ॥

२२५

इत्याम इति पदार्थं तृतीयं सूक्तं गान्धर्वम् आगतं बाह्यव्यवस्थम् । तथा वानुकाजम् ।
इत्यामाः पञ्च जागर्तन्विति । खेद्गिको विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । अयमिन्द्राग्नौ ब्रह्मव्यवस्थेयांसाधर्म्यं प्रज्वालकव्यवस्थमानो वनुष्यतो हिमिष्यतो
हिंसां कुर्वतो वा वाग्रन्वतवत् । वनुषात् हिंसात् । वनुष्यति हिंसाकर्मति वाक्क. (नि० ५-२) ।
इदिति वार्थः । कृतवत्त्वा । अहं स्तोत्रं कृतं येन न सधोक्तः । रातइवः । राते इति इष्यं
इदित्येन । यन्मूलः सन् गुरुषु । वधने । दृष्टोऽपि गतिवृद्धयोः । अस्माद्ययवन्तास्तुति कथम् ।
तथा वज्रमानो जातेन पुत्रं वा जातं जनिमुत्पादितं स्वस्त्य पीत्रमति प्रसवते । अतीत्य भूतं
प्रसरति । पीत्रमपि पर्याहारकात् जीवेदित्यर्थः । सत्तपहन्नुगन्ताहृदयवनात्मनेपरम् । यं यं
वज्रमानं ब्रह्मव्यवस्थेः स्तोत्रद्विषो. स्तोत्रद्विषो. पुत्रं सत्तापं हृन्ते कुस्ते । स समान एव
भवतीत्यर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया । स वज्रमानो वीर्यमवीरेरात्मोयः पुत्रे वनुष्यतो हिम्यतो वीराम्बुत्पुत्रान्
कलेवत् । वनुषात् हिंसात् । अपिच गोभिः सहितं घनं वधयत् । प्रधयति विस्तारयति
प्रययतेर्लुङि कलेतइवम् । तथात्मना आत्मनेव बोधति । सवे जानाति । अयमन्वाधोगज्ञानो
भवतीत्यर्थः । किंच तस्य वज्रमानस्य लोकं पुत्रस्तनयम् । विधातिव्यवस्थः । तनयस्तनुपुत्रश्च
भवते । प्रवृद्धो भवति । ब्रह्मा लोकं तनयं पुत्रं पीत्रं च ब्रह्मव्यवस्थेः वदयति वृधिरस्तमोवि-
तयधर्भो इदृश्वः । अम्बुद्वयम् ॥१॥

अथ तृतीया । त्रिभुः स्वन्दनतोला नदी आदौ न क्षुद्रमानं कृतं यथा मिमन्ति तथा
शिमीचान् । शिमीति कमनाम् । ब्रह्मव्यवस्थेः परिवरज्जात्मना कमया युक्तं वज्रमानं आमावतो
हिंसलः वाग्रनोमसा कलेनाभिवाष्टि । इन्नुमभिन कामयते । वध काप्नो । इदमपर निवृत्तम् ।
वृष्य वधीन् । वधर्भो निष्पष्टमुक्ता निधीया वसीवद् । तान् यथा वृषा तेवमममयः सधोर्भो
वृषभोऽभिभवति । तद्वत्त्वद्वन्नाभिभवतीत्यर्थः । अपि चाप्यावृष्टेरिव प्रयति । तन्वायने
वध्यनेऽनयेति प्रसिक्तमन्वा । विज वन्धने । करणे निम् । यथावन्वन्वाया प्रतिवत्तप्रथरा
एवमपि न वतवे । वारयितुं वा नव शक्यते । अहृत्तदोऽवधारणे । वृष्टोतेरन्तर्भाविततावधोत्
वततेर्वा तुमर्थं तवेन प्रत्ययः । अम्बुद्वयम् ॥२॥

अथ वनुषी । तस्मै वज्रमानाय दिव्या दिविमवा हृदितवत्त्वा आपोऽसध्नोऽमन्वमाना

अनिष्टाः सत्योऽवन्ति । गच्छन्ति । प्राप्नुवन्ति । असेर्लटि कप् । तथा स यजमानः सत्त्वसिः । सत्त्वानः स्वाधकाः परिचारकाः । ते संहितः प्रथमोऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोति इत्यर्थः । किञ्च । अनिष्टुष्टत्विषि । सविषोति बलनाम । अनिष्टुष्टा परैरवाधिता सविषी बलं यन्म सादृशः सखोजमा वसेन हन्ति तन्नू ॥४॥

अथ पञ्चमो । तस्मा इत तस्मा एव यजमानाय विधेः सिन्धवः सर्वाः स्मन्मन्तोला मथो धुमन्तः । बामयन्ति । पूतदुभोष्टकत्विषिर्वाच्यं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अष्टिष्टा अष्टिष्टाणि क्षिप्रदिशानि सन्ततानि पुरुषि बहुनि तमं तमोश्च सुतानि दधिरे । तस्मा एव चार्वन्ते । सुभताः शोभनधनो देवानां सुते देवैः प्रसे सुते वतमानः सन्नेधते । वधते । शिष्टं स्पष्टम् ॥५॥

॥ २५ ॥

३.१७

समिध्यमान इति पञ्चमं यजमे सूक्तमात्रमेव त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्म्यार्चम् । तदुक्तम् समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्त्वनि । आनुष्टोपेत्यादिसूक्तशकस्य विनियोगः उक्तः प्रातरनुवाकान्निनस्ययोरिति । तत्र हं अनुधम् । कात्रयेये वाहस्यमे चरावनिं सुदीर्तिमिति द्वि-वहस्यो वाच्यः । कात्रयेयेत्यादिष्वयदे सूत्रितम् (आ० श्रौ० ६-६) अग्निं सुदीर्तिं पृथं गृह्यन्त इति संपाज्ये इति ।

तस्मिन्मन्त्रे प्रथमा । कतः स्मोति धमः । चारवाहमः । अत्र यज्ञनिर्वाहकतया तद्वा-
रकवाहमोति । तथा च मन्त्रः । अमोहमोति विद्वत्स्य साधनम् (आ० श्रौ० १०-६-२-२ इति ।
तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञाप्रक्रमे अनु आग्नेयायतनेऽवनुक्रमेण समिध्यमानः सस्यकं प्रवाक्य-
मानः । यद्वा । अनुधमं धमवाधनभूतेषु यज्ञे प्रथमं समिध्यमानो विष्ववरो विष्वः सर्ववज-
मानयद्व्यतया वरक्षीव शोकिकेश । शोभीति उवासाः कता वस्य म लोचकः । पूतनिर्दिष्टः ।
पूतस्य साधनद्वारा विनयनेन शोचकः पावकोऽस्मद्वोषपापशोचकः सुवक्तुः शोभनयज्ञोपेतः । एवं
पूर्वभूतोऽस्तिर्धानस्माभिवजनीवाप्येवायवज्जयाय वष्टुमस्तुभिरजममाधनधृतादिभिः समिध्यते ।
सस्यकं सिध्यते । प्रथमा । उपो सुलुक् (पा० ७-१-३६ इति उपो इति । धमः । धु धारणे
इत्यस्मान्द्वेभ्योऽपि ह्यन्ते (पा० ३-२-७६ इति मनिम् । इत्यन्ते ह्यन्तम् । निस्त्वरः ।
अस्तुभिः । अस्तु स्यान्नम्रस्यकान्तगातिषु । अस्तने एभिर्ति वादुमकन्वात् क्तुः करणे ।
किञ्चानुवचानोपः । प्रथमस्यैव । अस्तने । स एव धानुः । कर्माणि यक् । अनिदिताम्० पा०
६-४-२४ इत्युपचालोपः । विष्ववारः । विष्वयजमानोऽनुष्टुप्कारो वरस्यं यस्पेत्यत्र वृज वरस्ये
इत्यस्य एवमस्तस्य रूप वारः । बहुमोही विष्णुं संज्ञायाम् (पा० ६-३-१०६) इति पूतपदान्तोदास-
त्यम् । पूतनिर्दिष्टः । निजितु शीघ्रपाथशपोः । शिवः । पूतं नेनकीति द्वितीयातत्पुस्तत्वात्पुस्त-
पदस्वरः । यजयाय । यज्ञ देवपूतासप्तसिक्तस्यमित्रकरवदानेषु । अस्मादौष्टादिकोऽवप्रत्ययः ।
सावन्त्यं क्तुपी । अत्ययस्वरः ॥१॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने त्वं यथा पृथिव्या यज्ञमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूज्यता सन्
 होत्र होममाधनं हविरयज्ञोऽयात्रीः । जातवेदो जातप्रहं हे अग्ने चिकित्त्वान् कर्माविषयकज्ञानवत्
 त्वं यथा च दिवो यज्ञमानभूतायाः सदेवतायाः होता भूत्वा हविरयज्ञ । एवं त्वमस्मिन्कर्मणि
 होता सन्ननेतास्माभिर्दीपमानेन हविषा देवाभ्यर्क्षि । यज्ञ । किञ्च त्वमद्यदानीमस्माभिः किय-
 माकर्षामि यज्ञं प्रतार । अनुष्ठानमपूर्यो पारं नय गमय । तत्र दृष्टातो मनुष्यादिति । यथा मना-
 र्यज्ञमनुष्ठानमपूर्यो पारमर्तवोऽस्मद्दिमे यज्ञं पारं नयेत्यर्थः । यथा । प्रकारवचने यास्व पा० ५-३-
 २३ इति याज । सिति पा० ६-१-१६३ इति प्रत्ययात्पुण्योवात्तत्त्वम् । अयज्ञः । यजेन्ति
 रूपम् । यजद्भ्योऽगादीनिपातः । होत्रम् । हु दानादनया । हुषामाभूमिभ्यश्चान् (३० ४-१६६)
 इति अनुप्रत्ययेनास्तोत्रात् । दिवः । ऊर्ध्वम्० पा० ६-१-१७१ इति विभक्त्युदात्तम् । चिकि-
 त्वान् । कित ज्ञान इत्यस्य कर्मो रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अग्नेन । इदंशब्दस्य मृतीयकप्रच-
 ऽजाप्यकः (पा० ७-२-११२) इत्यनादेशः । यज्ञ । यजेन्ति रूपम् । मनुष्यम् । तत्र तस्येव पा०
 ५-१-१६६ इति वृत्तिः । नभोऽग्नौ मनुष्या कस्युपमन्वाभ्यां भिन्नाभ्याभावाः । प्रत्ययस्वरः ।
 तिर । तरेतलटि व्यस्वयेन चः । अत इदंशब्दोः पा० ७-१-२०० इति स्वरः । निघातः ॥२॥

अथ तृतीया । हे जातवेदो जातप्रहं तव प्रीयमानं चि चिकित्त्वान् कर्मविषयो मात्मकान्यथा-
 म्वाहारतया कल्पितानि हे अग्ने तिस्र उषस एकदाहोमस्तत्रागता यथाऽभिमानिन्यो देवानाम्ने
 तवाजानीजनयिष्यो मातरः । यद्वा उषोऽभिमानिन्यो देवानाम्नेतवाजानीन्स्वाभ्युजातामित्य-
 त्वसारः । तथा च त्वम् प्रकृत्य मन्त्रः । प्रज्ञामेका रक्षायुत्तेका राप्दमेका रक्षतीति (पा० ५-३-११-३) ।
 ताभिरुषोऽभिमानिनीभिर्देवाभिः सर्गितस्त्वमयाऽस्माभिर्दीपमानं हविरयज्ञमस्मिन्
 देवानां यज्ञि । यजद्भ्योऽगादीनिपातः । अयानन्तरं विद्वान् जानन्त्यं यज्ञमानाय तं भव । सुखेऽनु-
 भव । योश्च सुखस्य मिथयिता च भव । तव । पुण्यदस्मन्प्रीतिम् पा० ६-१-२११ इत्याद्युदात्तः ।
 निजः । त्रिशब्दस्य स्वयं त्रिषुगो विद्याम् (पा० ७-२-२६ इति निजोऽदेशः । अचि र अतः
 (पा० ७-२-२००) इति रेकादशः । तिसृभ्यो ञ्यः पा० ६-१-१६६ इति विभक्त्युदात्तम् ।
 अजानीः । जल जनने । जानिष्यतिभ्यामिच्छ (३० ४-१६३ इति कर्तरि इङ् । शिष्यानुपधा-
 वृद्धिः । वा ङ्ङि पा० ६-१-१०९ इति पूर्वस्यङ्ङदीपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । अयः ।
 अय रक्षयो । अध्वनिभ्यश्चान् । निस्वरः । यज्ञि । यजेदानीमस्मै सेंटि रूपम् । यज्ञमानाय । पुण्यजोः
 छानन् (पा० ३-२-१२८ इति यजेः छानन् । निस्वरः । योः । तु मिथश्च इत्यस्मादन्त्योऽपि
 ह्ययस्ते (पा० ३-२-७५) इति चिक् । अयद्वातुकमस्तयो गुह्यः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥३॥

अथ चतुर्थी । जातवेदो जातस्य सर्वस्य वेदितर्ह अग्ने गृहान्तस्त्वर्ग्विषयो स्तुति कुर्वीषा य-
 मज्ञनादिगुणोपेतं सुदीर्घं घोभनदीप्तिम् । अतएव उदघं सर्वः सुदघनमीक्य स्तुत्यं त्वा त्वो
 ममस्वाप्तः । हविभिः पूजयामः । किञ्च । देवा अस्माभिः यज्ञनीया इन्द्रादयो देवा अरतिम् ।
 न विद्यते विषयेषु रतिः प्रीतियस्वाप्तावरतिः । विषयेष्वसक्तम् । अतएवास्तस्य देवानामभ्यु-
 तायाः सुवाया नार्मि नाभिस्थानं त्वा ताहृष्टं हृष्यवाह दूतमकृषवन् । हविषो वोढारं दूतमकृषवन् ।
 दूतो हि द्विविधो वातोहारो कार्यकारी चेति । तत्र त्वो कार्यकारिणमकार्षुरिति भावः । सुदी-
 तिम् । दीङ्ङवे । दीयते विनाययते आभिस्तम इति करणे णिङ् । दीतयो दीयतः । बहुमीही

नेत्रसंस्थाम् । पा० ६-२-१७२) इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । छट्ठम् । छटिर् प्रेक्षणे । तस्मा-
च्छब्दस्यार्थः कञ् । सङ्गपूर्वको विधिरनित्यः इति गुणाभासः । तिति (पा० ६-१-१६३)
इति प्रत्ययस्योदात्तत्वम् । गुणन्तः । गुणातिरधलिकर्मा । नमस्यामः । नमन् पुत्रायाम् ।
ममोवरिद्विजशब्दः स्वप्न पा० ३-१-१६ इति कथम् । तदन्तात्तटि रूपम् । वादादित्वाच्च
निघातः । कृतम् । इदु वफतापे । कृतनिष्ठा दोषश्च (उ० ३-८६) इति कः । तत्प्राप्तियोगेन
चातोर्दीर्घः । कृत इत्यन्ततः सञ्चारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः । अर्गलिम् । इमु कोडावाप् । आर्धे फिन् ।
अकृतावन् । कृति हिमाकरव्योस्त्वस्व अर्धे धिन्विक्कृतावोर च (पा० ३-१-८०) इत्युत्तरपदो-
दात्तत्वात्तदर्थः । निघातः ॥४॥

अथ वक्षामी । हे अग्ने स्वत् स्तनोऽपि पूष प्रथमभाषी यजीवान् आनिशयेन यदा यो यः कश्चि-
द्भोक्ता होमनिष्पादको हिता द्वेष्ट मज्जमे चोत्तमे च स्थाने स्वधया त्योमात्वेनान्जनेन सह सत्ता
निकषयः सन् सन्मुपपन्नां सुखभूरभूत् । द्वितीयपादमेवं वात्स्यो (नि० ५-३ व्याचक्ष्यौ ।
हिता च सत्ता स्वधया च सन्मुः । द्वेष्ट सत्ता मज्जमे चोत्तमे च सन्मुः सुखभूः इति । चिकित्तवो
धर्माव्ययकचेतनावन् हे अग्ने । तस्य पञ्चमोऽपि पूषभाषी होता निकषितस्तस्य होतुरनुधर्म
धर्मान् सन्तेनानुहितधर्माननुमत्त प्र यज । प्रकर्षं देवास्पृजय । अथानन्तरं हे अग्ने त्वं नो-
ऽस्माकं सम्बन्धिनमध्वराममं यज्ञं देववीर्यो देवानां प्रीययं वाः । विधाहि । यजीवान् । यष्टु-
वाग्नस्य तुष्टन्मसि (पा० ६-३-५६ इतीवधुन् । तस्मिन् तुरित्येवेत्यस्य (पा० ६-४-१५४) इति नृपो
मोषः । निष्वादाद्युदात्तः । हिता । हितान्दात्स्वरुक्क्यावा विधार्थं वा (पा० ५-३-४२)
इति धाप्रत्ययः । अकारश्च तकारश्चाभ्याम् । प्रत्ययस्वरः । सत्ता । यदसु विचारज्जायदसाधनेषु ।
अस्य ताच्छदीप्तिकम्पन् । निस्वरः । स्वधया । स्वर्गं त्योक्तं दधाति यजमानस्येति स्वधा ।
चातोऽनुपपत्तां कः (पा० ३-२-३) इति कप्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वररश्मम् । सन्मुः । यं सुख-
मरुमाद्भवतीति भू सत्तायां विप्रमन्वो इत्यञ्ज्ञावाप् (पा० ३-२-१८०) इत्यत्र मितद्वाधे-
रपत्तञ्जानाद् इत्यर्थः । हिन्वादिभ्योः । यज । यजेर्भोटि कथम् । चिकित्तः । कित्तं ज्ञान
इत्यस्य कर्त्तो कथम् । सन्मुवसो च सन्मुदो जन्मसि (पा० ८-३-१) इति नकारश्च कः । अथा नः ।
निघातस्य पा० ६-३-१३६ । इति दीर्घः । वाः । इध्याच्च आरवपोषव्योस्त्वस्व आन्दमे सुकि
रथम् । अदभावश्चाभ्याम् । देववीर्यो । देवानां वीतिरश्मं यज प्रीत्यो सा प्रीतिर्देववीतिः ।
वी कान्त्यादिप्रस्माद्भावे फिन् । यदुमोदो पूषपदप्रकृतिस्वरः ॥५॥

॥ २५ ॥

४ ५४

अमूरश्च इति पदार्थं नमसं सुक्तं वामदेवस्यार्थं सावित्रम् । अन्तरा त्रिष्टुप । शिष्टात्रिष्टुप-
परिभाषया ज्ञान्त्यः । तथा चानुकर्माशिका । अमूरश्च षट् त्रिष्टुपस्तम् इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेव-
स्य सावित्रनिविद्धः नमिदम् । तथा च सूत्रम् (आ० श्री० ५-१८) । अमूरश्च पक्ष्या इत्यभिज्ञ
स्वभूते इति । आथा सावित्रपदस्यानुदाक्या । तथा च सूत्रम् (आ० श्री० ५-१८) । सावित्रेण
पोष्य चान्त्यमूर्दे च साविता कन्धो जु नः इति ।

सैवा प्रथमा । स सविता देवोऽभूत् । वादुरासीत् । अतोऽनु सिधमेव नोऽन्माकं यन्मो
यन्दनीया भवति । इदानीं यागकालेऽह्मन्तीयमवने नृभिरन्मदीयेहोतृभिरुपाक्यः स्तुत्यो
भवति । यो देवो मानवेभ्यो मनोरथयेभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थोय रक्षा रमणीयानि धनानि
विभजति स इवः श्रेष्ठं प्रथमं त्रिविधं गवादिनक्षत्रं च नोऽन्मभ्यमत्रास्मिन्कर्मणि यथा दधत् ।
इत्यादिर्यथः । तथा यन्म उपवाक्यश्चरभूर्दिन ॥१॥

अथ द्वितीया । प्रथमं देवेभ्यो हि । दिगन्तुः प्रामदी । देवेभ्यो यज्ञियेभ्योऽभूत्सर्व
तत्साधनमुत्कृष्टतमं भागं सोमादिनक्षत्रं सुवसि । अनुजानासि । आदिदन्तरमेव
दामानं इविषां दाताहं हे सवितरपुण्ये । प्रकाशयसि । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यो जीविता
जीवितान्पशूनीनानुकमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुकमः । इदानीं जीवितानि दत्त्वाऽधुष्ये ॥२॥

अथ तृतीया । हे सवितवयमाचली अपत्यया देवं जने देवे स्वसि दीनदुःखः पुत्रादिभि-
र्हृत्स्विभिर्वा तथा दत्तः प्रदुर्देवां तेः प्रभूनी प्रभूया । ऐश्वर्यमर्जयति यावत् । पुण्यवता
पुरुषवतया च यदागच्छामः । न केवलं स्वयं च कृतमपि तु देवेभ्यस्तेषु मानुषेषु वास्तानादिभि-
र्यज्जहम नः कृतवताऽन्माम् स्वमत्रास्मिन्कर्मणि अनागतं सुवतान् । अनुजानीहि ॥३॥

देवसुखां इयितुं सवितुः मन्त्रप्रमवन्म न प्रमिय इति याज्याः । मृगितं च (आ० श्रौ० ४-११
न प्रमिये सवितुर्देवस्य यद् कृद्व्यपते प्रथमम् इति । तथा चतुर्थी । सवितुर्देवस्य देवस्य
तत्कर्म न प्रमिये । न प्रमीयत । न प्रद्विन्त्यतः । इत्याहं न भवतोऽर्थः । कृतार्थं केन्द्रत्ययः ।
यद्वा देवेभ्योऽधिकरणो यही । सा च कर्मांशः । देव्यं कर्मेत्यथ । कथमहिस्त्वमित्यत आह । यथा
विश्वं भुवन् धारयिष्यति । धारयति । विश्वधारणरूपं यत्कर्मस्ति तत्र प्रमिये । तथा स्वर्गुरिः
शोभनाङ्गुलपुष्पनक्षितहस्तो यत् य पृथिव्या परिमका । आकारभावे । भूया उरुत्ये च सुवति ।
तथा दिवो सुलोकस्य यत्मन्तुर्ग्रे च सुवति अन्म देवस्य तदुक्तं कर्म सप्तमवाच्यमिति ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे सवितरिन्द्रयेहान् । इन्द्रः परमेश्वरपुनस्त्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्वापा-
न्म्यो येनो ते तादृशः । तानन्माम्बृहद्भ्यो महद्भ्यः पवनेभ्योऽवधिकान् सुवसि । श्रेयसि ।
किञ्च य्भ्यो यजमानेभ्यः पञ्चमावतो गृहवतः जवाज्जिवासान् घामनगरादीन् सुवसि । प्ररयसि ।
यथा यथा वतयन्तो गच्छन्मस्तवी विरमिरे विनियकपन्ते त्वया ते नव सवामानुजावा एषेयवमेव
निधमनमनतिकम्य सम्भुः । तिष्ठन्ति ॥५॥

अथ षष्ठी । ये यजमाना हे सवितस्ते स्वदेवं सवासः सवाः शोमाः । द्वितीयार्थं प्रथमा ।
शोमान् । यद्वा सवासः सवनानि ग्रामराक्षीनि प्रणि त्रिरहृकभिरुत्तमि । न केवलमेकस्मिन्नेवा-
हनि सवनत्रयेषु अपितु दिवेदिवे प्रनिदिन सौभगं सौभाग्यजनकमासुस्त्रन्ति आभिपूजयन्ति तेभ्यो
मोऽन्मभ्यमिन्द्रः शम यमत् । यच्छन्तु । यावापृथिव्यौ चाद्रिर्विष्टिता सिन्धुः सिन्ध्वभिमानी देवता
चादित्ये संहितादिनिष्ठ शमं यमत् । सवित्रे सूक्त इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा तेषां प्राथमा न विरुध्यते ॥६॥

॥ २७ ॥

५५६

अग्ने शर्वस्तमिति नवमं द्वादशं सूक्तं श्यावाधन्वायम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहत्स्यौ षिष्टा
वृहत्स्यः । अग्ने नव वादत्तं तृतीयासप्तम्यौ सतोवृहत्स्याविन्मनुकर्मशुका ।

तत्र प्रथमा । हे मरुते त्वधन्तं तत्रनभिभवन्तं वज्राचोत्पद्यमानं वा गच्छं मरुतो गच्छमा कुर्येति शेषः । कीदृशं गच्छम् । रुक्मेभ्यो रुक्मे रोचमानैरजिभिराभ्यर्क्ष्य पितृसवयवितम् । युक्तमित्यर्थः । अकारिस्त्वन्धानादिने मरुतो विष्टः प्रजतः । गच्छानित्यर्थः । तामोचनाद्रोचमानाद् दिवो ध्रुवोकात् । अर्धोति पञ्चमर्थानुवादी । पित्रपूजः । अवाक्यताद्वयमर्थभिमुखं हवे । आहवामि ॥३॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने त्वं दृष्ट्वा दृष्ट्वेन मरुतो यथा चित्तमन्वसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेणास्तिपूजितं जानासि । तेष्वार्द्रं करोषीत्यर्थः । तद्विस्तर्धे मे मर्त्यं त्र्यमुर्ण्यद्वयस्वारास्य आर्वास्तितार एषद्वन्तः सत्रगृहसन्तो वा । अन्तरं मे मरुतो वेदिष्ठमस्वन्तान्तिष्ठं सविधायेव ते तव हवनान्याह्वानानि भस्वागमन् आतच्छान्ति । तान् धीमस्यन्तः कालचित्सवारासहमेन भयं करद्वन्तम्वर्ध । यथैव इति प्रापञ्च्य ॥४॥

अथ तृतीया । मीळद्वयती प्रकसस्वामिका पराहतान्वेर्भभृता वृधवीव । अत्र पृथिवी-रुद्रस्तद्विचिन्ता प्रजो जज्ञयति । सः यथा स्वस्वामिनेमुपहृताभिगच्छति तद्विदिति । मरुतो साकस्येन सर्वथा प्राप्तवृक्षान्तः । एवं मरुतो द्वयन्ती मरुसेनास्मत् । अस्माजित्यर्थः । धृति । आगच्छति । हे मरुतो वो युष्माकममो वम गच्छ वृक्षो न अग्रिरिव क्षिमीवान् कमवान् दुभो दुर्धरो गौरिव भीमयुभीमेव पथयुक्तो गौरिव । स यथा क्षिमीवान् कमवान् ॥५॥

अथ चतुर्थी । मे मरुत योजया स्वीयेन कलेन निरिच्छति हिमन्ति वृधन्वृथानावासेन स्वसञ्चारमापन्न गावो न दुधुरो दु खेन हिस्वा कथा इव । ते मरुतः रुक्म सङ्ग्रहणमगमान् व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकचस्तम् । पथवान् पथतः पथ पुनः पूज्यतेः प्रीत्यातर्हति निरुक्तम् । ति० १-२० । तादृशं गिरि मेघम् । यद्वा पथतमिति विशेषं गिरिमिति विशेषणम् । निगिरत्पुदकमिति गिरिः । तं यामभिगमनं प्रकटावयन्त्युदकमिगमनार्थम् ॥६॥

अथ पञ्चमी । हे मरुतो वृधमुत्तिष्ठ । उत्तिष्ठत । व्ययदेनकवचनम् । नूनं निक्षयमेवां स्तोमैः स्तोमैः समुच्चितानां वधितानां मरुताम् । यद्वा स्तोमैरुपहृत इति माध्वन्वः । तादृशं मरुतां पुष्टमं प्रभूततममपूतम् । न विद्यते पूर्वो देव्यस्तेऽपूर्वास्तेषां सध्वन्वी यस्तमपूर्यं स्म्यं सत्त्वं गन्धामुदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सग सत्त्वमित्येव हवे । आहवे ॥७॥

अथ षष्ठी । हे मरुतो वृध रणे युष्मदीये सवषां साधारणभूतेऽस्वीरारोपमाना वधवा युद्धध्वम् । योजयध्वम् । तथा रथेषु युष्मदोषेषु रोहितो रोहितवर्णा युद्धध्वम् । हरो अकारानिराजिजरावा-शुगमनो धुरि वोळ्ळ्वं वदनाय युद्धध्वम् । आदराय युद्धध्वम् । वज्रिहा वोदतमावधौ धुरि वोळ्ळ्वं ॥८॥

अथ सप्तमी । उत्तारि च रुयः स वाजी वेज्जवामक्य आरोधमानस्तुविध्वजिः प्रभूतध्वनि-रुयः । अरुय इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । प्रष्टिच्छति रोहितः । (ख० स० १-३६-६) इति इत्यम् । हरेदानीं दहतो दहनीयः सन् आसि । रथे निबोधितः । स्मेति पूजः । हे मरुतो वो यामेषु गमनेषु सोऽर्वाग्रं विलम्बं मा करतु । मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्रजोवृत् । धेयतः । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेस्पत ॥९॥

अथाष्टमी । यवमात्रया रथं रंद्वास्वयायं मरुतो मरुतां सम्पन्निधनं रथं यवस्तुमन्नेषु नु अयाहुवामहे । आहवामः । यस्मिन्पथे धुरवर्जानि धुरमवर्जानि ज्ञानानि विजती आस्यन्ती

रोक्ष्मी रुद्रस्य पत्नी महतां माताः वदुः। रुद्रा वायुः। तन्मन्त्रो माध्वमिकादिर्वी मरुतु सखा संहिता
सख्यौ। अर्वाल्पतवती तं रथमाहुते ॥८॥

अथ नवमो। हे मरुता वा रुद्रं पुन्यरीष वसं गर्भं रथेभ्यं रथे सोमने त्वेवं शीघ्रां वनस्तु
स्तुत्यमाहुते। आह्वये। यस्मिन् रुद्र उजाता रुद्र प्रवृद्धा वसगा सोमनभावातिमहती मीन्द्रुषी।
मीन्द्रुमशिवतमेत्यादौ दशनाम्नोद्गात्रद्वः। तत्पत्नी मीन्द्रुषी। मरुतु सखा सह महोपते पूर्यते।
तं राधमाहुते। आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नीं मीन्द्रुषीं सख्येन व्यवजहार। उत्तरया दक्षिणस्या-
मीशानमाहुपति श्रीककषा वाचोत्तरस्यां मीन्द्रुषीं मध्ये जयन्तमिति (आप० शु० २८-१-३) ॥९॥

॥ २८ ॥

५८०

द्युतयामानमिति यह्वमश्मं सूक्तम्। तजानुकर्मणिका। द्युतयामानं वर्धति। सत्यधवा
श्रुतिः। अनुक्तवाञ्छिन्दुव। उपम्यान्तिवसुन्तवाहुषा देवता। प्रातरनुवाक उपम्ये कर्तौ
त्रेप्दमे तन्म्याधिगच्छत्ये वेदं सूक्तम्। सूत्रितं च आ० धी० ४-१४ द्युतयामानमुपो वाजेन
इति।

तत्र प्रथमा। द्युतयामानं दीप्तार्था वृद्धतीं महतीमृतेन सत्येन वज्रेण वतांवरीभूतवतीमरुद्वप्य-
मरुद्वरुषां विभर्तीं व्युच्छन्तीं देवीं सोतमानामुक्तं स्वरारुहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम्। एवं
महानुभावामुपमं किपासो मेधाविन श्रुत्विजो मर्तिभिः स्तुतिभिः प्रतिजग्मते। स्तुतिभिः ॥१॥

अथ द्वितीया। दर्शता द्युनीयवोषा वाचयन्तीः। कम्। जनम्। प्रसूतमित्यर्थः।
पथः सुगान् सुगमताम् कृतावतो कुबन्धये सूर्यस्य पुरस्तादाति। गच्छति। कीदृशपुषाः।
वृद्धव्या प्रभूतव्या वृद्धती महती विधमिन्वा विध कपाप्नुवाना विधतय्या वा। ईदृशपुषा
आह्वामये ज्योतिस्तैजो गच्छति। दर्शति ॥२॥

अथ तृतीया। एषावा आरुणेभिरुद्वयर्जुणोभिवज्रीवर्जं रथं पुजाना योजयन्त्यर्जुणमव-
शुष्यन्त्यस्तीक्षा वा। किम्। रथं धनमप्राप्त्यदगन्तुं आविर्जनितं वज्रं। करोति। किं
कुर्वती पथा मार्गान् रदन्ती प्रकाशयन्ती। किमर्थम्। उविताय उद्गु गमनाय देवी सोतमाना
पुरुन्दुता बहुभिः स्तुता विश्ववारा सर्ववरक्षीया विभानि। प्रकाशं करोति ॥३॥

अथ चतुर्थी। एषोषा ज्येनी भवति विशेषण ज्येता भवति द्विवर्हा द्वयोः प्रथममध्यमथाः
परिवृद्धोषा। पञ्चमस्य रवीशो तन्मार्गविक्रमवाना प्रकटीकुर्वती। कुर्व। पुरस्तात्। पूर्वस्यां
दिशि। किञ्च कृतम्यान्त्यस्य पन्थां पन्थानं साधु सम्पगन्वेति। किञ्च प्रजानतीव विधं
प्रकाशयन्तीव। इत्येति संप्रत्यर्थः। न दिशो मिनाति। न हिनाति। प्रत्युत दिशः प्रकाशयति।
अथवा प्रजानतीवानुगन्तव्यमिति प्रकाशप्रकाशयन्ती वतस्य पन्थामन्वेति ॥४॥

अथ पञ्चमी। एषोषाः शुद्धा न शुद्धवर्णा निमाना स्वमरुकृता वाषिदिव तम्बोऽज्ञानि
विज्ञाना प्रकाशयन्ती आसी खानं कुवांषोप्यवोन्नता खानादुत्तिष्ठन्तीव नोऽस्मदर्थमस्माकं पुण्यो
वा इत्येते सर्वेषां दशनायोदस्वात्। पूर्वस्यां दिग्मुक्तिर्हति। किं कुर्वती द्वयो द्वयार्थि ततो-
ह्यप्यवधमाना दिवो वृद्धता ज्योतिषा तैजसा सहारात्। आगच्छति ॥५॥

अथ षष्ठी । एषोषाः प्रतीक्यभिमुखा सप्तो दिवो दुहिता धूम्रवाग्वाग्निः प्रति भद्रा
धोषेन कल्पाक्षेपा घोषिदिवाप्सो रूपं निरक्षीते । प्रर्याति । किञ्च दशगुणे इतिदाने यजमानाय
वार्याणि वरक्षोषानि धनानि अश्ववती प्रथच्छन्तो युवतिर्नित्ययौवना सप्तत्रिंशयस्ती वा
पुनरद्यापि पूर्वधा पूर्वमिव ज्योतिस्तेजोऽकः । करोति ॥४॥

॥ २९ ॥

३-५६

अ एनमिति षड्बन्धे सप्तमे युक्त भगद्वाजस्वार्धे यौष्मन् । अन्त्यानुष्टुपादौ पञ्च गायत्र्यः ।
तथाचानुक्तान्तम् । अ एनमन्यामुष्टुर्विति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । अः स्तोत्रेण पूषन् योषन् कर्मभारत्करभाक्षां कर्तमिभाक्षां यवस्तकृताम-
नेत्यादिदेशति अभिष्टीति तेन पुनश्चाप्यो देवो नादित्ये । आदेशस्यः स्तोतव्यो न भवति ।
पूषन् एव सवन्माभिमतस्त्व धनस्य लाभार्हवताम्तरं न स्तौतौत्वर्थः ॥१॥

अथ द्वितीया । उत चापि अ अयः यज्ञज्ञां इन्द्रस्यैव प्रसिद्धन्तादृशो रथीतमोऽतिशयेन
रथो महारथः सत्पतिः सती वालाचितेवंगुञ्ज इन्द्रः सत्त्वा मित्रभूमेन पूषन् पुजा सहामभूतेन
युक्तः सन् युवाञ्च यज्ञेन त्रिभुजः । इति । इन्द्रस्याप्ययमेव साहाय्यकरोत्यर्थः ॥२॥

अथ तृतीया । अर्गापि अ मूरः प्ररको रथीतमोऽतिशयेन रथो अमृतमो वा पूषा पश्ये
पश्यति पश्यति आस्वति वा नाभिः । गच्छतीति गौरादित्यः । तस्मिन् द्विरायस्य हिरण्यस्य
सुवर्णमिति सप्ततद्वयस्य चक्रे न्वरयन् । नितरी प्रर्याति त्वम् ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे पुष्टदुत बहुभिर्यजमानः स्तुत दक्ष इदानीं सप्तमो ज्ञानवन् पूषन् आर्यानीं
यदुदित्य त्वां उदयाम स्तवाम नोऽन्त्याकं मग्म मननीयं तद्धनं साधय । अन्त्याद्य ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे पूषन् नोऽन्त्याकं सागरे आभायेमं अ गच्छ मनुष्यसङ्घं गवेवञ्च गवा-
मेवपितारं सौम्यः । साधय । हे पूषन् आरादरेदेतेऽपि त्वं भूमौ विभुनः प्रकृतालोऽसि ।
भवसि ॥५॥

अथ षष्ठी । हे पूषन् तं त्यदीवा त्वया देवां स्वस्ति कल्पयाक्षो भक्षामात्रे अयाम् । आत्रे
सुरेऽयं पापं यस्यास्तादृशोम् । उपावधमुपगतधनाम् । इदानीं स्वस्तिमय चार्त्तिमय कालं
सकलाशये । सर्वेषु त्वस्मिन्तावत इति सर्वतानियज । तदयम् । यद्वा सर्वान् भोगान्
विप्ताशय । अत्र परस्मिन्कार्पि दिने सकलाशये स्वस्तान्यधमीमहे । अग्निवाचामहे ॥६॥

॥ ३० ॥

३-६१

इयमष्टादिति ऋतुशतकं द्वादशं सूक्तं भगद्वाजस्वार्धे सप्तस्वतीदेवताकम् । आदितस्त्वित्यो
जगत्पञ्चपादमपि जगती ऋतुशती क्रिद्वयं पञ्च गायत्र्यः । तथा चानुक्तान्तम् । इयं ऋजूना
सारस्वती धिजगत्कादि जगती क्रिद्वन्तर्मति । अत्र यौगकः । इयमित्येतद्वाच तु सूक्तं
सारस्वतं जपेत् । विजः प्रातः सुविभुंवा वागमी भवति बुद्धिमान् ॥ (ऋ० वि० २-२३)

इति । पार्थिवे ऋतेऽहनि प्रथम इयमद्वैतमिति सारस्वतस्तुतः । स्तुतिं च (आ० भौ० ८-१) इयमद्वैतमसृज्यथुतमिति प्रथमम् इति ।

तत्र प्रथमा । इयं सरस्वती रश्मिं देववन्तमृष्ययुतं वेदिकस्य देवर्षिपितृमहर्षिणो लौकिकस्य च श्रुतस्य व्यावर्षितारं दिव्योदाममेतस्मिन् पुत्रं दातुं देवीं पितृवते च व्यवर्षित-
स्वप्नकाय व्यवर्षेऽद्वैतम् । दत्तवती । या सरस्वती दत्तवती बहुलं पितृं पञ्चमहोत्सं वाजिज-
मद्वैतमनमवत्तं केवलं स्वप्नमेव पृथ तपस्मावस्थां आदधान । मेयमद्वैतमिदं सारः । अथ
प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति हे सरस्वति देवि ता तानि पुत्रदानादीनि ते स्वदीपानि दायास्व दानानि
तविधा तविधास्व महाप्तिं भवन्ति ॥१॥

अथ द्वितीया । सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अमुना-
गया नदीरूपा स्तौति । इयं नदीरूपा सरस्वती शुष्मे शोणैरात्म्येवर्षितविश्वभर्महर्षिर्हर्मि-
भिस्तरङ्गे गिरीणां पवतानां त रम्यमद्वैतम् । सानु सानुन्यजन्तु । भवन्ति । विमलाश्च । विषं
त्वमतीति विमलाः । स यथा विषाथ वृद्धं कर्तति तद्वन् । तां सरस्वतीं पारावतर्षीं पारावति दूर-
देशे विद्यमानस्यापि वृद्धादेश्चर्यां सुकृतिभिः स्तुतिभिर्धौतिभिः कर्मभिश्चावसे रक्षयायमाचिकासेम ।
परिचरेम । यद्वा पारावतर्षीं पारावारे पारावाचो र्षीं तयोर्धौतिनीम् । उक्तं च (नि०-२-२४)
पारावतर्षीं पारावारधौतिनीम् इति ॥२॥

अथ तृतीया । हे सरस्वति देवतारूपेण देवानां निन्दकानुराचिवहय । व्यवहयः । आवधीः ।
तथा विश्वस्य व्यासस्य सावित्री मायावित्री वृमवस्य । वृमव इति स्वप्नमपेक्षम् । स्वप्नः प्रज्ञा
पुत्रं वृमसुरं च व्यवधीः । त्वत्साक्षादप्येवमद्वैतवार्तित्यर्थः । उतापि हे वाजिनीवति अथ
वति सरस्वति त्वं क्षितिभ्यो मनुष्येभ्यो विष्णुदक्षजायते । अक्षारवः । यद्वा क्षितयो-
ऽसुरजनाः । तैभ्यः सकाशाद्वनीर्भूमीरक्षिन् । सत्यवत्यम् । साष्टांगेभ्यश्चासुरभ्यो विषं
स्तुतिहेतुभूतं वारममवत्तः ॥३॥

अथ चतुर्थी । देवी दानादिगुणयुक्ता वाजिनीवती । वाजोऽन्नं वस्यो क्रियायां सा वाजिनी ।
तद्युक्ता । धीनां व्यावर्षी स्तोत्राणामवित्री रक्षित्री । पृथ्वी सरस्वती वाजोभिरन्नं नोऽस्मान्
प्राचतु । प्रकर्षणं तपयतु ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे देवि सरस्वति यः स्तोता वृक्षतृणं मयामे धनं हिते निहिते निमित्तभूतं
सतीरम् न हृदयमिव त्वामुपमं स्तौति तं रक्षति मेव ॥५॥

अथ षष्ठी । हे देवि दानादिगुणयुक्ता हे वाजिनी । वाजोऽन्नं वस्यं वा । तद्युक्ता । हे
सरस्वति त्वं वाजेषु संप्राप्तेष्वव । अस्माज्जन्तु । अपि च नोऽस्मभ्यं पूषेव वीर्यको देव इव
सर्पिः सस्मजनीयं धनं रत्नं । वित्तम् । प्रयच्छेति वाक्यम् ॥६॥

अथ सप्तमी । उतापि च त्वया सा प्रसिद्धा सरस्वती धीरा वृक्षजां भयकारिणी हिरण्य-
वर्तनिः । वर्ततऽवर्तते वर्तनी रथः । हिरण्यमयो वर्तनियत्त्वाः सा तथोक्ता । वृत्रमी वृत्रघ्ना
वृत्रघ्नी हृन्मी । पृथ्वी सा सरस्वती नोऽस्मदीयां सुहृतिं शोभनां स्तुतिं वष्टि ।
कामयताम् ॥७॥

अथाष्टमी । वसुधाः सरस्वत्या अमो वसुमनस्तोऽपमनस्तोऽपरिमनस्तोऽतोऽर्हिसनोऽकुटस्तो

वा त्वेवो दीप्तिप्रविष्टुभारकरोत् । सद्योप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अर्थात् उदकवान् । उदक-
प्रवृत्त इत्यर्थः । पूर्वभूतः सन् रोरुवत् भूयं सन्द् बुधन् चरति वतने । सा नो विद्या इत्युक्तम्

अथ नवमी । सरस्वती नोऽस्मान्निधाः सर्वां द्विषो द्वेष्टीः प्रजा क्षतिमयतु । क्षतिताश्यतु ।
तथा स्वतः स्वयं सारिणीः सहोऽपवा वा क्षतावरीः । क्षतमन्युदकनाम । तदुक्ता अन्यथा नदी-
रस्वामितमयतु । यद्वा जल्येव वा इन्द्रसि (पा० ६-१-१०६) इति पूरसवजरीधः । उदकवत्यः
स्वसारो भोगिन्वाऽन्वा गङ्गाया नयकास्मान् शत्रुर्नति मयन्तु । सप्त दृष्टान्तः । सूर्यः स्वस्व
प्रसक्त आदित्योऽस्तु सततं गच्छच्छेकाहारीव । यथाहानि क्षीयमतिमयति तद्वत् ॥६॥

दशरत्ने भूतोषेऽहनि प्रउग उत न. प्रियति सरस्वतस्तृणः । सुत्रि तं च आ० श्री० ७-१०
उत नः प्रिया प्रियास्विभ्योऽधिह प्रउगम् इति । विविधपद्यामुत न. प्रियति सरस्वतस्य हविषो-
ऽनुवाक्या । सुत्रिण (आ० श्री० २-१२) उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्माद् नमोऽभिः
इति ।

इष्टमी । इतरपि च नोऽस्माकं प्रियास्तु प्रियाणां मध्ये प्रिया शिष्यतमा मत्तन्वसा । गायत्र्या-
दीनि मत्तद्वन्तानि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायाम्नु सप्त गङ्गाया नव. स्वसारः । समुद्रा
सप्त पुरातनवर्षाभिः मेघिता । पूर्वभूता सरस्वती देवो हनोऽन्वा भूत । स्तोतव्या
भवतु ॥१०॥

अधकादृशी । पार्थिवानि पृथिव्याः सम्बन्धीभ्युर्काश्च विस्तीर्णानि रजो रजोति लोकानन्त-
रिहमन्तरा क्षान्तं नभवापयो हवतेऽन्वा पुरितवती सरस्वती देवी निदा निन्दकाध्वजोः
पातु । अस्मान्भवतु ॥११॥

अथ द्वादशी । त्रिषयस्या त्रिषु लोकेषु सद्योर्नित्तमाना त्रिलोकम्बापिनी । स्मर्यातु । सप्त
धातरोऽपवा गायत्र्याया गङ्गाया वा यस्याः सा नधोक्ता । पञ्च जाता जातानि निपादपञ्चमाक्ष-
तुरा यद्यान्वायवर्षादीन् वा यद्यप्यभिदृष्टान्भवती । इष्टमी सरस्वती वाजेवाजे बुद्ध बुद्धे
सर्वेषु बुद्धेषु इष्ट्या भूत । इष्टन्वा भवति ॥१२॥

अथ त्रयोदशी । महिना माहान्येन महिना महती युग्मेभिर्द्वन्द्वोत्तमानेयवर्षाभिरन्यर्षा
भुक्ता सत्यास्वासां नदीनां दशतानां मध्ये वा सरस्वती प्रवेक्षिने । प्रकषय शायने । वा वाक्या
अन्यामाय । सर्पा अनुक्त० (पा० ७-१-३६) इति यद्विदुष्यवचनस्य ऊत । अपर्षा वेगवतीनां
नदीनां मध्यऽपस्तमा वगवतमा । वा च यथ इव विचरन्ते विभुत्वाय बुद्धिर्नो परिहृता गुणैरधिका
कृता प्रसारिता विमिता । सा सरस्वती विकिनुवा ज्ञानता स्तोत्रोक्तानुन्वा । उपस्तोतव्या
भवति ॥१३॥

अथ चतुर्दशी । हे सरस्वति नोऽस्मान् वस्त्रो वसीवः प्रवृत्तं वस्तु धनसमिधेवि क्षमिषापय ।
मापस्वकीः । अपवृष्टान्माकाशो । स्फारा दृष्टिः । उपपद्यवर्षात्तद्विपरीते वतते । तथा यस्या-
द्वेनाधिकेन नोऽस्मास्या धक । नार्तिदह । न वाधस्य । अपि च नोऽस्माकं सख्या सख्यानि
सखिकर्माणि यस्या प्रवेशनानि च कुपस्य सेवस्य । सर्वं च स्वस्वकाद्यादृष्ट्यानि अरमञ्जानि
निवृष्टानि क्षेप्याणि मा गन्त मा प्राप्नवाम । अपि तु रमणीयान्येव ॥१४॥

|| 33 ||

$$F_2 + F_3 = 1$$

उदुभिष इति षष्ठं तृतीयं सूत्रं भरद्वाजस्यैव श्रेष्ठमुपादेयताकम् । अनुक्रमेण च उदुभिषं चतुर्थं वर्णयति । प्राक्तरनुवाके उक्तं ततोऽनुदुभिषं चतुर्थं भर्गभनस्यैव चेत्यादिकं च सूत्रं । सूत्रेण हि (आ० भौ० ४-१४) उदुभिष इति सूत्रं इति ।

तत्र प्रथमा । शेषमाणा दीप्यमाना स्थान्तः । सुकृपयाः । एतदिति वक्ष्यमाणेति यास्कः
(नि० २-२०) । उच्यते । 'सिधे जगतः शोभाय जगन्धाप्युमपाद्मयो न इत्यस्यार्थान्वय-
स्तादा इवोद्भूतः' । उल्लिख्यते । जगन्मयेक्यसंगमः । उवा विद्या विद्यानि स्थानानि
उपधा समर्पणेण पुनानि सत्वेन सम्पानि कृञोति । करोति । अपि च मधोनी धनवत्युवाः
मन्वी प्रथस्ता दक्षिणा समर्पयित्री वाभुनु ॥१॥

अथ द्वितीया । हे देवो देवि भद्रा कल्याणी दृष्टो । इत्यमे । उचिषा विस्तीर्णा च
विभार्यि । ते तव शोभिः शोभितः । जसो सुक । शीघ्रमाणा भानवो रामवो घामन्तरिक्ष-
मुत्पत्यन् । उत्पत्यन्त । किञ्च हे देवो देवि भद्राभिस्तेजोभिः शुभमाणा शोभमाना रोचमाना
शीघ्रमाणा भक्तस्त्वंदीय रूपमाचिच्छुभे । प्रकटी करावि ॥२॥

अथ तृतीया । अमन्त्राण्यो लोहितवर्णा आस्तां शोध्यमाना गच्छो रश्मयः । किरक्षा गात्र इति । (निय० १-५ रश्मितामसु वातात् । सुभगासुर्विषाणी चित्तोक्षां प्रथमां प्रथमां सीमेनामुचो-
देवतां सहस्रि । मेघमुचोदेवता शूरोऽस्तेन जेत्येव शत्रून् तमोऽनेजते । अपरामर्षति । कोऽप्या
सेनाया अतिरो न क्षिप्रगन्तो शत्रून् यथा बाधने तथा तस्मांश्च बाधने च तत्र॥

अथ कतुभी । हे उयो रवि एकमेव तुगांश्चक्ष्ववाते गमननाचमराहते दो सुदथा उपधर्मि सुभागीणि
 सुगा सुगानि सुमेन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभागी हे स्वयकामोऽप्यन्तरिक्षमाकाशम् ।
 अथ इन्द्रस्तरिक्षनामसु निघः २-१ वाडात् । आमुजोऽयो वा तरानि । वृषुषाम् वृषुषो वृष्ये
 नवानोपे दिवादुहितरम्भरिक्तसुमे हे उयो रवि सः स्वमिष इषकध्वे जृष्यीष धन नोऽस्मभ्यमावह ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे तव सा त्वं वरं धनं मममात्रम् । या स्वमन्त्रात्प्रतिगता जायं प्रीतिमनुक-
भिरनङ्गद्विरङ्गेषां स्तोमभ्यो वरं बहसि । किञ्च हे दिवो दुहितरम्भविभक्तने पा त्वं देवी शीतमाना
पूणहुतौ प्रथमाह्वानं पातरनुवाके ममना पूजनीया भवसि । सा त्वं वर्जना दशमीया भूविर्ति
योजना । या क्षाता भूविन्यङ्गये सकलान् सामानाधिकरण्यात्, विन्यस्य निष्कालो न स्थानम् ॥५॥

अथ गच्छी । हे उपो देवि ते तव कमुहो मत्स्यां वर्षाभर्त्ताश्चक्षाऽपि मयस्तेनिवास्सन्धानाबुद्धसन् ।
तस्यतस्ति । ये पिनुमाजो ह्यव्यां सस्मन्धारीऽकस्मात्पात्रका वा । पिनुरित्यवनामसु निघ०
२७७ पाठान्तु । मरत्तेऽपि कोत्पतस्ति । किञ्च हे उपो देवि तवसमा समंते सते कतमानाय
दाशुपं हविषो प्रवाजो मत्स्यां भूरि प्रभूतं वाजं घनं वहन्ति ॥६६

॥ ३२ ॥

9.40

आमा मित्रावस्थेति अनुभवं सन्तरेयं सूक्तं वसिष्ठस्यावम् । अनुपपत्तिर्जाती । व्युत्पन्न
शुक्रो वा । आदिनस्त्रिलो जगत् । प्रथमा त्रेत्रावस्थो द्वितीया आग्नेया तृतीया वैश्वानरी

चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथाचानुकम्बिका आसी वैत्रावल्याषाण्येयो वैचन्द्री नदी-
स्तुतिर्जागतमन्त्रातिगन्तो शकरो वा इति । अरूप सूक्ष्म अमृत् विषाविहरणे विमि-
योगो सिद्धाद्वयगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा । हे मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवामिहास्मत्तोके माम् आवसतम् । आभि-
मुख्येन पालयन्तम् । कुवापयतु । कुवायं स्थानम् तत् कुवतु । विश्वयतु । विशेषेण बहूमानं
विषं गोऽस्मान्मा आभिमुख्येन मा गन् मा गमन् । मा गच्छतु । तथा अजकाशम् । अजका
नाम रोगविशेषः । तद्वन् । दुष्टशोकं दुष्टयनं विषं तिरोदधे तिरोधत्ताम् । नमस्तत्त्वस्यर्थः ।
तथा त्मकाद्भ्रमगामी जिह्मगः । सप इत्यर्थः । मां पशो न वाग्भवेन स्पृश । शपिः शम्भुकर्मा ।
शब्देन मा विदुः न जानातु ॥१॥

अथ द्वितीया । बन्धनमेतन्मन्त्रकं यद्विषं विजामन् विविधजन्मनि परेषु वृक्षादीनां पर्याप्तं
भुवन् उद्वपेत् । यच्च विषमष्टोदन्तो ज्ञानुनो कुम्भी गुम्भी च परिदेहन् । दिष्ट उपपद्ये । उपविशतं
कुपातु । आमिदं चः शोचन् दोऽवमान, सन् इतोऽस्माग्जनास्तद्विषमपवाधताम् । आपहन्तु ।
शिष्टं वृषाकपातम् ॥२॥

अथ तृतीया । यद्विषं वनमन्त्री एतन्मन्त्रके वृक्षे भवति । यद्विषं नदीषु तवमन्त्रावप्यु
प्रादुर्भवति । परोति पञ्चमथांनुवादी । ओषधीभ्यः सकाशाद्यद्विषं जायते उत्पद्यते । विषं
सर्वं देवास्तद्विषमितोऽस्माज्जनास्तदा निःशुदन्तु । निःशेषेण धरन्तु । आसामिति शिष्टं
वृषाकपातम् ॥३॥

अथ चतुर्थी । या नद्यः प्रवतः प्रवप्यंते गच्छन्त्यः । या निवन्तो मिमन्देशे गच्छन्त्यः । या
उद्वन् उद्वतंशे गच्छन्त्यः । या उद्वन्तीरुद्वन्त्य उद्वकपुक्ताः । अनुदकाधोदकाहिताश्च या
नद्यो धाम्नि पयसोदकेन पिबन्माना विषमन्त्रावप्यन्त्यो देवीर्द्वयो द्योतमानास्तास्तादृशो नद्यो-
ऽस्मभ्यमगताः । विषन् नाम रोगविशेषः । तद्वन्त्यः सन्त्यः शिवाः कल्याणयो भवन्तु ।
अपि च सदास्ता नद्योऽगमिन् । विमिषयकमां अहिमापदा भवन्तु ॥४॥

॥ ३३ ॥

७.८९

मो नु चण्णंति पञ्चमंस्काविषं मुक्तां वासन्तम् । अन्त्या जगती शिष्टावतस्यो मायव्यः । तथा-
चानुकान्तम् । मो नु पञ्च माचर्षी जगत्पन्तम् इति । गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । हे राजसीश्वर वरुण स्वदीपं मृन्मयं मृदादिभिर्निर्मितं गृहं मा व मेवाहं त्वं
गतोऽस्मि । अपि नु उग्रामनं सवर्षमयमेव स्वदीपं गृहं प्राप्तवानि । स त्वं मा मृळ । सत्यम् ।
हे सत्यं शोभनघन वरुण मृळय । उपदयो च कुरु ॥१॥

अथ द्वितीया । हे अद्विष आयुधवन् वरुण मयादा प्रसफुरन्निष संत्येन प्रविशतिनिष स्वदधा-
द्वेषमानो इतिन इतिरिच धमातो वायुना पूर्णः सन् स्वया वदोऽहमेमि गच्छामि । तदानीं मृळ
घृणय । हे सत्यं सधन मृळय । उपदयो कुरु ॥२॥

अथ तृतीया । हे समग्र स्वयं तुषे स्वभावतो निमल वरुण दीनता दीनतया अत्यन्ततया कृत्य कर्मण कृतवत्येन विहितस्य धीनस्मात्तौदनकस्य प्रतीये प्रतिवृत्तमननुष्ठानं जगत् प्राप्तवानस्मि । अत एव स्वया कतः । तादृशं मां मृच्छुं छन्दस्य । अन्यद्वतम् ॥२॥

अथ चतुर्थी । आपां सामुद्राद्यामुदकानां मध्ये तस्थिवांसं स्थितवन्तमपि जरितारं तत्र स्नानारं मां शृण्वन् पिपासा विदुः । आस्रवतो । लघ्वोत्कटस्य सामुद्रतलस्य पानानहत्वात् । अतस्तादृशं मां मृच्छुं छन्दस्य । अन्यद्वतम् ॥३॥

देवतृतीयां हविषु वारुणस्य हविषो यत्किञ्चिद् भू इति याज्या । भूत्रित च यत्किञ्चिद् वरुण देव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपाह्वाकर्तमति ह (आ० धौ० ४-११) इति ।

सेवान् पञ्चमी । हे वरुण वरुणे देवसमूहरूपे जने यदिद किञ्चनाभिर्द्रोहमपकारजातं मनुष्या वयं वरामस्मि वरामो निवतयामः । तथा अचिन्ती अचिन्त्याऽज्ञानेन तव भवदीयं वर्यम् धारकं कम युवोपिम वयं विमोहितवन्तः । हे देव तस्मादेतस्य वाचाज्ञोऽन्मात्मा रीरिषो मां हिंसी ॥४॥

॥ ३४ ॥

८६०

सप्तमेऽनुवाके तथा सूक्तानि । तत्र आप आवाहोति विश्वम्बुधं प्रथमं शुक्लं प्रगायपुष्टस्य भर्गस्त्वार्यमाग्नेयम् । प्रथमातृतीयाचतुर्थी वृहद्व्यो द्वितोयाचतुर्थ्यादिसुत्रं सतोवदन्तः । तथा सामुक्तस्तम्—अस्र अा विशानिर्भताः प्रागाथ आग्नेवं प्रागाथं तु इति । प्रसन्ननुवाके आग्नेये कर्तो वाहते छन्दसि आधिनशस्त्य चेद् भूक्तम् । तथाच सूत्रितम् (आ० धौ० ४-१३) अयमग्निरेव आवाहि इति ।

तत्र प्रथमा । हे अग्ने अग्निधियष्ट्यैः सहावाहि । आगच्छ । तदर्थं होतारं देवानामाह्वातारं स्वा स्वां वृणीमहे । स्वा स्वामागतं प्रयताध्वयेदस्ताभ्यां नियता हविष्मती वृत्तवती योक्तु स्वां बर्हिर्बहिष्पासद् आमायाः सवितोऽनक्तु ॥१॥

अथ द्वितीया । हे मरुतः मृतो बलस्य पुत्रः कथेन मय्यमानस्वातु । हे अग्निरोऽग्निरसो मध्ये एकः । अथवा अग्निरागतिकर्मा । सवत्र सज्जत स्वा स्वामध्वरे योगेऽभ्यामि-मुल्लेनं कृत्वभरन्ति । गच्छन्ति । अत ऊर्जोऽज्ञस्य नपार्त न पार्तयितारं गच्छकं बलस्य नपार्त वा भूतकेयं प्रदोहकेनुरुधामोवरवात् पृथ्वं पुरातनं पूरकं वा अग्निं यशेऽवस्मदीयेषु ईमहे स्तोमि ॥२॥

अथ तृतीया । हे अग्ने कचिमंधावी स्व वेधा विधानासि कलानाम् । हे पावक होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा वर्यो यष्ट्योऽसि । हे शुक्ल दीप्त मन्द्रो मोदनीयो यजिष्ठो यष्टुनमस्त्यमध्वरेषु यज्ञे वृ विप्रभिर्मंधाविमिष्टुस्त्विप्रमंजनीयः स्तोत्ररोक्ष्य स्तुभ्योऽसि ॥३॥

अथ चतुर्थी । अग्नेयमद्रोणधारं मां प्रति हे यजिष्ठ्यं युवतम आजस्र नित्य आवह आनय । कान् । उद्यतोऽन्मदर्थं कामयमानान्देवान् किमधम् । भीतये हविभक्तवाय । हे वयो वायव्यकान्ते छविता छविहितानि प्रवांसवजानि अभिर्गाहि अभिगच्छ । आगत्य च धीतिभिः स्तुतिभिर्हितो निहितः सन् मन्दस्व । यद्वा धीतिभिमन्दस्येति सम्बन्धः ॥४॥

अथ पञ्चमी । हे आग्ने आता रजक श्वतः सन्त्यभूतः कविः क्रान्तप्रशस्तस्त्वमिदमेव सप्रथाः सवतः प्रधुरसि । भवसि । हे समिधाने समिध्वमान हे दीदितो दीप्त त्वां विप्रानो विप्रा मेधाविनो वेचसो विधातारः स्तोतारो विदामन्ति परिवर्न्ति ॥१॥

अथ षष्ठी । हे शोचिह्वतिष्ठयेन शोचयितरग्ने शोच । दीप्यस्व । विदीहि दीप्यस्मान् । विदो प्रजापे स्तोत्रे अथः सुखं रास्व देहि । स्वे महानसि । देवानां सन्वन्धानि यमन् यमसि एते मम शूरयः स्तोतारो मेधाविनाऽस्माकं पुत्रादयो वा सन्तु भवन्तु । यत्रचाहः शत्रूणामभि-
र्भावितारः स्वयम् शोभनाग्र्यम् सन्तु ॥२॥

अथ सप्तमी । हे आग्ने क्षमि क्षमायां वतमानं वृद्धमन्यं शुष्कं काष्ठं यथा येन प्रकारेण सञ्चूर्वमि । जुषतिर्हिसाकमां । सञ्चरदहसीत्यर्थः । एवेव दह हे मिप्रमहा मिप्राणामस्माकं एतत् कृत्वा तेजो वा यन्म तादृश । कम । योऽस्माभ्यामस्माकं होन्था कम् कविष्व हुमन्मा हुमन्तिर्वन्ति कामयतेऽस्मान्द्रोग्धुम् । तं देदति ॥३॥

अथाष्टमी । योऽस्मात्प्रमाय मरुतयमांय रिपेण सधने द्विमित्रे रक्षस्विने क्षमयने मा रौरधः । वशं मा नय । तथायज्ञमाय पापयज्ञकाय मा रीरधः । हे यविष्ठय युवतमे अग्ने-
ष्विद्विदसकस्नर्याभिस्तारकेः गिरेभि सुत्करे, पायुभि, पालनेनोऽस्माभ्याहि रक्ष ॥४॥

अथ नवमी । हे आग्ने योऽस्मानेकया श्वया गिरा वाहि रक्ष । इनापि च । द्वितीयया श्वया वाहि पापय । वाहि तिम्रिमिगीभिकर्जामिमानां यजानां वा पते न्वासिन् । तथा वाहि वतस्त्रिमिगीभिश्च ययो वायकाग्ने ॥५॥

अथ दशमी । हे आग्ने विश्वस्मात्प्रथमस्याङ्गकमोऽजाय्योऽश्वानुः सकाशानु वाहि रक्षास्मान् । वातेषु सङ्ग्रामेषु योऽस्मान् प्राय यक्षयति रक्ष । स्मान् पुरक्ष । हि यस्मान्नेन्द्रिहमासकमांयि वन्तुभूतं रवामिस्त्वामेव देवतानय यज्ञाय यज्ञमिदमयं शुभं यधनाय गतामोहं न्वाप्नुमः ।
नक्षतिर्व्यसिक्मो ॥६॥

अथैकादशी । हे आग्ने पावक शोधक यवोद्वृषमन्त्रस्य यधक सन्त्य रवि चले योऽस्माभ्यम् । आहोति श्वः । आह्वय च हे ययमाने । इयस्मान्मर्मापे माति नो यनमित्युपमातिः । हे तादृशान्मे योऽस्माभ्यं सुनोमी सुनोया वाभननयमेव पुत्स्यूहं बहुभिः स्पृहयोय न्मवहस्तस्मत्यन्तं स्वभूत-
कीर्ति यन् रास्व च देहि ॥७॥

अथ द्वादशी । यन धमन पुननमासु योपायेषु लभन्तो यन कुवतोऽयोऽग्नीन् शत्रुनाद्रिष्ट आदेष्टुन् शत्रुप्रक्षप्तान् तरन्ता ययाम हिमाम तद्वन् देहि । हे यकोवसा प्रज्ञया वामयित । शविः कर्म यय वा । स प्रमिद्वस्व योऽस्मान् यध यधय प्रीक्ष्य प्रयमाऽग्नेन । स्वे वा यय आम्मदीयेन प्रयमा हविषा । यद्विदो यमूतो मन्त्रकामि धिषः कमांययस्मदीयानि जिन्व प्रीक्ष्य ॥८॥

अथ त्रयोदशी । अयमप्रः यज्ञं विद्यान्मनीरक्षाकुवन् कुवन्तो यथा हविष्यतु कम्पयति शिर एव यज्ञस्यानीया ज्वाला विद्यान्मनीरक्षी कुवन् हविष्यतु कम्पयति शिरः । अयमारज-
हनवा न हनव इव हनुस्थानीया ज्वालास्तर्मा न प्रातिद्वे पतिष्यन्मुष्माकयाः । योऽग्निः
सुजग्मः सुदन्तः सहस्रो बहु सहस्रः पुत्रोऽस्य हनव इत्यर्थः ॥९॥

अथ चतुर्दशी । हे वृषभ ययक ते तव आम्भारो जग्मव दन्तस्थानीया ज्वाला महि प्रातिद्वे

प्रतिघर्षितु न शक्याः । पयस्माद्विलिष्टमे विविधं गच्छति । प्रवर्धन इत्यर्थः । हे होतर्होम-
निष्पादक स त्वं हविरन्महते छुटुतं कृधि कुरु । माऽस्मभ्यं वाया वरणीयानि दुरु महानि वंस्य
देहि ॥१४॥

अथ पञ्चदशी । हे अग्ने वनेषु वतमानयोर्मात्रोररययोः शेषं स्वर्गपयि वर्तते । त्वा त्वा
तयामृतं मतामो मनुष्या अश्वत्थान्दयो मधमनान्वाद्य स्मिन्धते । पश्यान्प्रवृद्धस्त्वममन्तोऽजसः
सम् हविष्कृणो यजमानस्य इष्ट्वा हवींषि बर्हसि देवान्प्रति । आदितु अनन्तरमेव देवेषु मध्ये
राजसि वीक्ष्यते ॥ १५॥

अथ षोडशी । हे अग्ने तस्मिन् तमेव त्वा त्वास्व सप्त होतारो होतका ईळने त्नुर्जनि ।
कीदृशं त्वाम् । सुवज्रं सुव्यागम् । अभिमनधनप्रदमन्यथः । अद्वयमतीणं प्रवृद्धम् । किञ्च
अग्निं मेघं तपसा सायकेन शोचिषा लेजसा । तपसा शोचिषा वेति वा याज्यम् । विभजस्वि ।
हे अग्ने जनान्स्मान्मनोस्य प्रतिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान्प्रति । अथवाऽन्माद्विरोधि-
जनान्तिकस्य प्रतिष्ठ ॥१६॥

अथ सप्तदशी । अग्निमग्निम् । वीक्षसादग्नाः । अग्निमेव हे यजमाना वो दुष्मन्ध-
माहुर्वे आह्वयामः । अथवा हे देवा वो दुष्मन्धमिति वा कथाम्यथम् । कीदृशा वयम् । इष्ट-
बहिर्वाहकद्वयोः । कीदृशमग्निम् । अग्निगुणधनकमाद्यं सवदा गृहे वतमानमग्निं हितप्रयत्ना
निहितहविष्का वयमाहुर्वेमेति शेषः । कीदृशमग्निम् । सप्ततीषु षड्वीषु भूमिषु वतमानं
होतारं होमनिष्पादकम् । किमथम् । वरणीयो मनुष्याद्यामधोवः । अग्नौ नृपे सति वृष्टि-
लाभात्प्राप्त्युत्कारसिद्धं प्रापयन्त्वम् । अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होम-
साधकम् ॥१७॥

अथाष्टदशी । हे अग्ने तुभ्यं चिकित्शना चिकित्शका जनेन होत्रादिना सह यजमान-
केतने प्रज्ञापकेन स्तोत्रम् । यजत इति शेषः । कुशलि तदुच्यते । सुवामग्निं शासनवधन्तरादि-
सामापने समन् दुर्मग्निं सुखसाधने यज । अतो हे अग्ने इष्टयवेच्छया स्वीयया मोऽस्मभ्यं
गुह्यं नानारूपं चाद्विष्टमन्तिके सर्वदा वतमानं याजमजमृतये रजसाया भर आह्व ॥१८॥

अधेकोनविंशी । हे अग्ने देव जग्निं स्तोतः । इत्येत्यर्थः । तिर्गतिः प्रज्ञानां पाथको
रक्षसो राज्ञस्यागो तेषानः सन्नाथकोऽसि । अप्रोषिवाम् यजमानगृहमन्यजन् । तदवाह गृहपति-
यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं महानतिशयेन पूज्याऽसि । दिशो द्युलाकस्य वायुं पाता दुराण-
ययजमानगृहस्य मिधयित्वा । सवदा वतमान इत्यर्थः । तादृशस्य महानमनीयस्त्वयः ॥१९॥

अथ विंशी । हे आध्वंजीवसो वीक्षधनाग्ने मोऽस्मान् रक्षो राज्ञसादि । रक्षो राज्ञस्तद्व-
यस्माद् (नि० ४-१७) इति वास्कः । मा वेधीतु सवतो न प्रविशतु । तथा यातुमावताम् ।
मानुष्योतना पीडा । तद्वतां यातुधानानां यातुः पीडा मा वेधीतु । हे अग्ने अग्निगम् । इराकम् ।
अजाभावं दारिद्र्यं शुभं शर्पादितारं रक्षास्त्वमो बलवन्ति रक्षांसि च परोमव्यति कोशद्वया-
द्देशास्वरस्तातु । एतदुपलक्षणम् । अन्यस्तं वृरेते । अपसेध परिहर । अग्निरा शुद्धं वाह्यानि
रक्षांसि च न वोढ्यन्तिस्वति ॥२०॥

॥ ३१ ॥

८-२१

कम्प्या कारितं सप्तचमेकादशं मूलम् । अत्र पुन्यवासात्वा स्वर्वावपरिहारायाज्येन सूक्ते-
 नेन्द्र स्तुतवती । अतः सैवर्षिका । प्रथमाद्वितीये षड्भक्त्यौ । शिष्टा एष्टानुष्टुभः । इन्द्रो देवता ।
 तथा चानुकास्तम् । कम्प्या याः सप्तचमेकादशेति हाम येन्द्रमानुष्टुभे द्विषड्भक्त्यादि इति ।
 द्वित्रियोगो लेङ्गिकः । अत्रतिहासमावहते । पुरा किन्नात्रिउतावासा भद्रावादिनी केन-
 चिन्कारणेन स्वर्दोषकुटा अन्यत एव दुभगेति भर्ता परित्यक्ता पितुराधमे त्वर्दोषपरिहाराय
 विरकास्वमिन्द्रमधिकृत्य तदभ्येते । सा कर्दारिन्मृग्य सामः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय
 दास्यामीति कुट्टपा नदीतीरं प्रत्यागमत् । सा च तत्र जात्वा पथि सोममप्यवभत । तमा-
 दाह गृहं प्रत्यागच्छन्ती माग एव तं क्वाद् । तत्रतत्रकाले दन्तवयवाजालं शब्दं प्राप्त्वा
 सोमाभिषवध्वनिमिति मन्वा तदानीमवन्दुः समागमत् । आगत्य तामुवाच । किमत्र वाचा-
 क्षोऽभियुयवन्तीति । सा प्रत्युचे । अत्र कम्प्या स्नानाधमागम्य सोमं दृष्ट्वा तं भक्षयति
 तत्रतत्रजो षवर्दोषेन ननु प्राप्त्वा सोमाभिषवध्वनिमिति । तथा क्रय्युक्त इन्द्रः पराकाशत ।
 गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरवधीत् । किमर्थं निर्वर्त्ते, त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि,
 इदानीमत्रापि मम दृष्टाभ्यामभियुतं सोमं पिब, धानादींश्च भक्षयेति । सेवन्ममाद्विषमाया
 सती पुनरप्याह । अत्रागत त्वामिन्द्र इति न आनर्त्तम त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामी-
 तीत्यमुक्त्वात्र समागत इन्द्र एव नाम्न इति निर्मित्य त्वात्ये निर्दिष्टं सोममाह दे सोम
 त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं शनेस्ततः शनकेः शिषं परिक्रमेति । तत इन्द्रन्तां कामयित्वा तस्या
 आस्य एव दृष्टाभियुतं सोममपात् । तत इन्द्रं च सोमं पीते मति त्वर्दोषादहं भर्ता परित्यक्ता
 सतीदानीमिन्द्रं च संगतेयपात्तावामुक्तायामिन्द्रन्तां क्वाजहार । किं कामयसे तद्दहं
 करिष्यामीत्युक्तं सा वरमधीकमत । मम पिबु, शिरो रोमद्वज्जितं तस्योपरं लोभं क्वादि-
 द्दितं मम गृहस्थानमप्यरोमशयेतामि रोमकलादियुक्तानि कुत । इत्युक्तं ष्वं तन्पितृशिरःस्थितं
 त्वानिमित्तदाय क्षेत्रं च रोमकलादियुक्तं कुम्भतस्यान्तस्त्वोषपरिहाराय स्वकीयवर्षाच्छिद्रे शकटस्य
 युगस्थं च छिद्रयोरितीं विदारं निष्कर्षे । तस्याः पूर्वोपहता या त्वक सा दस्यको द्वितीया गोधा
 नृनीया कुम्भतालोऽभूत् । तत इन्द्रन्तामप्यपात्तां सुयमद्व्यान्ममकरोदित्यत्रतिहासिकी कथा ।
 एतच्च शाटपावनवाङ्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद् वाङ्मणं तत्तद्व्याकथानसमये द्वापिच्यते । एषोऽर्थः
 कम्प्याकारित्वानुष्टुब्धं प्रतिपाद्यते ॥

तत्र सूक्तं प्रथमा । वाक्चर्कं प्रत्यवायती स्नानार्थमभ्यक्ष्णच्छन्ती कम्प्याऽवासा नाम स्त्री कृता
 कृती मागं सोममप्यविदुः । अवभत । विदुस्तु जाधं । सकिं कपम् । तं सोममस्तं गृहं प्रति भवन्त्या
 इन्तो सा सोममवधीत् दे सोम त्वा त्वामिन्द्राय हुनवे । मम दन्तं देवाभिषवधे । पुनर्हं सोम
 त्वा त्वां शक्राय समर्पयेन्द्राय हुनवे । इदानीमेवाभिषवधं करवे । सोमभक्षककाले दन्तध्वनि
 यावध्वनिमिति मन्वेन्द्रन्तामागमत् । एषोऽर्थः शाटपावनवाङ्मणे स्पष्टमभिहितं । सा तीर्थमभ्य-
 वयन्ती सोमांशुमविन्दत् समकादस्तस्यै इ यावाञ्च इव दन्ता ऊदुः । स इन्द्र आद्वयतु यावाक्षो मे

वदन्तीति । सा तमभिन्वाजहार कन्वा वारवायती सोमपि क्षुता विश्विदित्यस्येत इदं
पावाण इव दन्ता वदन्तीति विश्विदेन्द्रः पराकावर्तत । तमनवीदसौ य एषि वीरक इत्यादि-
नेति ॥१॥

अथ द्वितीया । सा शकममवीत् । हे इन्द्र वीरको वीरः समर्थस्त्वं योऽसौ विवाक्यतु ।
काशु दीप्तौ । यक्षलुकि शतरि रूपम् । धातोर्ह्रस्वश्चान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् गृहं गृहं
यजमानगृहं प्रति सोमपानाय स्वमेव । गच्छसि । अतः स स्वमन्त्राणि जम्भततं मम दन्तैरभिपुन-
मिमं सोमं पिब । कीदृशम् । जानावन्तम् । धाना अष्टयवाः । तद्वन्तम् । करम्भिषां सन्मन्तमप-
पवन्तं पुरोडाशादिसहितमुक्थनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह
धानादीनावेदवत्स्तोत्रं वाकावीदित्यर्थः ॥२॥

अथ तृतीया । पुनरपि सा तमनादृत्वाह हे इन्द्र । वनेति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः । त्वा
त्वामार्चिकित्तामः । ज्ञातुमिच्छाम एव । मम गृहमागतं त्वामिन्द्र इति न जानीम एव ।
इह मार्गं पृथागतं त्वा त्वां स्वधीर्मास नाधिगच्छामः । अत्रापि वनेत्यवधारकः । इह त्वामिन्द्र
इति न जानीम इत्यपात्ता तमिन्द्रमुक्त्वा त्वास्मै स्थितं सोमं प्रत्याह हे इन्द्रो सरस्वतीस सोम
अस्मा आगतायेन्द्राय तदर्थं पूर्वं शनैर्मेन्द्रं ततः शनैरेव । कुत्सितार्थऽकच । कुत्सितं शनैः शनकः ।
क्षिप्रमित्यर्थः । क्षिप्रमेव त्वं परिश्रव । मदीयं पृथाभिरभिवृषमाहः सन् परितः शरेति । तथा यज्ञे-
ष्वपि पार्थाभिरभिवृषमाहः सोमः प्रव्रजं शनैः परिश्रवति ततः शनकः क्षिप्रमिति । तदभिप्राये-
श्लोकम् । तत इन्द्र एतद्वाक्यं धृत्वा तदानीमेवमभिपुनं सोमं यज्ञस्थानीवापृतामुक्तादेवा-
धासोतु । उक्तोऽर्थः शाखायनकमात्रणो स्पष्टमभ्यधावि । अनादिवमाद्यैवममवीत् आ वन त्वा
विचिक्त्वा मोऽपि वन त्वा नेमसीति । पुरा मां सर्वयवांपाला स्तोतीतीत्युपधावावर्तत शनैरेव शनकै-
रिधेन्द्रायेन्द्रो परिश्रवेति इ वा अस्मै मुक्त्वास्मै निरयवत्सोमरीथ इव वा अस्व भवति य एवं
विद्वान्मन्त्रीमुपजिघ्रति इति ॥३॥

अथ चतुर्थी । सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेव करोत्यित्याह । स इन्द्रः कुचिद् बहुवारमस्मान्पूज-
कत्वं शक्यतान् समधान्करोतु । किञ्च कुचिद् बहुवारमभ्यर्च्य करतु करोतु । किञ्च स एवेन्द्रो नोऽस्मान्
कुचिद्बहुकृत्यो वस्यसो वसीवसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु । करोतेः शक्नोतेभ्य स्तेज्यडागमः ।
इदानीमात्रेभ्यहमेव करिष्यामीति वदति । एवं कुचिन् बहुपतिद्विपस्त्वग्दोषात् पतिभिर्भृन्निर्वहु-
वारं द्विष्टा अत एव मतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो यथ केचिद्व्यनुष्ठामानाः सत्यः
सम्प्रतीन्द्रश्च सह सङ्गमामहे । सङ्गच्छामहे । सर्वत्र पूजार्थं बहुवचनम् । संगमस्तन्नेन्द्रोऽ-
पालामचकमतेति ॥४॥

अथ पञ्चमी । इन्द्रेण किं कामयसे तदास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते हे इन्द्र
इमानि त्रीणि विष्टपा विष्टपानि स्थानानि सन्ति । तानि त्रीणि स्थानानि विरोहय । उत्पाद्य ।
कानि तानि । तत्तस्य मम पितु रोमजितं शिरः । स्वसतिमित्यर्थः । तज्जायामय । रोमशं
कुचित्वर्थः । उर्वरा तस्योर्वरं ज्ञेयं सर्वसम्पन्नं कुह । आद्यनन्तरं मे मसोपोदरे उप उदरस्य
समीपे यद्विद् स्थानम् । गुह्यमित्यर्थः । तच्च त्वग्दोषे सत्वज्ञातरोमकं तदपि त्वग्दोषपरिहारेण
रोमयुक्तं कुह । एतानि त्रीणि स्थानानि । एवोऽर्थः शाखायनकेऽत्र प्रपञ्चं नोक्तः । तामत्रवीद-

पावे किं कामयसीति । सामवीत् इमानि त्रीणि विष्टेति । खलतिहोस्यै पितास तं हास्यति
ककारोकरा हास्यासे सा न-अहो सो अहो उपस्ये हास्ये रोमाञ्चि नासुस्तान्यु इ अजिर इत्यस्यो-
त्तरा भूयसे निर्वचनायामौ च पा न" इति ॥१॥

अथ वही । उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । नोऽस्माकं पितृणांस्तौ उक्तरा यदिदमुपरं ज्ञेय-
मस्ति । आद्यनन्तरं ममेमां तन्वमिदं स्वर्गदोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । अथो अथापि च तत्तस्य
तातस्य यच्छिदो रोमवर्जितमस्ति वृत्तानि सर्वा सर्वाणि तानीमानि श्रीम् स्थानानि रोमया
रोमयानि कृषि कृष ॥२॥

अथ सप्तमी । अनया अपात्तां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे शतकतो हे शतसङ्ख्या-
कप्रज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे इत्यु रथस्य स्वकीयस्य स्वे पृथुतरे छिदे तथा अनसः शकटस्य स्वे तदपेक्ष-
वास्ये छिदे युगस्य स्वे चाकस्यरे सूर्ये छिदे रथशकटयुगानां छिदे पु स्वर्गदोषपरिहाराय त्रिभिन्नवारं
निष्कर्षणेन पृथ्वी शोधयित्वा ततोऽपामाभेतकामिकामत्रिधतां मङ्गवादिनीं सूर्यत्वचं सूर्यसमान-
स्वचमकृणोरकतोः । कस्याश्चरूपभाजमकरोदित्यर्थः शात्पापनकमाह्वये स्पष्टमभिहितः । तां स्वे
रथस्यात्पहृहत्सा शक्यकोऽभवतां स्वेऽनसोऽन्यदृहत्सा गोधःऽभवतां स्वे युगस्यादृहत्सा संगितह-
काऽभवतां देवाऽभवन्पृथ्वे स्वे रथस्य स्वेऽनस इति । तस्ये इ कस्याश्चतस्रे रूपाणां तद्रूपमस्यति
स्वर्गदोषापनवनायाज्ञादिद्वारेषु अतिकर्षणमिति । यस्तस्मादोषदूषितः सन् पृतस्मृक्त पटति तस्य
स्वर्गदोषमपगम्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः करोतीति सूक्तं प्रशस्यते इति ॥३॥

॥ ३६ ॥

१०-७५-

प्रथम इति तत्रार्थं सप्तमं सूक्तम् । प्रथमेषुपुत्रस्य सिन्धुसित आशम् । जातं
नदीदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम् । प्रथमं सिन्धुकिरणप्रदेशो नदीस्तुतिर्जायतं स्थितिः ।
गतो विनियोगः ।

तत्र प्रथमा । हे आपो यो सुप्ताकं सहमानं महत्त्वं स्तोत्रमुत्तममुत्कृष्टतमं काकः स्तोता
सिन्धुसितं विचक्षतः परिवरज्वतो यत्तमानस्य सद्मे यज्ञगृहे तु उष्टु प्रबोधाति प्रबवीमि । ता
मयः सप्त सप्त भूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं प्रचक्षुः प्राचहन् ।
सुत्सरीक्षामासौ मध्ये सिन्धुरेतकामिका मयीजमा स्वचलेनाति सर्वा अपि नदीरतिप्रम्य
प्रचहतीति शेषः ॥१॥

अथ द्वितीया । हे सिन्धो देवि ते तव मालये गमनाय नक्षत्रो देवः पयो मार्गान् प्रारदत् ।
प्राचीनं पर्वतसङ्घं वा हि प्राकं वहति । अथवा प्रकृष्टमितरनदीन्पोऽन्यन्तं विस्तृतं व्यवहारयत् । हे
सिन्धो वाजानन्ताम्यमिसद्वत् स्वमभ्यवृषः । अभ्यगच्छः । किंच त्वं भूम्या अपि उपरि सानुना
समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण यामि गच्छसि । सिन्धुः कालु पर्वतान्विमिश्र गता । यद्यप्येवं समुच्छ्रि-

तेन मार्गं वा यान्तो गच्छन्ती त्वमेवां सर्वेषां जगतां जज्ञमानां प्राणिनामपि प्रत्यक्षमिरज्यसि ईशिवे ॥२॥

अथ तृतीया । भूयोपरि भूमेरपरि प्रवर्तमानः स्वर्गो दिवि यतन्ते गच्छन्ति दिवं प्राप्नोति । तेषां सिन्धुरनन्तमपर्वन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेभोर्मिणोदियति । उन्नमयति । अन्नादिवान्तरिक्षाद्यथा कृष्टवः पस्तनयन्ति तद्दृष्ट्वाः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति । यद्यदा सिन्धुरियं रोहवद्भ्यं यन्मयन् दृश्यमानो न दृश्यते इति गच्छति तदेषं भवति ॥३॥

अथ चतुर्थी । हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमितु न मातरः पुत्रमिव वाधाः शब्दयन्त्य इत्या नयोऽन्वयवन्ति । अभिगच्छन्ति । यद्येव येनवः यदसा युक्ता नक्षप्रसूतिका गाव इव । किञ्च युष्वा युद्धरुद्राणेव त्वमिहमेव सिन्धो सिध्यमानो भटो नयसि । यद्यदासां प्रवर्ता त्वया सह गच्छन्तीनामपि अयमप्य इनकासि स्वाप्नोति । सर्वासां पुरतो गच्छसि ॥४॥

अथ पञ्चमी । अत्र प्रधानभूताः सप्त नक्षत्रद्वयवभूता नक्षत्रिणः संस्पृश्यन्ते । हे गङ्गे हे यमुने हे सरस्वति हे सुतुङ्गि हे वहिष्णि हे अमिषन्त्या अयमवभूतया सहिते मरुद्वे हे वितस्तया उपोमया च सहिते आजीकीये त्वं च एवं सप्त नक्षो ययं मे स्तोमं स्तोत्रमस्मदीयमास्तुत । आसेवञ्चम् । नष्टुहि भृशत । आजीकीयाया वितस्तया उपोमया च साहित्यं निरुक्तं उक्तम् । वितस्तया आजीकीये अष्टसुहि उपोमया च इति । अत्र गङ्गा गमनादित्यादि (नि० ६-२६) निरुक्तं दृष्टव्यम् ॥५॥

अथ षष्ठी । हे सिन्धो त्वं क्रुमुं क्रमवर्तीनां गोमतीं नदीं वातये प्रतिवातु पर्वताद्वरुदा प्रथमं नृष्टमवा नद्या सज्जः सज्जतासि । यथातु सप्तर्षी रमया श्वेत्या तदा कुम्भया मेहत्स्व्या च सह समुभय । वाभिस्त्वं सरथे समानं रथमास्त्र्यं यते । गच्छसि ॥६॥

अथ सप्तमी । शृङ्गीस्पृगुगामिनी पृनी श्वेतवर्णा कृती दीप्वमाना सिन्धुर्ज योसि वेगवन्ति रतास्पृङ्गकानि परिभरते प्रभरति । तादृशदृष्ट्या अहिसिता सिन्धुरपसां कर्म कुरतीनां मध्ये अवस्तमा वेगात्प्रकर्मवती भवति । अद्या न बहवेव विश्वा चापनीया वपुषी वपुष्मती योषिदिव वर्षता दर्शनीया भवति ॥७॥

अथ अष्टमी । तेषां सिन्धुः स्वभा शोभनाशोपेता सुरधा शोभनरथा । सुवासाः शोभन-वज्रोपेता हिरण्ययी हिरण्यमवाभरणा सुहृता वाजिनीवत्यज्जवत्पूर्णवती । तस्याः समीपंसे हि सन्त्युर्णां वासां रोमभिः कम्बलाः क्रियन्ते । युवतीर्नित्यतस्त्री सर्वदाहीनोदका सीलमावती सीराणि ययौष्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृवीवलीः । तादृगोष्युपेता । उतापिच सुभगा सिन्धुर्मधुवृषं मधुवर्षकं निर्गुणदशादिकमधिगच्छते आच्छादयति । तस्यास्तीरे निर्गुणक्यादीनि बहुनि सन्ति ॥८॥

अथ नवमी । सिन्धुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अचिन्ममवचन्तं रथं युयुजे युनक्ति । तेन श्वेन वाजमन्त्रं सनिधुं प्रयच्छतु । अस्मिन्नाजौ संपाप्ते यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान्निह पनस्पते स्तूपते । कीदृशस्यास्य । अदृक्स्थान्धेरहिस्वस्य स्वयशसः स्वावत्-कीर्तिर्विरचिन्तः । महिमापेत्तु । महतः ॥९॥

॥ ३७ ॥

१०.९.५

तत्र इये ज्ञाय इत्येवाद्यर्थं पञ्चमं धृत्वं त्रिपुण्ड्रम् । अत्रानुक्रमशिका इये धनोर्वशीमेळः
 पुरुरवाः पूर्वोक्तात्कामात्पुनरासायाधरोन्मैच्छत्सा तमनिच्छन्तो प्रत्याचये इय इपुयो कदा
 छदेवोऽन्तरिक्षायां सचेति तिस्रश्चेष्टकाश्च शिष्टा उर्वन्वा इति । इये ज्ञाये, इपुर्न भिये, या सभृष्टिः,
 कदा सनुः, छदेवो अथ, अन्तरिक्षायाम्, सदा कदाच जगतीप्सित्याद्यास्तिष्ठन्नेति नवर्चं चेष्टस्य
 पुरुरवसो वाक्यानि । अतस्तत्तासां स श्रुतिः । शिष्टा नवोर्वन्वा वाक्यानि । अतस्तत्तासु सर्पिका ।
 उभयोर्वर्चस्येषु चोऽर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतो विनियोगः ।

येळोर्वशीतिहासोऽत्र वेद्ययाच प्रचययते ।

मित्रश्च वरुणश्चोभौ दीक्षितौ प्रेयस चोर्वशीम् ॥१॥

देवः मिषिकुः सद्यस्तत्कुम्भे न्यदधुस्तदा ।

तां सप्तवन्तौ मनुजभोजया भूम्यां मरेति तौ ॥२॥

अत्रान्तर इळो राजा मनोः पुत्रेण संयुतः ।

युगधी सत्वरम् साधो देवीकीर्तिं विवेच ह ॥३॥

यत्र देवं गिरिधरा सर्वभोक्तेरलोक्यत् ।

अत्रादिष्टमुमान् चो रुवादित्युक्त्वा तत्र वाविद्यत् ॥४॥

रुत्रोभूत्वा मीहितः सोऽगाच्छरणां शिवमभ्रसा ।

इत्वं प्रमाद्यतां राज्ञश्चित्युक्तः कम्पुना नृपः ॥५॥

जगाम शरणां देवीमात्मनः पुंस्त्वसिद्धये ।

अकरोत्सा नृप देवीं वधमासात् प्राप्तपुंस्त्वकम् ॥६॥

ततः कदाचित्कोकाले युवः सौन्दर्यमोहितः ।

अप्यरोभ्यो विचिष्टां तामिच्छां संगतवान्मुदा ॥७॥

तदिच्छायां सोमसुताज्जातो राजा पुरुरवाः ।

तमुर्वशीं तु चक्रे प्रतिहानपुरे स्थितम् ॥८॥

तत्पवादन्वन्न ममं त्वां हृष्टा वामि यथागतम् ।

सुतादुरण्णकी त्वं च समीपे कुत मे हृत्सम् ॥९॥

इति सा समर्थं कृत्वा श्रमवासास तं नृपम् ।

चतुरभ्ये गते राज्ञौ देवेसरण्णकद्रवम् ॥१०॥

इत्वं तस्य ज्वनिं श्रुत्वा नम्र एव स भूपतिः ।

उत्थाय जित्वा तौ मा गच्छेत्पेयैः जल्पकोऽन्वतः ॥११॥

विद्युता दक्षितोऽन्ये स मम एव पुरुरवाः ।

अथ सा नक्षत्रमवा ह्युर्वशीं तु दिवं ययौ ॥१२॥